

T.C.

Ardahan Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

Sanat Tarihi Bilim Dalı

SANAT TARİHSEL VERİLER IŞIĞINDA ARDAHAN'IN SULAKYURT YERLEŞİMİ

Muhammet ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi İsaf BOZOĞLU BAY

Yüksek Lisans

Ardahan, 2025

SANAT TARİHSEL VERİLER IŞIĞINDA ARDAHAN’IN SULAKYURT
YERLEŞİMİ

Muhammet ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi İsaf BOZOĞLU BAY

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı
Sanat Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans

Ardahan, 2025

KABUL VE ONAY

Muhammet ÖZDEMİR tarafından hazırlanan “Sanat Tarihsel Veriler Işığında Ardahan’ın Sulakyurt Yerleşimi” başlıklı bu çalışma, 27.01.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Sami Patacı (Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi İsaf BOZOĞLU BAY (Danışman)

Doç. Dr. Yavuz YEĞİN

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL
Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Ardahan Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Ardahan Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

27.01.2025

Muhammet ÖZDEMİR

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan iş birliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Tez Danışmanının **Dr. Öğr. Üyesi İsaf BOZOğLU BAY** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Muhammet ÖZDEMİR

ÖN SÖZ

Sulakyurt, Ardahan ilinin merkez ilçesine bağlı bir köy yerleşimidir. İl merkezine 9 km uzaklıktaki yerleşim, Eski Çağ'dan günümüze değin uzanan çeşitli kültür varlıklarına ev sahipliği yapmaktadır. Ancak bugüne değin Sulakyurt yerleşimini konu olan öznel bir çalışma yürütülmemiştir. Bu nedenle çalışma kapsamında yerleşim sınırları içinde bulunan bütün kültür varlıkları (en erkenden geç döneme dek) ele alınmış; ilgili kalıntıların birbirleriyle bağlantılı olup olmadıkları sorgulanmış, yapılan analizler sonrasında elde edilen bulgular ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Bu sayede yerleşimin geçmişten günümüze değin uzanan tarihi derlenmiş ve bu tarihi sürecin yansıması olan kültür varlıkları kayıt altına alınmıştır.

“Sanat Tarihsel Veriler Işığında Ardahan'ın Sulakyurt Yerleşimi” isimli tez çalışması, uzun süren saha çalışmaları ardından ortaya konulmuş bir çalışmadır. Bu çalışmanın ortaya konması ve tamamlanmasında emeği geçen herkese teşekkür etmeyi borç bilirim. En başta çalışmam sırasında bana danışmanlık yaparak destek olan, çalışmanın her safhasında akademik bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan, yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi İsaf BOZOĞLU BAY'a, çalışma sırasında yardım ve deneyimlerini benimle paylaşan Doç. Dr. Sami PATACI'ya çok teşekkür ederim. Ayrıca çalışma sırasında benimle görüşmeyi kabul eden, pek çok kültürel materyale ulaşmamı sağlayan Sulakyurt köy halkına, tez yazım sürecinde yanımda olan Akdeniz Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Bölümü'nden arkadaşım Arkeolog Haşim İNANÇ'a ve tez yazım süreci sonrasında desteklerini esirgemeyen Arkeolog Enes HANCIOĞLU'na, destek ve sevgileriyle her daim yanımda olan aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Muhammet ÖZDEMİR

Ardahan, 2025

ÖZET

ÖZDEMİR, Muhammet. *Sanat Tarihsel Veriler Işığında Ardahan'ın Sulakyurt Yerleşimi*, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan, 2025

Bu çalışmanın ana teması, Ardahan ilinin Sulakyurt yerleşimidir. Sarzep ya da Nikolayevka ismiyle de bilinen yerleşim, sahip olduğu kültür varlıklarıyla Ardahan'daki önemli yerleşim yerleri arasında yer almaktadır. Ancak bugüne değin ilgili yerleşimi konu olan öznel bir çalışma yürütülmemiştir. Bu nedenle çalışma kapsamında “Sanat Tarihsel Veriler Işığında Ardahan'ın Sulakyurt Yerleşimi” başlığı altında, yerleşimdeki bütün kültürel dokuyu kapsayan, bütüncül çalışma oluşturulmasına karar verilmiştir.

Çalışma sırasında öncelikli olarak yerleşimde bulunan kültür varlıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda önce literatür taraması yapılmış ve ayrıca köy halkının bilgisine başvurulmuştur. Elde edilen verilerin sayesinde yer ve materyal tespiti yapılmıştır. Ardından Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğünden alınan izin doğrultusunda saha incelemeleri gerçekleştirilmiştir. Saha çalışmaları sırasında Eski Çağ'dan günümüze değin uzanan pek çok kültür varlığı ele alınıp irdelenmiş, elde edilen bulgular sayesinde ilgili kültür varlıkları arasında bir bağlantı olup olmadığı sorgulanmıştır. Ayrıca tespit edilen kültürel varlıklarının yakın çevredeki benzerleriyle de karşılaştırılma yapılarak aradaki benzer ve farklı yönler aktarılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak elde edilen bulgular ilgili yerleşim yerinde, ilk yerleşim izlerinin Tunç Çağ'a değin uzandığını ve yerleşimdeki iskanın Orta Çağ ve sonrasında da devam ettiğini göstermektedir. Özellikle Rus işgali ve Cumhuriyet dönemine ait kültür varlıkları ise yakın tarih aralıklarında yerleşimin hem Malakan hem de Türk kültürüne ev sahipliği yaptığını ortaya koymuştur.

Anahtar Sözcükler:

Ardahan, Sulakyurt, Sarzep, Malakan, Nikolayevka, Türk, kültür varlığı

ABSTRACT

ÖZDEMİR, Muhammet. *Sulakyurt Settlement of Ardahan in the Light of Art Historical Data*, Master's Thesis, Ardahan, 2025

The main theme of this study is the settlement of Sulakyurt in Ardahan province. The settlement, also known as Sarzep or Nikolayevka, is among the important settlements in Ardahan with its cultural assets. However, no subjective study on the settlement has been conducted to date. For this reason, within the scope of the study, it was decided to create a holistic study under the title of “Sulakyurt Settlement of Ardahan in the Light of Art Historical Data”, covering the entire cultural texture in the settlement.

During the study, first of all, the cultural assets in the settlement were tried to be identified. In this context, a literature review was conducted and the information of the village people was also consulted. Thanks to the data obtained, location and material were identified. Then, field investigations were carried out in line with the permission obtained from the General Directorate of Cultural Heritage and Museums of the Ministry of Culture and Tourism. During the field studies, many cultural assets dating from the Ancient Age to the present day were examined and analyzed, and it was questioned whether there was a connection between the relevant cultural assets thanks to the findings obtained. In addition, the similarities and differences between the cultural assets identified were tried to be conveyed by making comparisons with their counterparts in the immediate vicinity. As a result, the findings show that the first traces of settlement in the settlement date back to the Bronze Age and that the settlement continued to be inhabited in the Middle Ages and beyond. In particular, the cultural assets belonging to the Russian occupation and the Republican period reveal that the settlement was home to both Malakan and Turkish cultures in recent historical intervals.

Keywords:

Ardahan, Sulakyurt, Sarzep, Malakan, Nikolayevka, Turkish, cultural asset

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖN SÖZ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
TABLolar DİZİNİ	xix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	5
SULAKYURT TARİHİ COĞRAFYASI.....	5
1.1. SULAKYURT YERLEŞİMİNİN COĞRAFYASI.....	5
1.2. SULAKYURT VE ARDAHAN TARİHÇESİ	7
1.2.1. Paleolitik Çağ	7
1.2.2. Neolitik Çağ.....	7
1.2.3. Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı.....	8
1.2.4. Demir Çağ	13
1.2.5. Büyük İskender, Roma, Pers/Sasani ve Gürcü Hakimiyeti.....	19
1.2.6. Arap Emirliği.....	21
1.2.7. Tao-Klarjeti Beyliği.....	22
1.2.8. Bizans	22
1.2.9. Büyük Selçuklu, Saltuklu	23
1.2.10. Harzemşahlar- Moğollar.....	25
1.2.11. Samtskhe-Sa-Atabago/Atabeg Yurdu/Samtskhe Prenslığı/Ortodoks Kıpçak Atabegler.....	25
1.2.12. Karakoyunlu-Akkoyunlu.....	33
1.2.13. Osmanlı.....	34
1.2.14. Çarlık Rusya	35

1.2.15. 1918 Yılı Sonrası: Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ermeni-Gürcü Birliklerinin Ardahan ve Çevresindeki Faaliyetleri	36
1.2.16. Çarlık Rusya Döneminden 1962 Yılına Kadar Kars- Ardahan'a Yerleştirilen Malakanlar	38
2. BÖLÜM.....	46
SULAKYURT ARAŞTIRMALARI-YERLEŞİMİN ADI VE KÖKENİ	46
2.1. SULAKYURT YERLEŞİMİ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR	46
2.2. SULAKYURT YERLEŞİME VERİLEN İSİMLER VE İSİMLERİN KÖKENLERİ.....	48
3. BÖLÜM.....	53
SULAKYURT YERLEŞİMİNDE YER ALAN KÜLTÜR VARLIKLARI	53
3.1. ESKİ ÇAĞ'A AİT KÜLTÜR VARLIKLARI	53
3.1.1. Harmantepe Kültür Varlıkları.....	53
3.1.2. Yeldeğirmeni Tepesi Kültür Varlıkları	62
3.2. ORTA ÇAĞ DÖNEMİ KÜLTÜR VARLIKLARI	70
3.2.1. I. No.lu Kilise ile Kiliseye Erişim Sağladığı Öngörülen Tünel.....	71
3.2.2. II. No.lu Kilise	76
3.2.3. Koç Başlı Haç Motifli Mezar Taşı	78
3.3. OSMANLI HAKİMİYET SÜRECİNDE TÜRK-İSLAM KÜLTÜR VARLIKLARI	89
3.3.1. Sulakyurt Orta Cami.....	89
3.4. RUS İŞGALİ DÖNEMİ KÜLTÜR VARLIKLARI.....	94
3.4.1. Malakan Evi.....	97
3.4.2. Malakan Hamamına Ait Kazan	103
3.4.3. Malakan Atlarına Ait Olduğu Öngörülen At Nalı	107
3.4.4. Malakan Mezarlığı.....	111
3.4.5. Rus Komutan Karl Karloviç'in Mezarı	125
3.4.6. Zavot/Mandıra	129
3.5. CUMHURİYET DÖNEMİ KÜLTÜR VARLIKLARI.....	138
3.5.1. Sulakyurt Aşağı Mahalle Cami	138
3.5.2. Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami.....	140

3.5.3. Pilekiler ve Küpler.....	143
3.5.4. Ambarlara Asılan Hayvan Boynuzu ve Kafatasları	149
3.5.5. Sulakyurt'ta Korunan Eski Halı ve Kilimler	152
3.5.6. Sulakyurt "Atatürk Çeşmesi"	162
3.5.7. Sulakyurt Sinema Salonu	163
SONUÇ.....	166
KAYNAKÇA	179
EKLER.....	197
EK 1. SULAKYURT'A CUMHURİYET DÖNEMİNDE YERLEŞEN VATANDAŞLARIN KÖKENİNE İLİŞKİN VERİLER	197
EK 2. SULAKYURT'TA YAKIN TARİHE KADAR KULLANILAN GÜNÜMÜZE ULAŞMIŞ GÜNLÜK KULLANIMA YÖNELİK MUTFAK VE TARIM ALETLERİ	200
EK 3. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI'NDAN ALINAN ÇALIŞMA İZNİ	209
EK 4. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU	210
EK 5. TEZ ORJİNALLİK RAPORU	211
ÖZ GEÇMİŞ.....	212

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	Bakınız
cm	santimetre
Çev.	Çeviren
D	Derinlik
DT	Doğum Tarihi
Ed.	Editör
G	Genişlik
H	Yükseklik
Haz.	Hazırlayan
HxGxD	Yükseklikxgenişlikxderinlik
m	Metre
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
ÖT	Ölüm Tarihi
s	sayfa
Şek.	Şekil
vb	ve benzerleri
vd	ve diğerleri
Yay.	Yayın
YT	Yapım Tarihi
yy	Yüzyıl

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Ardahan iline bağlı Sulakyurt yerleşimi ve komşu yerleşimler (“Sulakyurt”, 2022)	6
Şekil 2. Sulakyurt yerleşimi güneydoğudan görünüm (“Sartsebi”, 2022)	6
Şekil 3. Kura-Aras (Erken Transkafkasya) Kültürü’nün yayılım alanı (Savaşçı, 2019, s. 46)	10
Şekil 4. Ardahan’dan kaçak kazı sonucu elde edilen ve Kars Müzesi’nde sergilenen Kura-Aras seramik örnekleri (Işıklı ve Yardımcıel, 2017, s. 9, 21).....	11
Şekil 5. Orta Aras Havzasında Aras Boyalıları kültürü yayılım alanı (Yardımcıel, 2022b, s. 69).....	12
Şekil 6. Çıldır Başköy Kaya resimleri (Ceylan, 2015a, s. 23)	13
Şekil 7. Asur ve Urartu kaynaklarında geçen Diauehi/ Dayaeni ülkesinin sınırları	16
Şekil 8. Urartu Krallığı’nın yazıtlarından yola çıkarak Kuzeydoğu Anadolu’daki ülke ve yerleşimlerin belirtildiği harita (Köroğlu, 2011, s. 14)	16
Şekil 9. Damal Otağlı köyü Sazpegler kurtarma kazısında bulunmuş, 2 adet Bizans dönemi sikkesi (976/1030) (Tekinalp ve Ekim, 2006, s. 265)	23
Şekil 10. Sa-Atabago/ Atabeg yurdu olarak bilinen yarı bağımsız beyliğin arması ve bayrağı (Ateş, 2015, s. 216; Subaşı, 2015, s. 235; “Samtskhe-Saatabago” 2024).....	28
Şekil 11. 1356-1374 yılına tarihlenen Tiflis civarı Okroqana yerleşim bölgesinde bulunan ve Ahıska darphanesinde basılan sikkeler Ağbugha zamanının da Şeyh Uways Jalayirid adına basılmıştır (Paghava, Chumburidze, Gabashvili, 2019, s. 4).....	30
Şekil 12. Ahıska darphanesinde basılan II. Kvarkvare (1451-1498) dönemine verilen balık figürlü sikke (Paghava, Chumburidze, Gabashvili, 2019, s. 3)	30
Şekil 13. Kırırda bulunmuş Samtskhe-Sa-Atabago Prenslüğünde Atabeg II . Kvarkvare Cakeli (1451-1498) döneminde ait gümüş sikkeler. Sikkelerin Akhaltsikhe darphanesinde basılan sikkeler. Tüm sikkelerde arka yüzünde sola dönük balık resmi vardır (Choref, 2019, s. 104)	31
Şekil 14. Atabeg Manuçehr’in (daha sonra Mustafa adını alır) Osmanlı Sarayı’nda kabulünü anlatan minyatür (Gezer, 2019, s. 209)	33

Şekil 15. Konstantine Martvileli, “Ardahan bölgesi” Sakartvelo gazetesi 7 Ekim 1917 sayı 220 (“Sulakyurt, Ardahan”, 2022).....	50
Şekil 16. Harmantepe ve Sulakyurt'taki diğer kültür varlıklarının konumunu gösteren uydu görüntüsü.....	54
Şekil 17. Sulakyurt Harman Tepe Tunç Çağı Yerleşimi kuzeyden görünüm.....	54
Şekil 18 Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşimi planı (S. Patacı)	55
Şekil 19. Sulakyurt Harmantepe kuzey-batı duvar kalıntısı.....	56
Şekil 20. Sulakyurt Harmantepe yüzeyinde bulunan seramik ve obsidyen parçaları	56
Şekil 21. Sulakyurt Harmantepe yerleşimi yüzeyinde bulunmuş Karaz seramiği ve diğer bezemeli seramik parçaları.....	57
Şekil 22. Harmantepe Yerleşimi yüzey araştırması sırasında tespit edilen hayvanlar tarafında açılan çukur.....	57
Şekil 23. Yeldeğirmeni tepesi uydu görüntüsü	62
Şekil 24. Sulakyurt Yeldeğirmeni yığma duvarla çevrilmiş alanı ve içerisindeki dikdörtgen planlı yapı kalıntıları.....	63
Şekil 25.Sulakyurt Yeldeğirmeni alanındaki kaçak kazı çukuru	64
Şekil 26. Sulakyurt Yeldeğirmeni Tepesi, kaçak kazı çukuru etrafında bulunan seramik parçaları.....	64
Şekil 27. Sulakyurt Yeldeğirmeni tepesinde bulunan kulenin giriş kapısı	66
Şekil 28. Yel değirmeni tepesi kule planı (Khutsishvili ve diğerleri, 2015, s. 139)	66
Şekil 29. Sulakyurt Yeldeğirmeni kulesinin iç kısmı	66
Şekil30. Değirmenli Ziyaret tepe arkeolojik alanından Sulakyurt köyü- Harmantepe ve Yeldeğirmeni Tepesi	69
Şekil 31.Küçük Tepe üzerinde bulunan I. No.lu Kilise'nin (Şapel) kalıntısı.	72
Şekil 32.Sulakyurt I. No.lu Kilise'nin (Şapel) yer aldığı Küçük Tepe	72
Şekil 33. Karabağ ailesine ait ikametgahın samanlık bölümünde bulunan tünel (kapalı durumda)	75
Şekil 34. II. No.lu Kilise'nin konumunu gösteren uydu görüntüsü	76
Şekil 35.Sulakyurt II. No.lu Kilise, korunan duvar kalıntıları	76
Şekil 36. Sulakyurt II. No.lu Kilise'nin bulunduğu alan.	76
Şekil 37. Sulakyurt II. No.lu Kilisenin planı (Khutsishvili ve diğerleri 2015, s. 94).....	78

Şekil 38. Koç başlı-haç motifli mezar taşının çıkarıldığı konumunu gösteren uydu görüntüsü.....	79
Şekil 39.Sulakyurt köy sınırları içindeki eski bir mezarlıkta bulunan koç başlı (baş kısmı kırık) -haç motifli mezar taşının çizimi.....	79
Şekil 40. Sulakyurt köy sınırları içindeki eski mezarlıkta bulunan koç başlı (baş kısmı kırık)- haç motifli mezar taşı, ön yüzey	80
Şekil 41.Erzurum Tortum ilçesi Kireçli Mahallesi Harabelik mevkisinde bulunan haç motifli-koç başlı mezar taşları (Genç ve Has, 2020, s. 1880).....	83
Şekil 42. Erzurum Olur ilçesi Yaylabası mevkisinde bulunan koç motifli mezar taşı (Berkli, 2007, s. 216, 217).....	83
Şekil 43. Kars Arkeoloji Müzesinde sergilenen göğüs kısmında haç motifi yer alan koç heykeli	84
Şekil 44.Göle Dedeşen Köyü Şapeli etrafında bulunan tahrip olmuş koç başı heykel (Gündoğdu, 2000, s. 71).....	84
Şekil 45. Çıldır Taşbaşı köyünden Kars Müzesine götürülen koç başı heykel.....	85
Şekil 46. Tiflis açık hava müzesi koç başlı mezar taşı (Korkut ve Canöz, 2023, s. 9)...	86
Şekil 47. Azerbaycan Tebriz Müzesinde bulunan koç başı heykeller Akkoyunlular-Karakoyunlular Dönemi (Yüksel, 2023, s. 847)	86
Şekil 48. Sa-Atabago/Atabeg yurdu yöneticileri I. Beka ve II. Kvarkvare ellerinde kilise ile betimlendiği görsel (Ahıska Atabek Yurdu, 2023)	87
Şekil 49. Sa-Atabago/Atabeg yurdu olarak bilinen yarı bağımsız beyliğin arması ve bayrağı (Ateş, 2015, s.216; Subaşı, 2015, s.235; “Samtskhe-Saatabago” 2024).....	88
Şekil 50. Sulakyurt Orta Mahalle Cami, güney cephe kitabeler	90
Şekil 51. Caminin kuzeyine eklenen giriş mekanı, son cemaat yeri, harim kapısı	91
Şekil 52. Harim iç mekan.....	91
Şekil 53. Orta Cami haziresinde yer alan mezarlar	92
Şekil 54. Sulakyurt Orta Mahalle Cami'nin yapılışını anlatan 1977 tarihli tutanak ve Orta cami İbadete açılış Beratı	93
Şekil 55.Sulakyurt Malakan evi ve Mezarlığını gösteren uydu görüntüsü	98
Şekil 56. Sulakyurt Tekdamlar Mahallesi Malakan evine ait kalıntılar	98
Şekil 57. Tekdamlar Mahallesi Malakan evi kalıntısı duvar iç yüzeyi saman katkılı sıva	100

Şekil 58. Tekdamlar Mahallesi Malakan evi kalıntısı.....	100
Şekil 59. Sulakyurt köyü 1974 yılı Malakan evi ve furgun (Gündoğdu, 2021, s. 102)	101
Şekil 60. Malakan hamam kazanının ve Sulakyurt'taki diğer kültür varlıklarının konumunu gösteren uydu görüntüsü	104
Şekil 61. Sulakyurt yerleşiminde bulunan Malakan ev kalıntısı ve hamamın olduğu yer.	104
Şekil 62. Malakanlara ait hamam kazanı	105
Şekil 63. Malakanlara ait hamam kazanının üstten görünümü	105
Şekil 64. Malakanlara ait hamam planı (Türkdoğan, 2005, s. 96).....	107
Şekil 65.Enver İlkar 'a ait evinde ambara asılı duran Malakan atı nalı (küçük olan yerli atın nalıdır).....	108
Şekil 66. Abdülkadir Çetin'in evinde ambara asılı Malakan atı nalı	109
Şekil 67. Malakan atı (Güleç, 2005, s. 77).....	109
Şekil 68. Sulakyurt Malakan Mezarlığı krokisi (Kars Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü)	112
Şekil 69. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 1 no.lu mezar taşı ön ve arka yüzü.....	112
Şekil 70.Sulakyurt Malakan Mezarlığı 2 no.lu mezar taşı	113
Şekil 71. Sulakyurt Malakan mezarlığı 2. no.lu mezar taşı (arka yüzü)	113
Şekil 72. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 3 no.lu mezar taşı	114
Şekil 73. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 3 no.lu mezar taşı (yan yüzeyler).....	115
Şekil 74. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 4 no.lu mezar taşı	116
Şekil 75. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 5 no.lu mezar taşı	117
Şekil 76. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 5 no.lu mezar taşı	117
Şekil 77. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 6 no.lu mezar taşı	118
Şekil 78. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 7 no.lu mezar taşı	118
Şekil 79. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 8 no.lu mezar taşı	119
Şekil 80.Sulakyurt Malakan Mezarlığı 8 no.lu mezar taşı	119
Şekil 81. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 9 no.lu mezar taşı	120
Şekil 82.Sulakyurt Malakan Mezarlığı 9 no.lu mezar taşı	120
Şekil 83. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 10 no.lu mezar taşı	121
Şekil 84. 1 ve 2 no.lu mezar taşlarının üzerindeki yazılar	121
Şekil 85. 3 ve 4 no.lu mezar taşlarının üzerindeki yazılar	121

Şekil 86. 6 ve 10 no.lu mezar taşlarının üzerindeki yazılar	122
Şekil 87. 1 ve 2 no.lu mezar taşlarının tepe kısmı	124
Şekil 88. 3,4,5,8,9,10 no.lu mezar taşlarının tepe kısmı	124
Şekil 89. 5 ve 7 no.lu mezar taşlarının tepe kısmı	125
Şekil 90. Rus Komutan Karl Karloviç'in Sulakyurt'taki mezarı	125
Şekil 91. Ardahan Karagöl mahallesinde Karl Karloviç' e ait mezarın bulunması.....	127
Şekil 92. Karl Karloviç' in tabutu ve askeri üniformasının apoleti.....	127
Şekil 93. Karl Karloviç' in Sulakyurt Malakan Mezarlığına tabutuyla defnedilmesi ...	128
Şekil 94. Sulakyurt'taki Zavot- David ve Simon Moser kardeşler (Gündoğdu ve Kural, 2019, s. 32).....	130
Şekil 95. Sulakyurt' ta David Moser'e ait zavotun görüntüsü ve gravyer yapımında kullanılan 2 adet tunç kazan (Karabağ, 2019).....	130
Şekil 96. David Moser'in oğlu Daniel Moser (kırmızılı) ve Taşkın Polat	130
Şekil 97.Farklı ülkelerdeki Malakan erkeklerinin kıyafetleri (Reisli, 2018, s. 89).....	136
Şekil 98. Bir Malakan erkeğinin kıyafeti (Akçayöz, 2015)	137
Şekil 99. Allar içinde Damal bebeği- Aklar içinde Malakan bebeği.	137
Şekil 100. Sulakyurt Aşağı Mahalle Cami, doğuya ve kuzeyine eklenen mekanlar	138
Şekil 101. Harim iç mekan.....	139
Şekil 102. Sulakyurt Aşağı Mahalle Cami yapılışını anlatan 1977 yılına ait tutanak ve cami ibadete açılış beratı	140
Şekil 103.Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami	140
Şekil 104.Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami, son cemaat yeri ve harim kapısı	141
Şekil 105.Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami, harim iç mekan	142
Şekil 106.Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami açılış beratı	142
Şekil 107. Sulakyurt Abdurrahim Bilican evinde bulunan pilekiler	144
Şekil 108. Sol: Ayanis Urartu dönemi ekmek pişirme kabı. Sağ: Şavşat Kalesi'nde bulunan 13-15 yy.'lara verilen ekmek pişirme kabı (pileki) (Erdem, 2013, s. 129; Yılmaz, Özkul Fındık, Aytekin, 2022, s. 417).....	145
Şekil 109. Ardahan Damal 11-12 yy. Sazpegler kurtarma kazısında bulunan ekmek pişirme kapları (çizimi ve resmi) (Tekinalp ve Ekim, 2006, s. 173, 175)	145
Şekil 110. 1: Şenol Karabağ'a ait 2'li küp, 2: Engin Demirci'ye ait küp 3: Şamil Şanal'a ait ikili küp.	147

Şekil 111. Sulakyurt'ta kullanılan yoğurt kabı, yağ küpü ve ibrik (Öztürk, 2020, s. 845,846)	147
Şekil 112. Sulakyurt Yeldeğirmeni Yüksek Yayla Yerleşiminde bulunmuş seramik parçaları pilekiye benzemektedir.	148
Şekil 113. Damal Sazpegler kazısında bulunan pileki	149
Şekil 114. Ambarlar üzerinde asılı boynuzlar: 1. Yukarı mahalle koç boynuzu, 2. Orta mahalle koç ve sığır boynuzu, 3. Yukarı mahalle sığır kafatası	151
Şekil 115. 1.Tekdamlar Mah. Sığır, koç, keçi boynuzu, 2. Tekdamlar Mah. Sığır boynuzu, 3. Tekdamlar Mah. Sığır kafatası	151
Şekil 116. Sulakyurt 1. kilim.....	153
Şekil 117. Sulakyurt 2. kilim.....	154
Şekil 118.Esbender Kartal'ın evinde bulunan "ESK-1966" yazılı halı	155
Şekil 119.Esbender Kartal'ın evinde yer alan yün halı "1985" yazılı yün halı.....	155
Şekil 120. 1980 yılında Gülten Kömürcü tarafından dokunan halı	156
Şekil 121. 1992 yılında Gülten Kömürcü tarafından dokunan halı	157
Şekil 122. Sulakyurt Köyün de koyun kırkımı, yün yapımı ve halı dokuma da kullanılan aletler.....	158
Şekil 123. Enver İlkar'a ait yün tarağı.....	158
Şekil 124. Sulakyurt köyünde 1956 yılında yapılan Atatürk Çeşmesi ve açılışına gelen idari personel ile vatandaşlar (Gündoğdu, 2021, s. 85).....	162
Şekil 125. Atatürk Çeşmesinin günümüzdeki hali (2023)	163
Şekil 126. Sulakyurt'taki sinemanın makinesi.....	164
Şekil 127. Sulakyurt'taki sinema salonunun makinesi ve makinisti Metin Bay	165
Şekil 128. Ardahan Tugay Sineması'nın, bir grup asker tarafından tanıtılması: Askerlerin sinemadaki filmleri şehir halkına duyurmak için minibüsle yaptıkları tanıtım gezisi. (Gündoğdu, 2021, s. 89)	165
Şekil 129. Esbender Kartal'ın yapmış olduğu ahşap yayık.	200
Şekil 130. Geleneksel Posof ahşap yayık (Kural, Gündoğdu, 2019, s. 121)	201
Şekil 131. Fıçı yapımı	202
Şekil 132. Esbender Kartal'ın anneannesinden kalma 200 senelik olduğu belirtilen bakır sini	202
Şekil 133. Peynir Süzme kabı (goba).....	203

Şekil 134. Peynir ve yağ saklamak için kullanılan kaplar (külek).....	203
Şekil 135. Kersen: hamur yoğurma ve ekşitme kabı 100 senelik olduğu belirtilmekte	204
Şekil 136. Ahşap çorap kalıbı	204
Şekil 137. Tahılları havalandırmada kullanılan ahşap kürek	205
Şekil 138. Ot keski ve ot yonma aletleri	205
Şekil 139. Stil (Bakraç)	206
Şekil 140. Tahılları ayıklamak için kullanılan alet kalbur	206
Şekil 141. Bakır peynir pişirme kazanı	207
Şekil 142. El değirmeni.....	207
Şekil 143. Bulgur yapımında kullanılan At değirmeni taşı.....	208
Şekil 144. At değirmeni (örnek).....	208

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Ardahan okruğunda (Sancak) Malakan nüfusu	97
Tablo 2. Ardahan'daki zavot/mandıralar ve genel bilgiler	133
Tablo 3. Malakan mezarlarının adetine ilişkin köylülerin beyanı ve Sulakyurt'ta yaşayan halkın kökenine ilişkin tablo	198

GİRİŞ

Sulakyurt, Ardahan merkez ilçesine bağlı bir köy yerleşimidir ve il merkezine 9 km uzakta yer almaktadır. Bu yerleşim, sahip olduğu kültürel dokuyla araştırmaya değer önemli bir çalışma sahası sunmaktadır. Ancak Eski Çağ'dan Cumhuriyet dönemine değin uzanan tarihsel süreçte pek çok kültürel varlığına ev sahipliği yapan yerleşim yerinde, yerleşim öznelindeki bütün kültürel dokuyu kapsayan detaylı bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Bu durum tarafımızca yürütülen çalışmayı önemli kılan hususlardan biridir. Çünkü yerleşime ait bütün tarihi ve kültür bulguların tespiti ve incelenmesini amaçlayan bu çalışma hem yerleşim tarihi ve arkeolojisi hem de Ardahan'ın kültürel dokusunu aydınlatması açısından önem taşımaktadır.

Çalışma kapsamında yerleşimin geçmişten günümüze uzanan bütün kültürel dokusunu ortaya koymak için, en erkenden en geç döneme kadar uzanan tarihsel sürece ait bütün kültür varlıkları ele alınmıştır. Bazı kültür varlıkları, yayınlar aracılığıyla bilinirken bazıları tarafımızca ilk kez bu çalışma kapsamında ele alınmıştır. Yürütülen tespit ve inceleme çalışmaları sırasında elde edilen bulgular detaylı irdelenmiş, yapılan karşılaştırmalarla yerleşimin kültürü, gelenekleri hakkında çeşitli bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Bu, yürütülen çalışmanın özgün değerini de göstermektedir. Çünkü tarafımızca yürütülmüş olan bu çalışma sadece Sulakyurt için değil Ardahan çevresinde yer alan benzer yerleşimler için de örnek oluşturabilecek ve literatüre katkı sağlayacak bir çalışmadır.

Çalışmanın içeriği, literatür ve arazi çalışmalarından elde edilen bulgularla şekillenmiştir. Bu durum çalışmamızın yöntemi de ortaya koymaktadır. Çünkü yürütülen literatür taraması sayesinde yerleşimle ilgili pek çok veri elde edilmiş ve elde edilen veriler ışında arazi çalışmalarının yürütülmesine karar verilmiştir. Arazi çalışmaları için Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazılar ve Araştırmalar Daire Başkanlığından izin alınmış, inceleme çalışmaları 2863 sayılı kanuna uygun olarak yerinde korunma esasına göre yürütülmüştür. Bunun dışında köy halkıyla yapılan söyleşiler sayesinde günümüzde korunmamış olan bazı kültür varlıklarına ilişkin konum bilgilerine ya da görüntülere ulaşılma şansı da elde edilmiştir.

Arazi çalışmaları sırasında ilk incelenen ögeler Eski Çağ'a (Tunç Çağ) tarihlendirilen iki yerleşim kalıntısıdır. Bunun dışında Orta Çağ'a ait 2 kilise ile kiliseyle bağlantılı olduğu dile getirilen bir tünel kalıntısı, haç motifli-koç başlı bir mezar taşı, Türk-İslam Dönemine (Osmanlı Hakimiyet Süreci) ait bir cami, Rus İşgali Dönemine ait Malakan evi, mandıra, hamam kazanı, at nalı, Malakan Mezarlığı, Cumhuriyet Dönemi'ne ait iki adet cami, pilakiler, küpler, halı ve kilim örnekleri, ambarlara asılan hayvan boynuzu ya da kafa tasları, Atatürk çeşmesi ve köy sineması çalışma kapsamında irdelenmiştir. Ayrıca günümüzde köyde mutfak, tarım ve dokumada kullanılan çeşitli aletler de çalışma kapsamında ele alınmıştır.

Tespit edilen kültür varlıkları Eskiçağ'dan günümüze uzanan geniş bir zaman aralığına aittir. Bu nedenle çalışma yürütülürken Sulakyurt'taki kültür varlıkları tek tek irdelenmiş ve pek çok soruya cevap aranmıştır. Örneğin ilgili kültür varlıkları farklı dönemlere ait olmasına rağmen arada benzer özellikler var mıdır? Varsa bu benzerlikler nelerdir? Çevrede benzer kültür varlıkları var mıdır? Bunların Sulakyurt'taki kültür varlıklarıyla benzer ve farklı yönleri nelerdir? Sulakyurt yerleşiminde hâkim olan bir yaşam tarzı var mıdır? Tarihi bilgilerle kültürel varlıklar uyum içerisinde midir?

Yukarıda kısaca açıklanan amaç, kapsam ve yöntem ilkeleri doğrultusunda elde edilen bulgular, çalışmada üç bölümde irdelenmiştir. İlk bölümde Sulakyurt ve bağlı olduğu Ardahan ilinin coğrafyası ve tarihine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Sulakyurt tarihi ile ilgili özgün bir çalışma bulunmadığından bu bölümde yerleşim tarihine ilişkin veriler Ardahan tarihiyle ilintili olarak aktarılmıştır. Keza Ardahan tarihiyle alakalı pek çok yayın bulunmaktadır. Örneğin, S. Patacı'nın Ardahan ilinde yürüttüğü yüzey araştırması sonucunda Ardahan'ın eski çağıyla ilgili pek çok kültür varlığı tespit edilerek kentin Eski Çağ'ı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Yazarın kaleme aldığı makaleler arasında çalışma sahamızın irdelendiği yayınlar şu şekildedir: "*Ardahan İli 2013 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması, Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan, Arkeolojik Veriler Işığında Türk Fetihlerine Kadar Ardahan Tarihçesi ve Ardahan Adının Kökeni, Ardahan İli 2014 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması, Ardahan İli 2013-2015 Yüzey Araştırmaları, Ardahan İli 2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması*" (Patacı, 2014; Patacı, 2015; Patacı, 2016a; Patacı, 2016b; Patacı, Bozoğlu ve diğerleri, 2017; Patacı, Oral, 2020). M. Kıldıroğlu, bir diğer önemli araştırmacıdır. Kendisinin "*Gürcü Kaynağı Kartlis Çhovreba'da Ardahan Adı ve Ardahan'la İlgili Bilgileri*" adlı makalesi

çalışmamız kapsamında irdelenen önemli yayınlardan olmuştur (Kıldıroğlu; 2018). Bunun dışında Ö. Alkan'ın "*Ardahan'ın Eski Çağ Tarihine Genel Bir Bakış; Tunç Çağı Merkezleri Adlı Makalesi*" (Alkan, 2021); G. Arda'nın "*Harosman (Ortakent) Mağaraları Belgeleme Çalışması, Ardahan-Kür Nehri Havzası'ndaki Yerleşim Yerleri, Mağaralar ve Kaya Yerleşimleri (2019-2021), Çıldır'daki Tarihî ve Arkeolojik Merkezlerle İlişkin İlk Gözlemler Seramik Buluntularıyla Ardahan'ın Eski Çağ'ına Bir Bakış*" adlı çalışmaları (Arda, 2020; Arda-Vural, 2023c; Arda, 2023a; Arda, 2023b); A. Ceylan'ın, "*Çıldır Başköy kaya resimleri, Taştaki Türkleri Okumak, Doğu'nun sönmeyen yıldızı Akçakale ve Çıldır araştırmaları*" isimli makale ve kitabı (Ceylan, 2015a; Ceylan, 2015b; Ceylan, 2018); F. Bayram'ın "*Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergâhındaki Manastırların Mimarisi*" adlı doktora tezi (Bayram, 2003); T. Korkut'un "*Artvin ve Erzurum'daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme Adlı Çalışması*" (Korkut, 2018); Y. Zeyrek'in "*Ahıska Gül İdi Gitti*" adlı kitabı (Zeyrek, 2015), Ö. Subaşı'nın, "*XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu izleri: "Atabeglik Müessesesi ve Atabegler"* adlı makalesi (Subaşı, 2020), A. Dedeoğlu'nun "*Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI-XVI. Yüzyıllar Arası)*" adlı doktora tezi (Dedeoğlu, 2018), E. Ateş'in "*XII.-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*" adlı yüksek lisans tezi (Ateş, 2015), E. Gezer'in "*Posof'ta Kurulan Atabek Devleti'nin Dış Politikası*" adlı makalesi (Gezer, 2019); D. Aydın'ın "*Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı- Kuruluş ve Genişleme Devri*" adlı kitabı (Aydın, 1998); M. Kazdal'ın "*Vezir İshak Paşa'nın Çıldır Beylerbeyliği (1695-1748)*" adlı doktora tezi (Kazdal, 2022); E. Timuçin'in "*Selçuklulardan Osmanlıya Kadar Ardahan ve Çevresi*" adlı yüksek lisan tezi (Timuçin, 2021), S. Küçük 'ün "*Türk Fetihlerinden Cumhuriyete Kadar Ardahan Tarihçesi*" adlı çalışması (Küçük, 2016) yararlanılan kaynaklar arasındadır.

Türk araştırmacılar dışında Ardahan ile Tao-Klarjeti tarihi ve kültür varlıklarını konu olan pek çok araştırma bulunmaktadır. Bu bağlamda en önemli yayın *Kartlis Tskhovreba*'dır (Kartlis Tskhovreba, çev. 2014). Bunun dışında Brosset tarafından kaleme alınan *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)* (Brosset, 2003), Khutsishvili ve diğer Gürcü araştırmacılar tarafından hazırlanan, Tao-Klarjeti'deki kültür varlıklarını konu olan gezi raporları (Khutsishvili, Tsikarishvili, Gelashvili, Gozalishvili, Koghuashvili, Imedashvili, Gachechiladze, Khuskivadze, Maisuradze,

2015) ve Tao Klarjeti Kalelerini konu alan kitaplar önemli kaynaklar arasında yer almaktadır (Tavadze, 2020).

Çalışmanın ikinci bölümünde Sulakyurt hakkında yapılan yayınlar ve yerleşim isminin kökenine ile ilişkin bilgiler aktarılmıştır. Üçüncü bölümde ise çalışma kapsamına alınan kültür varlıkları, Eski Çağ, Orta Çağ, Türk-İslam Dönemi, Rus İşgali Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi şeklinde dönemsel ayrımları yapılarak ayrı ayrı başlıklar altında irdelenmiştir. Her kültür varlığının bulunduğu konum, mevcut durumu, arazi çalışmaları ve köylülerle yapılan söyleşiler sonucunda elde edilen veriler detaylı olarak aktarılmıştır. Ayrıca bu bölümde incelenen kültürel varlıklarıyla ilgili yayın çalışmaları ve yakın çevredeki benzer kültür varlıklarına ilişkin bilgilere de paylaşılmıştır.

Çalışmanın sonuç bölümünde yerleşim yeriyle ilgili tespit edilen bütün veriler genel bir değerlendirilme ile sunulmuştur.

1. BÖLÜM

SULAKYURT TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. SULAKYURT YERLEŞİMİNİN COĞRAFYASI

Sulakyurt yerleşimi, günümüzde Ardahan ilinin Merkez ilçesine bağlı bir köy yerleşimidir. Bu köy, Ardahan-Şavşat karayolunun kuzeyinde, il merkezine 9 km uzaklıktadır. Bu yerleşimin içinde bulunduğu Ardahan ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars bölümünde yer alır ve bu il "Anadolu'nun Kilidi" olarak da nitelendirilir. (Koltuk ve Sağlam, 2009, s. 8). Keza bu durum bölgeyi jeopolitik açıdan önemli kılmaktadır. Çünkü günümüzde Ardahan ili gerek Gürcistan üzerinde Kafkasya'ya gerek Artvin üzerinden Karadeniz'e gerekse Erzurum üzerinden İç Anadolu'ya açılan yol güzergâhında bir geçit konumundadır (Alkan, 2021, s. 244-245)¹. Sulakyurt yerleşimi de Şavşat üzerinden Artvin'e dolayısıyla Karadeniz'e açılan yol güzergâhındadır.

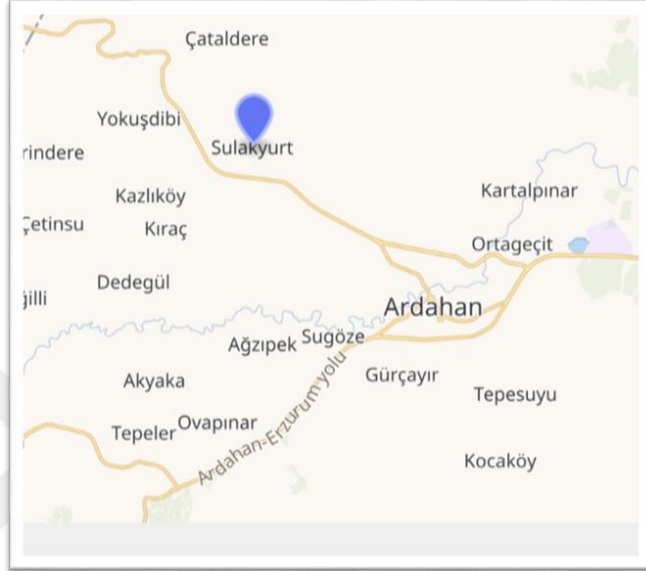
Sulakyurt yerleşiminin içinde bulunduğu Ardahan ili, rakım olarak Anadolu'nun yüksek rakımlı bölgelerindendir. Bu il ve teritoriumu, yaklaşık 1800 m rakımda kurulu bir yayla görünümündedir. İlin güneyinde Kısır Dağı (3197 m.), güneybatısında Allahuekber Dağları-Kabak Tepe (3055 m), kuzeyinde Yalnızçam Dağları (2715 m), kuzeydoğusunda Kel Dağı (3033 m), doğusunda Akbaba Dağı (3026 m) yer almaktadır.

Ardahan ilin ve dolayısıyla Sulakyurt yerleşiminin içinde yer aldığı bölge, geniş düzlüklerle kaplı olup su kaynakları bakımından zengindir². Keza Ardahan Ovası, 180 km²lik (1850 m) büyüklüğüyle söz konusu coğrafyadaki en büyük ovadır ve bu durum eskiçağlardan itibaren bu coğrafyada tarım ve hayvancılığa olan ilginin artmasını sağlamıştır (Kalmış, 2020, s. 81; Alkan, 2021, s. 244, 245). Ardahan'da ve dolayısıyla Sulakyurt yerleşiminde çok sert karasal iklim etkilidir. Yıllık ortalama sıcaklık 5

¹ Sulakyurt yerleşiminin içinde olduğu Ardahan, Kafkaslar ile Anadolu'yu bağlayan önemli geçiş noktaları arasındadır ve bu nedenle jeopolitik öneme sahiptir. Nitekim Kuzeydoğu Anadolu'yu Küçük Kafkaslara bağlayan Gürcü Boğazı, Ardahan, Artvin, Kars ve Erzurum illerini de birbirine bağlar.

² Bütün, Doğu Anadolu'daki dağ sistemleri Ardahan'ın içinde olduğu Transkafkasya coğrafyasıyla birleşerek coğrafi yönden birbirine benzeyen bir bütün meydana getirmiştir (Özfırat, 2001, s.14) Bu durum da ilgili bölgelerin kültürel yönden de benzer olmasına katkı sağlamıştır.

derecenin altındadır. Kışında -30 derece altına düşebilmektedir (Ateş, 2001, s. 10). Sonuç olarak Sulakyurt yerleşimin içinde yer aldığı Ardahan'da yüksek dağların varlığı, engebeli yüzey şekilleri ve sert iklime rağmen; zengin su kaynakları, verimli otlaklar, dağlık arazi içerisindeki ovaların varlığı eski çağlardan itibaren yerleşim görmesine vesile olmuştur.

Şekil 1. Ardahan iline bağlı Sulakyurt yerleşimi ve komşu yerleşimler ("Sulakyurt", 2022)

Şekil 2. Sulakyurt yerleşimi güneydoğudan görünüm ("Sartsebi", 2022)

1.2. SULAKYURT VE ARDAHAN TARİHÇESİ

Sulakyurt yerleşimini geçmişten günümüze dek bütüncül anlamda irdeleyen bilimsel araştırmalar, yetersiz olduğundan yerleşimin tarihi ve arkeolojik verileri akademik anlamda tatmin edici değildir. Bu nedenle çalışma sırasında literatür araştırmalarından elde edilen veriler doğrultusunda öncelikle yerleşimin içinde bulunduğu Ardahan ilinin tarihçesine yer verilmiştir. Ardından Sulakyurt yerleşiminde tespit edilen ya da edilemeyen arkeolojik bulgular vurgulanarak yerleşimin tarihi çerçevesi biçimlendirilmeye çalışılmıştır.

1.2.1. Paleolitik Çağ

Ardahan ve çevresinde Paleolitik Çağ'a ait araştırmalar oldukça sınırlıdır. Bu nedenle bu süreçle ilintili henüz herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Ancak Ardahan'ın yakın çevresinde Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen önemli merkezler Kars ilinde tespit edilmiştir. Kars ilinde Susuz, Ağzıaçık Suyu, Ani, Tombultepe, Yazılıkaya Paleolitik Çağ'a ait veri sunan önemli buluntu merkezleridir³ (Kalmış, 2020, s. 84).

1.2.2. Neolitik Çağ

Ardahan'da en erken yerleşim kalıntılarının hangi çağa tarihlendirileceği tartışma konusudur. Bazı araştırmacılar Ardahan'daki en erken yerleşim izlerini Neolitik Çağ'a indirirken bazıları da Orta ve Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlenebileceğini öngörmektedir. Ardahan'da en erken tarihli olduğu ön görülen arkeolojik veriler, Çıldır ilçesindeki Akçakale adasında yer almaktadır.⁴ Zira K. Kökten ve diğer bir kısım araştırmacıya göre Çıldır Akçakale adasındaki dolmenler, Ardahan'ın Neolitik Çağ yerleşimi için önemli kanıtlar sunmaktadır⁵ (Kökten, 1944, s. 659-680; Kökten, 1945, s. 472; Gündoğdu, 2000, s. 13, 14; Ceylan ve Ceylan, 2018, s. 44; Alkan, 2021, s. 245). Ayrıca

³ Burada çıkan aletleri İ. Kökten, Paleolitik Döneme tarihlemiştir.

⁴ Ardahan'da bilimsel kazı çalışmaları gerçekleştirilen tek arkeolojik merkez, Akçakale Adasıdır (Kalmış, 2020, s.83).

⁵ Kökten tarafından 1943-44 yılında sürdürülen yüzey araştırmaları neticesinde Akçakale Adası'ndaki dolmenlerin (Taşlıdam), Neolitik Çağ tekniği ile yapılmış olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Kökten, bu yerleşimde tespit ettiği çok kaba, mat siyah renkli şerit usulüyle kurulmuş ve içten, dıştan düzlükle yatık ağaçlarla yukarıya sıyrarak şekillendirilmiş olan çanak parçalarının da Neolitik Çağ'a ait olmaları gerektiğini belirtmektedir. Adanın biraz yukarısındaki düzlüklerde yer alan çapları 10-20 metre olan sayısız kromleklerin (dik dönek taşlar) de bu görüşleri desteklediği ifade edilmektedir (Kökten, 1944, s. 672; Kökten, 1945, s. 472; Ceylan ve Ceylan, 2018, s. 44; Kalmış, 2020, s. 87).

G. Arda tarafından yürütülen 2019 yılı yüzey araştırmaları sırasında, Çıldır ilçesi Eşmepınar (Purut) köyünden Güvenocak köyüne giden yolun 3. km'deki yerleşim alanında Geç Neolitik Çağ'a tarihlendirilen seramik buluntulara rastlandığı ifade edilmiştir (Arda, 2023, s. 1269). S. Patacı tarafından Akçakale adası için sunulan görüş ise diğer araştırmacılardan farklıdır. S. Patacı'nın aktarımlarına göre Akçakale adasının yerleşimi Neolitik Çağ'a tarihleyecek arkeolojik veriye ulaşılmamıştır. İl genelinde tespit edilen arkeolojik kalıntılara göre en eski buluntular, Orta ve Geç Kalkolitik Döneme işaret etmektedir (Patacı, 2016a, s. 14)⁶. Sulakyurt (Sarzep) yerleşiminde ise ilgi dönemle bağlantılı olabilecek bir veri henüz tespit edilmemiştir. Ancak ileride bu yerleşiminde sürdürülecek kazı çalışmaları neticesinde daha kesin yargılara varmak mümkün olacaktır.

1.2.3. Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı

Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ ile Erken Tunç Çağı'nın ayrımı zordur (Parlıtı, 2019, s. 107). Ardahan'da bu tarihsel süreç genelde birlikte değerlendirilmiş; yapılan ayrışımalar ise araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. İl genelinde sürdürülen araştırmalarda Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen veriler Hanak Avcılar Köyü'nde yer almaktadır. Hanak Avcılar köyü arazisi içerisindeki Avcılar Höyüğü'nde tespit edilen çanak çömlek parçaları da buna kanıt olarak sunulmuştur (Özbek ve Yükmen, 2001, s. 148). Bunun dışında K. Kökten ve Z. Akkurt, Hanak Kalecik (Sazkara) köyünde bulunan höyük içerisinde ele geçen mızrak ucunu Kalkolitik Çağ'a tarihlendirmişlerdir (Kökten, 1943, s. 200; Akkurt, 2022, s. 35). G. Kalmış, Çıldır ilçesinde yer alan Beşiktepe Kalesi, Sengertepe Kalesi, Karasal Höyük ve Sınırortası Kalesi, Hanak ilçesi Kışlahanak'da (Avcılar) Kalkolitik Çağ verilerinin olduğunu ön görmüştür (Kalmış, 2017, s. 27 ve III bölüm). G. Arda ise Çıldır ilçesinde; Kurtkale köyü ilk öğretim okulun bulunduğu tepelik alanda, Öncül köyündeki günümüz mezarlığın güneybatı kesiminde, Eşmepınar (Purut) köyü yakınlarında ve Hanak ilçesi Ortakent mahallesinde yer alan Harosman mağaralarında Kalkolitik Çağ'a tarihlenen seramik buluntulara rastlanıldığını ifade etmiştir (Arda, 2020, s. 161; Arda, 2023, s. 1265-1269).

⁶Ardahan'da Neolitik Çağ'a ait veriler azdır ve yeterli değildir. Fakat komşumuz olan Gürcistan ve Ermenistan da Neolitik Çağ'a ait verilerin tespit edilmesi, ilerleyen yıllarda Ardahan'da da tarih öncesi verilerine ulaşılabileceği umidini artırmaktadır (Akkurt, 2022, s. 34).

Geç Kalkolitik- Erken Tunç Çağı'nda Kafkaslardan gelerek Anadolu'ya yönelen göç dalgası sayesinde Doğu Anadolu'da ve Sulakyurt yerleşiminin bulunduğu Ardahan'da yerleşim sayısı artmıştır. Keza Ardahan ilinde Tunç Çağı'nda yerleşim sayısının artışı, yapılan araştırmalarla belgelenmiştir. G. Kalmış'ın aktarımına göre Ardahan Merkezde Ölçek Köyü Kalesi, Tepeler\Konk Köyü Kalesi, Altaş (Ur) Kalesi I., Akyaka Kalesi, Yokuşdibi Kalesi; Çıldır'da Adalar Höyük, Peyhler Mevkii Yerleşmesi, Şeytan Kalesi; Hanak'ta Çayağzı (Kırnav) Kalesi, Kışlahanak (Avcılar) Kalesi, Ziyaret Kale Erken Tunç ve Erken Demir dönemine tarihlenen yerleşimlerden (Kalmış, 2017, bölüm 3.). G. Arda'nın aktarımına göre; Çıldır ilçesinde Kurtkale köyü ilköğretim okulu yakınında, Eşmepınar (Purut) köyü yakınlarında, Kayabeyi köyü tarım arazisinde, söz konusu çağa ait seramik parçaları bulunmuştur (Arda, Vural 2023c, s. 53-72; Arda, 2023, s. 1265-1269). Ö. Alkan'ın ifadelerine göre Ardahan merkezde Akyaka Kalesi, Altaş Kalesi, Kalecik (Ölçek) Köyü Kalesi, Tepeler Köyü Kalesi I, Tepeler Köyü Kalesi II., Yokuşdibi Kalesi; Çıldır ilçesinde Adalar Höyük, Akçakale, Beşiktepe, Karasal Höyük, Peyhler Mevkii Yerleşmesi, Sengertepe, Sınırtası, Şeytan Kalesi; Hanak ilçesinde, Çayağzı Kalesi, Kışlahanak Kalesi, Kışlahanak (Avcılar) Yerleşmesi, Ziyaret Kale söz konusu döneme ait yerleşim izleri taşımaktadır (Alkan, 2021, s. 251-265). S. Patacı tarafından sürdürülen yüzey araştırmalarına göre Ardahan merkezde Yokuşdibi Kalesi, I. No.lu Çeğilli Kulesi, I. No.lu Çeğilli Kulesi, III. No.lu Çeğilli Kulesi; Çıldır ilçesinde, Sınırtası Kalesi, Beşiktepe Kalesi; Hanak ilçesinde, İncedere Kulesi, Ziyaret Kale Tunç Çağı yerleşim kalıntıları barındırmaktadır (Patacı, 2016a, s. 42-43).

Kafkaslardan Anadolu'ya yönelen göç dalgası sonucunda en öne çıkan kültür, Karaz Kültürüdür.⁷ Göçebe, yarı göçebe halkların oluşturduğu bu kültür (Savaşçı, 2019, s.23; Yalçın, 2020, s. 179) Kura-Aras Kültürü adıyla da bilinmekte olup, Gürcistan'dan başlayıp Suriye- Filistin'e kadar etkili olmuştur (Yardımcıel, 2022, s. 12). E. Rova, bu kültürün çıkış yerinin Güney Kafkasya ile Türkiye'nin Kuzeydoğusu olduğunu söylemektedir (Rova, 2020, s. 145). Kültürün ayırt edici özelliği dışı siyah parlak, içi kırmızı seramiklerdir (Işıklı ve Öztürk, 2019, s. 15; Savaşçı, 2019, s. 24; Yalçın, 2020, s. 170; Alkan, 2021, s. 246, 247; Yardımcıel, 2022, s. 12). Bu kültürün Doğu Anadolu da etki alanı fazladır (Yalçın, 2020, s. 170). Ardahan'da da bol miktarda Karaz seramiği

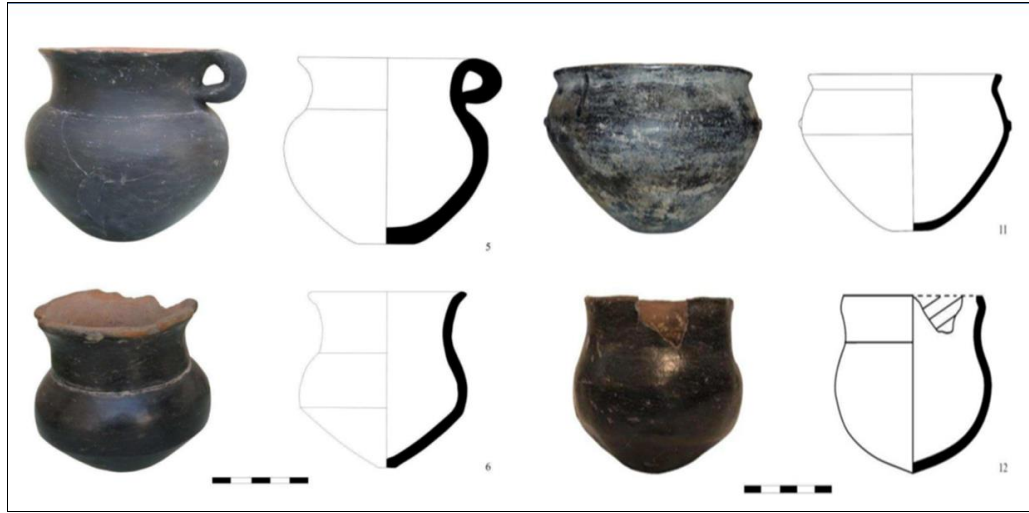
⁷ Bu kültür için "Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü", "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği", "Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı", "Kura-Aras Kültürü " "Trans-Kafkasya Bakır Çağı" gibi farklı adlandırmalar kullanılmıştır (Alkan, 2021, s. 246, 247; Savaşçı, 2019, s. 2).

bulunmuştur (Kalmış, 2017, s. 32; Arda, 2023b, s. 111). Tunç Çağı'nda Sulakyurt'a gelen yarı göçebe/göçebe toplulukların hayvancılıkla uğraştığı bilinmektedir. Araştırmalar sırasında yüksek alanlarda hayvanlar için oluşturulan barınaklar ile ağılardan oluşan mevsimlik yerleşmeler tespit edilmiştir. Bu da hayvancılığın Erken Tunç Çağı'ndan itibaren söz konusu coğrafyada etkin olduğunu göstermektedir (Patacı, 2016a, s. 14; Patacı, Oral, 2020, s. 225). Ayrıca Tunç Çağı'na tarihlenen ve Kura nehrinin oluşturduğu doğal yol güzergahında yer alan merkezler dikkatli incelendiğinde yerleşimlerin yoğun olarak kalelerden oluştuğu; bu kalelerin de su kaynaklarını, verimli arazileri, yol güzergâhlarını ve birbirlerini kontrol edebilecek şekilde yüksek tepelerde inşa edildiği gözlenmektedir. Nitekim bu alanlar daha sonra Demir Çağ ve Orta Çağ'da onararak kullanılmaya devam edilmiştir (Kalmış, 2017, s. 130; Alkan, 2021, s. 267).

Tarafımızca arazide yapılan gözlemler neticesinde araştırmamıza konu olan Sulakyurt (Sarzep) yerleşiminde Kalkolitik dönemden ziyade Tunç Çağı'ı ile örtüşen kalıntıların yoğunluk gösterdiği, yerleşimin verimli arazilere hâkim noktada konumlandırılan yayla yerleşimi özellikleri sergilediği söylenebilir.

Şekil 3. Kura-Aras (Erken Transkafkasya) Kültürü'nün yayılım alanı (Savaşçı, 2019, s. 46)

Şekil 4. Ardahan'dan kaçak kazı sonucu elde edilen ve Kars Müzesi'nde sergilenen Kura-Aras seramik örnekleri (Işıklı ve Yardımcıel, 2017, s. 9, 21)

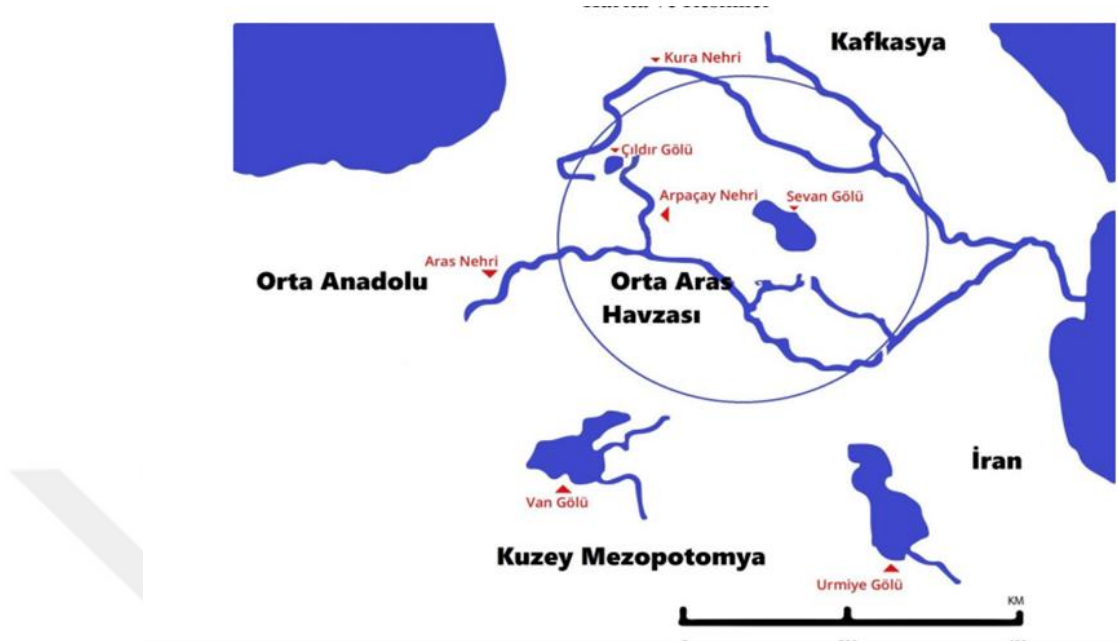
Tunç Çağ'da adından söz ettiren önemli uygarlıklardan biri Hurrilerdir⁸ ve bazı yayınlarda Ardahan'da Hurri varlığına işaret eden ifadeler yer verilmiştir. Bu yayınlara göre; Ardahan'da Posof ilçesine bağlı Gerguşuban\Gorgisuban (Taşkiran) ve Varzina\Vardzna (Demirdöver) köyleri, Çıldır ilçesine bağlı Tatalit köyü ve Urköy, Hanak ve Göle ilçe isimleri, Hanak ilçesine bağlı Vardosan köyünün isimleri Hurrilerle bağdaştırılmaya çalışılmıştır (Kalmış, 2017, s. 38, 41). Ancak sadece yer isimlendirmelerinden hareketle bu uygarlığın burada kültürel ya da siyasi bir oluşum meydana getirdiği kanısına varmak doğru değildir. Bu savın desteklenmesi için mutlak arkeolojik verilere ihtiyaç vardır. Keza Kura-Aras kültürü ile Hurrilerin yaşam tarzı veya ekonomik faaliyetlerinin benzerliği arasında kurulan bağ da bu düşüncüyü güçlendirmeyecektir⁹. Bunun için mutlak bölgedeki kazı çalışmalarının artırılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde bu hususta sağlıklı kanılara ulaşılması mümkün olacaktır.

Ardahan'da Orta Tunç Çağı'nda etkili olan pastoral yaşam tarzı, Son Tunç Çağı'nda devam etmekle birlikte gelişmiş ve değişmiştir. Son Tunç Çağında halkın yaylak-kışlak tarzındaki yaşam biçimi arasında fark fazla değildir; bu süreçte sabit

⁸ Hurrilerin anavatanı Transkafkasya ve Hazar Denizi'dir. Bu kavim, M.Ö. III. binde anavatanından ayrılıp M.Ö. II. binyılda Anadolu ve Suriye coğrafyasında etkili olmuş önemli bir kavimdir. Hurrilerin Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı'ı boyunca Kafkaslardan Filistin'e, Malatya-Elâzığ yöresinden Kuzeybatı İran'a kadar yayıldığı bilinmektedir (Kalmış, 2017, s. 38).

⁹ Kura-Aras kültürü ile Hurrilerin yaşam tarzı ve ekonomik faaliyetlerinin benzerliği bu düşüncüyü kuvvetlendiren bir etken olarak görülmüştür (Bingöl ve Salın, 2021, s. 616).

korunmalı, mesken tipleri görülmektedir. Bölgede toplumsal örgütlenme bu süreçten sonra yayılmıştır (Tiryaki, 2018, s. 645, 650).

Şekil 5. Orta Aras Havzasında Aras Boyalıları kültürü yayılım alanı (Yardımcıel, 2022b, s. 69)

Son Tunç Çağına tarihlenen Çıldır ilçesi Kurtkale, Akçakale, Topyolu ve Cinnik¹⁰ kurganları ile Gürcistan'daki Trialeti¹¹ kültürü arasında benzerlikler kurulmuştur (Kalmış, 2017, s. 129; Parlıtı, 2019, s. 202).¹² Bunun dışında Ardahan ili, Merkez ilçesi, Kartalpınar köyündeki kurganlarda Tunç Çağına tarihlendirilmiştir (Parlıtı, 2019, s. 204; Patacı, 2016b, s. 85).

¹⁰ Çıldır ilçesi Meryemköy yakınlarında Cinnik Deresi'nin hemen üzerindeki M.Ö. II. bine tarihlenen mezar yapılarının içerisinde çıkan at, köpek, insan kemiklerinin aynı mezarda bulunmasından yola çıkarak Ardahan'ın Orta Asya Türk kültürüne bağlantı olduğunu savunan araştırmacılar da mevcuttur (Ceylan, 2015b, s. 23, 24).

¹¹ Trialeti kültürü Gürcistan'daki tarihi bölgelerden biridir. Yapılan arkeolojik kazılarda Trialeti kültürü Orta Tunç Çağına tarihlendirilmiştir. Seramik buluntular, siyah cilalı kırmızı süs eşyaları, kahverengi boyalı, krem astarlı, siyah cilalı eşyalar şeklinde gruplandırılmıştır. Trialeti bölgesi aynı zamanda obsidyen taş ocağının en zengin merkezlerinden biridir (Kalmış, 2017, s. 34). Gürcistan'da yapılan kazılarda Tunç ve Demir çağlarına verilen bazı buluntular Gürcü kazı ekipleri tarafından Türklerle ilgili olduğu tespit edilmiştir (Memmedli ve Goca, 2012, s. 29; Özkan, 2021, 163).

¹² U. Parlıtı; Akçakale ve Kurtkale kurganların Trialeti kültürüyle benzer olduğunu söylerken; Kalmış Cinnik, Topyolu, Kurtkale kurganlarının benzer olduğunu açıklamıştır (Kalmış, 2017, s. 129; Parlıtı, 2019, s. 202).

Şekil 6. Çıldır Başköy Kaya resimleri (Ceylan, 2015a, s. 23)

1.2.4. Demir Çağ

Doğu Anadolu ile benzer özellikler gösteren Transkafkasya’da Erken Demir Çağı ile ilgili bilgiler sınırlı olduğundan Erken Demir Çağı, genellikle Geç Tunç Çağı ile birlikte değerlendirilmiştir (Erdem, 2009, s. 86, 88). İncelenen yayınlar arasında Ardahan ve çevresi için Geç Tunç-Erken Demir Çağı’na tarihlendirilen veriler, Ardahan Çıldır ilçesi, Başköy ve Damlıca köyleri arasında bulunan Başköy kaya resimleridir (Ceylan, 2015a, s. 10-13; Özgül ve Bingöl, 2021, s. 499). Ceylan’ın aktarımına göre, Çıldır Başköy Kaya resimlerinde; süvari, yaya, at, köpek ve dağ keçisi figürleri yer almaktadır. Dolayısıyla işlenen konu avcılıktır. Panodan yer alan figürler, Türk kültürü açısından önemli görülmüştür. Dağ keçisi figürünün, Orta Asya Türk kültüründe önemli olduğu, Türk damgalarında yer aldığı belirtilmiştir. Ayrıca Başköy’deki kaya resimleri, İskitlere ait kaya resimlerine benzetilmiştir. Yakın çevrede at biçimli mezar taşlarının olması da Türk kültürüyle bağdaştırılmıştır. Tüm bu benzerliklerden yola çıkarak Çıldır Başköy’deki kaya resimlerinin Orta Asya’dan başlayıp Anadolu’ya kadar devam eden eski Türk kültürünün yeni bir örneği olduğu sonucuna varılmıştır. Bu hususta A. Ceylan herhangi bir tarihlendirme yapmazken, O. Özgül ve B. Bingöl yaptıkları analogik çalışma sonucunda Başköy kaya resimlerini şimdilik Geç Tunç Erken Demir Çağına tarihlendirmişlerdir. S. Patacı ise Çıldır çevresinde çok fazla Tunç Çağı yerleşimi

olduğunu, kaya resimlerini yapanların göçebe veya yarı göçebe olan hayvancılıkla uğraşan, Kafkasya'dan gelen topluluklar olabileceğini ve buranın Tunç Çağına tarihlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Ceylan, 2015a, s. 10-13; Patacı, 2015, s. 75; Özgül ve Bingöl, 2021, s. 499, 518). Kısacası Başköy Kaya resimlerinin tarihlendirilmesi, çevre bölge ve ülkelerdeki benzer kaya resimlerine bakılarak yapılmıştır. Ancak yapılan benzerlikler tarihsel açıdan tekrar irdelenmelidir. Orta Asya'daki Proto-Türk Kültürleri için bu benzerlikleri öngörmek mümkün olabilir. Ancak bu süreçte her iki coğrafya arasındaki ticaret ya da kültürel etkileşimi ispatlayacak veriler yeterli değildir. Bu nedenle ancak yapılacak yeni çalışmalarla bu husustaki tarihlendirme kesinlik kazanacaktır.

M.Ö. 1200 civarında, Deniz kavimleri göçü sonucunda Hurrilerin, Kuzey Mezopotamya'dan Armenia'ya kadar uzanan egemenlik sahasında, Nairi ülkeleri olarak adlandırılan çok sayıda küçük siyasi güç ortaya çıkmıştır. Bu süreçte araştırma sahamızın da dahil olduğu coğrafyada yaşayan halkların isimleriyle ilgili bilgiler de alınmaya başlanmıştır. Çünkü Asur kaynaklarında adı geçen Nairi devletlerinden biri de Tao/Tayk (Erzurum) eyaletinin adının kökeninin çok önceden görüldüğü Daiaeni'dir¹³ (Baumgartner, 1996, s. 37). Asur Kralı I. Tiglathpileasar (M.Ö. 1114-1076) zamanında Daiaeni, Nairi ülkeleri olarak adlandırılan ülkelerin en kuzeyini oluşturmaktadır ve burası birçok kez Asur krallarının istilasına uğramıştır¹⁴ (Baumgartner, 1996, s. 37). Asur yazıtlarına göre Daiaeni ülkesi Muş Ovası'ndaki Murat Vadisi'nde aranmalıdır. Daha sonra Daiaeni boylarından bazıları, M.Ö. 9. yüzyılda Murat Vadisi'nden kuzeye göç ederek Erzincan ile Erzurum arasındaki Yukarı Karasu bölgesine ve olasılıkla Yukarı Aras Nehri'ne yerleşmiştir¹⁵. M.Ö. 800 yıllarında Asur Devletinin güç kaybetmeye başlamasıyla Van Gölü çevresinde merkezi Tuşpa olan Urartu İmparatorluğu ortaya çıkmıştır. Bu da olasılıkla, Daiaenilerin yeni yurtlarını terk ederek kuzeybatı yönündeki dağlık bölgelere çekilmelerine neden olmuştur. Keza bu süreçte

¹³ Bazı araştırmacılara göre, Tayo kökünden gelen ve Ermenice çoğulu Tayk olan, Klasik dönemin Yunan yazarlarınca çok daha sonra ortaya çıkarılan Ethnikon Táoxoi'si, Eski Asur dilindeki Daiaeni formundan türetilmiştir (Salvini, 2006, s. 32). Asur kaynaklarında geçen Daiaeni, daha sonra Urartu yazıtlarında görülen Diauehi ile eşleştirilmiştir ve bilim adamlarının büyük bir bölümü bu eşleşmeyi kabul etmektedirler.

¹⁴ Asur yazıtında Daiaeni bölgesinin Kral Salmanassar III (M.Ö. 860-824) tarafından fethedildiği anlatılmaktadır (Baumgartner, 1996, s. 37).

¹⁵ Asur kralı III. Salmanaser (İÖ 860-824) 857 yılındaki üçüncü seferde Asurlular Daiaeni topraklarındaki toprakları ele geçirdiği için bu değişimin yaşandığı ön görülmektedir (Baumgartner, 1996, s. 37).

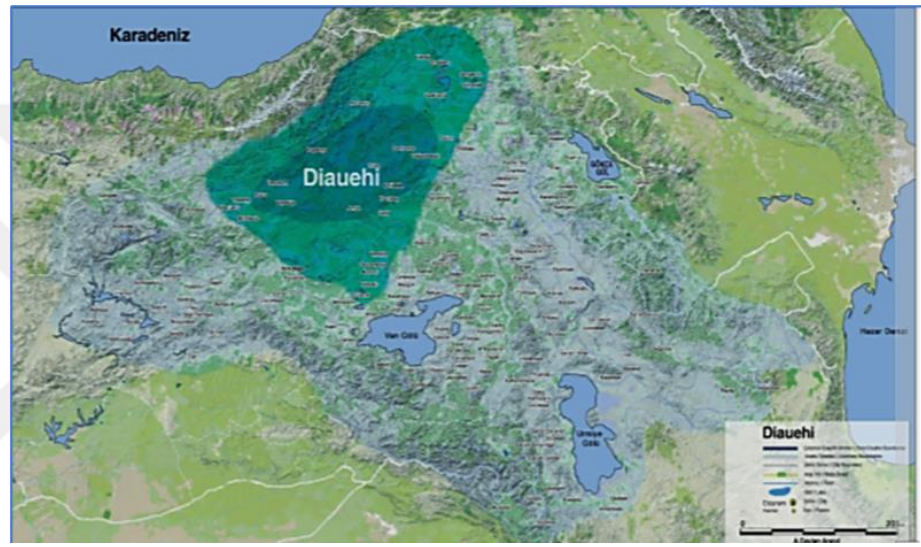
Tao/Erzurum, Kola/Göle, Artani/Ardahan ve Javaxeti/Cavakheti eyaletleri Daiaenilerin egemenlik sahasında olduğu ön görülmektedir (Baumgartner, 1996, s. 38).

Kısacası Erken Demir Çağı'nda Asur ve Urartu kaynaklarında adı geçen Diauehi/Daiaeni, Urartu Krallığının kuzeyinde (en güçlü siyasi yapı) yer alan önemli beyliktir ve Ardahan'da beyliğin egemenlik sahası içinde gösterilmiştir¹⁶ (Kalmış, 2017, s. 41; Ceylan ve Ceylan, 2018, s. 56-58; Alkan, 2021, s. 254; Ercan, 2021, s. 173). O. Belli'nin aktarımına göre Urartu ile Diauehi krallıkları kale yapımı bakımından birbirinden ayrılmaktadır (Belli, 2007, s. 106). Urartu kale ve kentleri daha büyük, yüksek kayalıklar üzerinde konumlandırılmış ve surları büyük taşlardan örülmüştür. Kale içlerinde genelde yiyecek depoları, silah üretim atölyeleri, saray odaları ve tapınaklar yer almaktadır. Diauehi krallığında ise kaleler kuleye benzer ve küçüktür. Plan olarak oval, kare veya dikdörtgendir. Kuleye benzeyen kalelerin duvarlarında kullanılan taşların dörtten fazla köşeleri mevcuttur. Duvarların kalınlığı 2-5 m'dir. Duvarların orta kısmında işlenmemiş taşlar kullanılırken iç ve dış kısımlarında büyük taşlar kullanılmıştır. Ayrıca duvarlarda bastiyon türü çıkıntılar mevcut değildir. Sivil yerleşim merkezleri kalenin güneyinde yer almaktadır (Belli, 2007, s. 107). Kuleye benzeyen kalelerin olması, duvarların orta kısmında işlenmemiş taşların kullanılması ve duvarların iç ve dış kısımlarında büyük taşların kullanılması gibi özellikler Ardahan ve çevresindeki kale ve kulelerde görülmektedir.

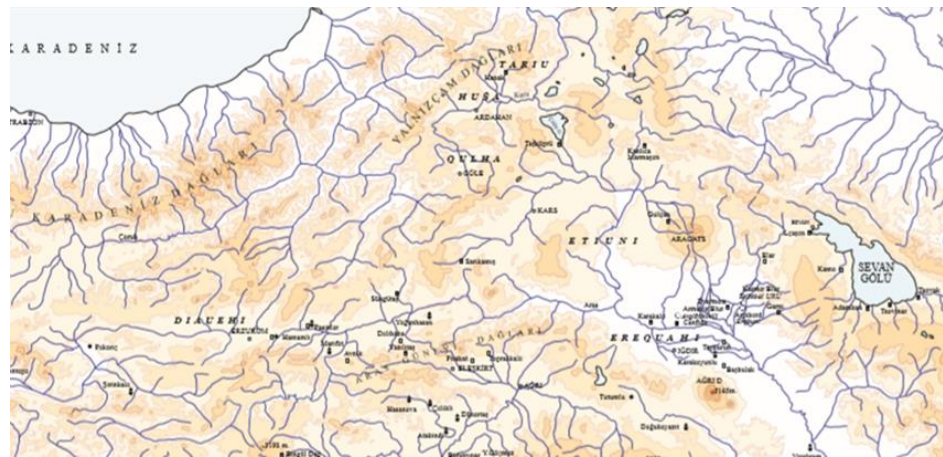
Yukarıdaki aktarımlardan da anlaşılacağı üzere M.Ö. I. bin başlarında Diauehi/Daiaeni Krallığı (beylik) Urartu hakimiyetine geçmiştir. Zira bölgedeki Urartu yazıtlarından yola çıkan bazı araştırmacılar, yazıtlarda belirtilen ve Ardahan çevresinde olduğunu düşündükleri yer adlarını aktarmışlardır. Bu yerleşimlerden "Tariu" Hanak/Ortakent'te, "İga(ne)" ülkesi ve "Maqaltu" kenti, Taşköprü yazıtının bulunduğu Çıldır Gölü havzasında konumlandırılmıştır. "Qulha" yani Göle çevresine lokalize edilebileceği aktarılmıştır (Köroğlu, 2001, s. 723-730; Işık, 2015, s. 144, 145, 150, 153). Biani ülkesi Ardahan yakınlarında Bağdeşen köyü yakınlarına verilmektedir

¹⁶ Asur kayıtlarında Diauehi ile ilgili bilgi verildiği kabul edilir. Diauehi Asur kaynaklarında Daiaeni olduğu ve Ardahan, Çıldır coğrafyasını içine aldığı öngörülür. Bu bilgi daha sonra Urartu yazıtlarında geçen Diauehi ile eşleştirilmiştir. Urartulara ait Erzurum Yazılıtaş köyündeki yazıtta, Kars Sarıkamış Sungülütaş köyü yazıtında, Diauehi ülkesiyle ilgili bilgiler ve bu yerleri ele geçirdiği yazılıdır (Ceylan ve Ceylan, 2018, s. 56-58). Hanak/Ortakent Urartu yazıtını bilim dünyasına kazandıran Dinçol ise Diauehi topraklarını Erzurum'dan başlatarak özellikle Çoruh'un doğduğu topraklardan Horasan Sarıkamış-Kars-Çıldır bölgesine kadar olan sahayı Diauehi Ülkesi olarak belirtmektedir (Kalmış, 2017, s. 41-48).

(Narimanishvili, 2020, s. 127). “Huşa” ülkesi ise K. Işık Ardahan yakınlarına vermiştir. D. Narimanishvili de Huşa ülkesinin Sulakyurt yakınlarına lokalizasyonu olduğunu beyan etmiştir (Köroğlu, 2001, s. 740; Işık, 2015, s. 143; Narimanishvili, 2020, s. 127). Ayrıca W.E Allen Ardahan (Artaani) yerleşimini, Urartu yazıtlarında geçen İrdaniu, yerleşimiyle bağdaştırmıştır (Allen, 2023, s. 57). Fakat yapılan son çalışmalar neticesinde İrdaniuni’nin Eria topraklarında yani Şirak ovasında aranması gerektiği ön görülmüştür (Işık, 2015, s. 153).

Şekil 7. Asur ve Urartu kaynaklarında geçen Diauehi/ Dayaeni ülkesinin sınırları (Kalmış, 2017, s. 191)

Şekil 8. Urartu Krallığı’nın yazıtlarından yola çıkarak Kuzeydoğu Anadolu’daki ülke ve yerleşimlerin belirtildiği harita (Köroğlu, 2011, s. 14)

Orta Demir Çağı: M.Ö. 9. yüzyıl kurulan Urartu devleti, önceki çağlarda bölgede uygulanan yarı göçebe, göçebe hayvancılık (Patacı, 2016a, s. 14) ekonomisinin devam ettirmekle birlikte devletin ayakta kalması için gerekli yerleşik tarımcı sistemini geliştirmiştir (Erdem, 2011, s. 62; Köroğlu, 2011, s. 12). Urartu Devleti'nin, Ardahan'ın içinde olduğu Doğu Anadolu'nun kuzeyine seferler düzenlediği ve buralardan ganimet olarak büyükbaş hayvanları aldığı günümüze ulaşan yazıtlardan bilinmektedir (Sezer ve Işıklı, 2021, s. 215). Ayrıca bazı araştırmacılara göre Ardahan ve çevresinde Urartulardan kaldığı ön görülen kale ve kuleler, su kanalı, yazıtlar ve seramik parçaları mevcuttur (Alkan, 2021, s. 249, 250; Alkan, 2023, s. 328).

Urartuların, Ardahan ve çevresinde hakimiyet kurmadığını bildiren araştırmacılar da mevcuttur. G. Kalmış, Ardahan çevresinde seramiklerin özensiz olduğunu görmüş ve bunu Urartu seramiklerinin merkezden uzaklaştıkça işçiliğin azalmasıyla açıklamıştır (Kalmış, 2017, s. 68). A. Erdem, bölgede Urartu seramiğinin yok denecek kadar az olmasının sebebini Diauehi Krallığı'nın bölgedeki güçlü varlığından kaynaklı olduğunu belirtmiştir (Erdem, 2009, s. 263). K. Köroğlu ile S. Patacı ise yazıtları Urartu'nun güçlü olduğu dönemlerde yaptığı yağma akımlarına bağlamış; bölgedeki yazıtları da gösteriş yazıtı olarak yorumlamışlardır. Ayrıca Urartu beylerine ait kaya mezarlarının bölgede görülmemesini de yağma amacıyla bölgede faaliyet göstermelerine kanıt olarak sunmuşlardır (Köroğlu, 2011, s. 12, 16; Patacı, 2016a, s. 15).

Urartulardan kalma yazıtlar, Hanak/Ortakent yazıtı ile Çıldır Gölü kenarında Taşköprü yazıtıdır¹⁷ (Alkan, 2021, s. 249, 250). Bölgedeki Urartu varlığına kanıt olarak sunulan sulama sistemi Çıldır ilçesi Akçakale köyünün 8 km güneydoğusunda

¹⁷ Hanak/ Ortakent yazıtında; "Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tarius Ülkesi'ni ele geçirdi ve ... de ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. ... Minua oğlu Argiştî sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Tarius Ülkesi'ni ele geçirdim, Huşa Ülkesi'ne kadar ve Bia Ülkesi'ne kadar ilerledim ve Aşqalaşi Ülkesi'ne gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiştî der ki: Diauehi Ülkesi'nin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi(?). Ahuria Şehri ... dışarıya attım. ... Qu[Juni Şehri'ni ... Orada 72.080 besili büyükbaş hayvan, 7.000 ... 11 ... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim ve 50 şehir yaktım. Minua oğlu Argiştî, güçlü kral, Biainili Ülkesinin kralı, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Her kim bu steli tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler. " yazılıdır (Ceylan ve Ceylan, 2018, s. 65). (Yazıtta Diauehi sınırları içerisinde yer alan Ahuria ve .Qu()ni ele geçirmişlerdir. 72.080 baş büyük hayvanında ganimet olarak ele geçirildiği yazar. Ayrıca 6 kale 50 şehir ele geçirip tahrip ettiği yazılıdır). Çıldır gölü 2 km batısında yer alan Taşköprü de bulunan yazıtta: "Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argiştî oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş(?) Uhime Ülkesi'ni ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şehri'ni de ele geçirdim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim". Uhime ülkesini ele geçiren Sarduri, dönüş yolunda bulunan Maqaltu şehrini¹⁷ aldıktan sonra şehrin halkını sürgün ettiği anlaşılmaktadır (Gündoğdu, 2000, s. 34; Ceylan ve Ceylan, 2018, s. 69).

Darboğaz Barajı'dır¹⁸. Bunun dışında birbirinden farklı araştırmacılar tarafından kaleme alınan bir grup yayında Ardahan çevresinde Demir Çağ'a tarihlendirilen yerleşim yerleri ve seramik parçalarından söz edilmiştir¹⁹.

Urartu'dan sonra Demir Çağ'da Ardahan ve çevresinde varlığından söz edilen güçler Kimmerler ve İskitlerdir²⁰. Ardahan'ın stratejik konumu ve geçitleri sebebiyle Kimmer-İskit göçlerinden etkilenmiş olabileceği ön görülmüştür. Ancak bölgede İskit ve Kimmerler'e ait arkeolojik kanıtlara henüz ulaşılmış değildir. Sadece Çıldır-Başköy'de keşfedilen kaya resimleri, Cinnik Nekropolündeki buluntular²¹ ve Kimmer-İskitlerle bağdaştırılan yer adları²² Ardahan'da Kimmer-İskit varlığına kanıt olarak sunulan verilerdir (Kalmış, 2017, s. 83; Özgül, 2022, s. 609, 612). Sonuç olarak bu savı savunan araştırmacılar, her ne kadar bir yere ad bırakmak, o bölgeyi bilmek ve yaşamakla olur deseler de (Özgül, 2015; s. 167) bir bölgedeki kültürel varlık ancak

¹⁸Darboğaz Barajı'nın Sarduri II. (M.Ö. 764-537) döneminde inşa edildiği ön görülmektedir (Alkan, 2023, s.328). Bu barajın amacı Ardahan çevresinde tarımı geliştirmektir. Yapılan araştırmalarda Erzurum'da 8, Kars'ta 2, Iğdır'da 13 adet sulama sistemi tespit edilmiştir. Ardahan'da ise yeni yapılacak araştırmalarla Urartulara ait baraj, gölet, sulama kanalı gibi yeni verilerin tespit edilebileceği ön görülmektedir (Kalmış, 2017, s.70-98).

¹⁹ G. Arda'nın aktarımına göre Çıldır ilçesi Kurtkale köyü, Kayabeyi köyündeki tarım arazisi içinde Öncül köyü mezarlığının güneybatısındaki alanda, Güvenocak köyü Cambaz yolunun güney tarafındaki yerleşim yerleri içerisinde Demir Çağına ait seramikler bulunmuştur (Arda, 2023, s. 1264-1270). G. Kalmış, Çıldır Kayabeyi Kalesi, Kunduzhev Yerleşmesi, Yıldırımtepe Yerleşmesi, Hanak İncedere (Piklop) Kulesi'nde, Demir çağı seramikleri tespit ettiklerini aktarıırken (Kalmış,2017, s. 100). Ö. Alkan'da Çıldır'daki Sengertepe kalesinde ilgili süreçle ilgili bulgulara rastlandığını ifade etmektedir (Alkan, 2023, s.323). S. Patacı ise Ardahan Merkez ilçede Kocaköy Kulesi, Ölçek Kulesi, Çıldır ilçesinde Akçakale Adası Kulesi, Başköy Kalesi, Kayabeyi Kalesi, Karakale, Hanak ilçesi İncedere Kulesi, Göle ilçesinde Köroğlu Kalesi'ni ilgili döneme tarihlendirmektedir (Patacı, 2016a, s. 42,43).

²⁰ Kimmer ve İskitler Anadolu'ya giriş yaptıklarında Urartu ile karşılaştılar (Çiftçi, 2014, s. 56; Durmuş, 1997, s. 280). Urartular, İskitler'in kurduğu baskıdan dolayı ülkenin kuzeyinde çok sayıda kale ve yerleşme kurulmuştur. Urartu kralı II. Rusa dış politikasını değiştirip İskit ve Kimmerler'e düşmanca davranmak yerine anlaşma yoluna gitmiştir (Kalmış, 2017, s. 80, 82). M.Ö. 585 yılında Urartu'nun yıkılmasında İskit ve Medler'in katkısı büyüktür (Durmuş, 1997, s. 280; Çiftçi, 2014, s. 56; Özgül, 2022, s. 608). M.Ö. 8. yüzyılda Kuzeydoğu Anadolu'da görünen Kimmer-İskit boyları bölgede 4.yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ksenophon da 4. yüzyılda bölgeden geçerken İskitlerin yaşadığı yerlerden bahsetmiştir (Özgül, 2022, s. 615).

²¹ Ardahan İli, Çıldır İlçesi Meryem Köyü'nün 3 km güneydoğusunda Cinnik Deresi'nin hemen üzerinde mezar yapıları bulunmuştur (Cinnik Nekropolü). Bu nekropolde, insan, köpek ve at kemiklerinin aynı mezardan çıktığı tespit edilmiştir. Mezarlar genellikle kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu yerleştirilmiştir. Ceylan'a göre bu tarz mezarlar, Orta Asya Afanesyevo kültürüne benzer bir mezar geleneğini yansıtmakta olup, bu buluntular, iki bölge arasında var olan tarihi ve arkeolojik bağları daha da kuvvetlendirmekte ve bu kültürel benzerliği daha eski tarihlere kadar götürebilmektedir (Ceylan, 2015b: 23, 24).

²² Ardahan'da bulunan ve Kimmer-İskitlere ait olduğu düşünülen yer adları: Sakabul/Yurtbaşı; Ardahan-Posof, Sakora; Ardahan ili, Ölçek köyü ve Balıkçılar(Duduna) köyü arasında, Gogiye; Ardahan ili Çıldır ilçesinde, Satkabel/Sütölük Ardahan-Posof ilçesinde, Kemere/Gemere; Ardahan Hanak ilçesinde (Özgül, 2015, s. 167), Ardahan il merkezinin 2 km. güneyinde, günümüzde "Gürçayır" olarak bilinen "Sagabara/Sagbara/Sabgara" Köyü, Ardahan ili, Çıldır İlçesi'nin 2 km. güneydoğusundaki Puruttepe/Eşmepınarı (Özgül, 2022, s. 610).

arkeolojik verilerle desteklendiği zaman netlik kazanacaktır. Bu nedenle bölgedeki Kimmer-İskit varlığı için eldeki verileri yeterli görmek bir yanılsamadan öteye gitmeyecektir.

1.2.5. Büyük İskender, Roma, Pers/Sasani ve Gürcü Hakimiyeti

M.Ö. 4 yüzyıldan itibaren başlayıp Orta Çağ'a kadar uzanan süreçte, Sarsebi (Sarzep- Sulakyurt) adının geçtiği bir kaynağa rastlanmadığından söz konusu tarihi süreçler yukarıda olduğu gibi Ardahan ve çevresiyle ilgili derlenen bilgiler vasıtasıyla aktarılmaya çalışılmıştır.

Eldeki yazınsal veriler neticesinde Büyük İskender'in M.Ö. 4. yüzyılda tüm Gürcistan ve dolayısıyla Ardahan'ın da içine dahil edildiği Tao-Klarjeti'ye hâkim olduğu ön görülmüştür (Kırzioğlu, 1992, s. 22; Brosset, 2003, s. 17; Ercan, 2021, s. 173; Kıldıroğlu, 2018, s. 79). Büyük İskender bir süre Gürcistan'da kaldıktan sonra (Kırzioğlu, 1992, s. 22) yerine askeri ve akrabası olan Azon'u yüz bin Grek askeriyle burada bırakarak bölgeden ayrılmıştır (Kırzioğlu, 1992, s. 22; Brosset, 2003, s. 17; Ercan, 2021, s. 173). İlk Kartli Kralı olarak bilinen Parnavaz (MÖ. 302-327), bölgenin yönetimini ele geçirmek için Azon ile Artan/Artani (Kaçta Kalak-Huri) yakınlarında savaşmış ve Kral Parnavaz galip gelmiştir (Kırzioğlu, 1992, s. 22; Thomson, 1996, s. 33; Brosset, 2003, s. 22; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s. 23-24; Kıldıroğlu, 2018, s. 80). Bu durum aynı zamanda Artaani'nin M.Ö. 4. ve 3. yüzyıl başlarında siyasi çekişmelerin merkezi haline geldiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu mücadeleden sonra Parnavaz egemenlik sahasındaki bölgeleri yönetmesi için 8 eristav (spaspat-kumandan) tayin etmiştir ve 5. eristava Artan/Artaani, Göle ve Parnavar Gölü'nün idaresini verilmiştir (Brosset, 2003, s. 23; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s. 24; Thomson, 1996, s. 35; Toumanoff, 1963, s. 446).

Kral Parnavaz Döneminden sonra Ardahan'ın adı kral Aderk zamanında tekrar anılır. Çünkü Gürcü kral Aderk zamanında (M.Ö. 2-M.S.55) bölgede Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır ve Hz. İsa'nın havarilerinden olan Andreas'ın; Klarcet, Kola (Göle) ve Artan'a vaaz vermek için geldiği, bölgede uzun süre kaldığı aktarılmaktadır (Brosset, 2003, s. 40; Kıldıroğlu, 2018, s. 80).

Kral Parsman (M.S. 72-87) zamanında Artan/Artaani (Ardahan) ve çevresi Ermeni krallığı hakimiyetine girmiştir (Toumanoff, 1963, s. 469; Brosset, 2003, s. 44-

45; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s. 31-32). M.S. 87-103 yıllarında Gürcü kralı Azork, Ermeni krallığı elinde bulunan Artan (Ardahan), Tsunda, Cahavet şehirleri geri alınmıştır (Thomson, 1996, s. 59; Brosset, 2003, s. 49).

M.S. 4 yüzyıldan itibaren bölgedeki Pers/Sasani saldırıları artmış; yerel beylerden destek alan Persler bölgeyi yönetmeye başlamıştır (Bayram, 2003, s. 20-25; Tekinalp ve Ekim, 2006, s. 14).

İsa'nın ölümünün ardından havarileri aracılığıyla yayılmaya başlayan Hristiyanlık, MS. 330 yılından itibaren Gürcü Krallığı'nda da yayılmaya başlamış ve Kral Mirian Dönemi'nde (M.S. 317/327) Hristiyanlık benimsemiştir (Brosset, 2003, s. 94-95; Kokut, 2018, s. 63). Kral Mirian ayrıca Contantinapolis'e bir heyet göndererek Bizans kralı Constantinus'tan yeni dinin yayılması ve kilise yapımı için rahipler ve mimarlar talep etmiştir. Talep üzerine bölgeye gelen mimar ve papazların Eruşeti'de (Ardahan- Hanak- Oğuz yolu köyü) kilise yapımına başladığı ve beraberlerinde getirdikleri Hz. İsa'nın ellerine çakılmış çivileri buraya bıraktıkları bilinmektedir. Bunun dışında Kral Mirian'ın oğlu Bakar'ın oğlu III. Mirdat (364-379) Eruşeti ve Tsunda'ya yeni kiliseler yaptırarak bizzat kendisinin yaptığı haçları Eruşeti'ye göndermiştir (Brosset, 2003, s. 94-95, 107, Bayram, 2009, s. 3; Bayram, 2014, s. 22)

Tarihi kaynaklarda Ardahan ile ilgili aktarımlar Kral Miran döneminden sonra Kral I. Vahtang döneminde tekrar dile getirilmiştir. Kral I. Vahtang (Gorgasali/Gürgaslan) M.S. 446-499 yıllarında 11 yere piskopos tayin etmiştir ve bunlardan biri de Artan/Artaani'dir (Ardahan) (Brosset, 2003, s. 161). II. Arçil (M.S. 668-718) döneminde de Artan/Artaani (Ardahan) arpalık olarak Adarnase isimli birine verilmiştir (Brosset, 2003, s. 212; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s. 114). VII. Smbat'ın küçük kardeşi Vasak'ın oğlu olan kuzeni Adarnase, 772'den sonra İberya'ya taşınmış ve orada Erusheti ve Artani (Ardahan) topraklarını satın almıştır (Toumanoff, 1966, s. 609).

Tarihi kaynaklar referans alınarak Ardahan ile ilgili yukarıda yer verilen aktarımlara rağmen, bölgedeki arkeolojik veriler yeterli değildir. Bölgede B. İskender, Roma İmparatorluğu ya da Sasani hakimiyetini ispatlayacak türde Arkeolojik kültür kalıntısı henüz tespit edilememiştir. Ancak Hristiyanlığın bölgede etkili olduğu ve yayılım gösterdiği Eruşeti Kilisesi ve sonrasında inşa edilen kiliselerle belgelenmektedir.

1.2.6. Arap Emirliği

Armenia ve İberya coğrafyasında M.S. 7. yüzyılda Arap egemenliği süreci yaşanmıştır. Bu süreçte (7. yy.) Tiflis merkezli Arap Emirliği kurulmuştur. Bu emirlik sınırları içinde Ardahan'da vardır. Fakat Arap hakimiyeti Ardahan ve çevresinde çok fazla hissedilmemiştir. Bundan dolayı Tiflis civarından Ardahan'ın içinde yer aldığı Tao-Klarjeti bölgesine çok fazla göç olmuştur (Ercan, 2021, s. 177).²³ Bagratlılar Sülalesinin Tao kolundan ve Guaram soyundan gelen Prens Vasak Bagrat'ın oğlu Adarnese, 786 ve 807 yılları arasında Guaramlardan kendisine düşen üçte bir mirasa sahip olmuş böylece Klarjeti, Şavşat, Acara, Nigali Aşağı Tao ve Yukarı Tao Adarnese'nin kontrolü altına girmiştir (Brosset, 2003, s. 212; Korkut, 2018, s. 69).

813/819 senesinde Bagratlı Aşot döneminde, Ardauç başkent ilan edilerek Tao-Klarjeti krallığı kurulmuş, Ardahan da bu krallığın içerisinde yer almıştır (İbereli, 2014, s. 152, 153; Korkut, 2018, s. 68; Ercan, 2021, s. 177).²⁴ I. Aşot'un ölümünden sonra sahip olduğu topraklar, üç oğlu tarafından bölüşülmüştür. En küçük oğlu Guram'a Cavaheti, Trialeti, Tahiri ve Artani yönetimi verilmiştir (Toumanoff, 1963, s. 496-497; Korkut, 2018, s. 69). Guram'ın Araplarla birçok kez savaştığı bilinmektedir (Brosset, 2003, s. 231; Kıldıroğlu, 2018, s. 82).

898-899 yıllarında Çoruh, Ardahan, Artvin'e kadar olan bölgenin Sacoğulları hakimiyetinde olduğu aktarımlar arasındadır²⁵ (Ercan, 2021, s. 181). Bu hususla ilgili yazınsal veriler olmakla birlikte henüz somut bir arkeolojik veri tespit edilmemiştir.

945 yılında Yukarı Tao, Cavaheti, Kola, Artani şehirlerinin yönetiminin Gürcülerde olduğu bilinmektedir (Korkut, 2018, s. 71). 978-1014 yıllarında Kartli Kralı Bagrat (III. Bagrat), bölgede beyliklere son verip Gürcistan'ı birleştirmiştir (Korkut, 2018, s. 70). I. Bagrat (826-876) zamanında Guram'ın Araplarla savaştığı, bazen galip geldiği bazen de yenildiği ve Cavaheti, Trialet, Taşir, Abotz ve Artan/Artaani şehirlerinin sahibi olduğu zikredilmiştir (Kıldıroğlu, 2018, s. 82).

²³ Tiflis emirliği 1122 yılında yıkılmıştır (Ercan, 2021, s. 177).

²⁴ I. Aşot Bizans İmparatorluğu ile kurduğu iyi ilişkilerden dolayı kendisine 813 yılında "Kouropalates/Kuropalat" (sarayın muhafızı) unvanı verilmiştir. I. Aşot 'un Bizans ile birlik olma sebebi bölgede Arap tehdidinin varlığıdır (Patacı, 2016a, s. 15; Korkut, 2018, s.71). I. Aşot 826/830 yıllarında Çıldır yakınlarında Araplarla yapılan savaşta öldürülmüştür (Patacı, 2016a, s. 15).

²⁵ Sacoğulları, 10. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da kurulmuş Türk-İslam hanedanıdır (Ercan, 2021, s. 181).

1.2.7. Tao-Klarjeti Beyliği

Tao-Klarjeti, 8. yüzyılda I. Aşot tarafından kurulmuş feodal bir Gürcü beyliğidir. (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 120). Beyliğin başkenti Ardanuç'tur (Bayram, 2003, s. 20-25). 10. yy.da Bizans'a bağlamıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 126). Bu beylik; Hristiyanlığın bu bölgeye yayılması ve Gürcü kültürel mirasına ait birçok eserin inşaa edilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu nedenle bu coğrafya "Gürcü Devletinin Beşiği" (Korkut, 2018, s. 68), "Gürcistan'ın Sina'sı" diye adlandırılmıştır (Bayram, 2003, s. 1, 2). Sulakyurt yerleşiminin içinde bulunduğu Ardahan ve çevresi de bu süreçte Tao Klarjeti Beyliğinin hakimiyet sahası içerisinde kalmıştır.

Tao-Klarjeti bölgesinin oluşumuna bakıldığında, M.Ö. 4. yüzyılda, Kartvelilerin, Kafkasya'da bağımsız eyaletlerden oluşan Sakartvelo Krallığı zamanında Tao (Oltu), Klarjeti (Bereket), Ispiri (İspir), Cavaheti (Şavşat), Artaaani (Ardahan), Kola (Göle) ve Tchildirili (Çıldır) gibi yerleşimlerin kurulduğu görölmektedir. Bunlar içerisinde önemli merkezler Tao ve Klarjeti olduğundan tüm vadi bu adla anılmıştır (Bayram, 2003, s. 20-25; Narimanishvili, 2020, s. 2023, 224). Tao-Klarjeti bölgesi, Erzurum'un kuzeydoğu kesimini, Kars ilinin kuzeyini, Ardahan ile Artvin illerini kapsamaktadır (Korkut, 2018, s. 68). Tao-Klarjeti Beyliği'nin kurulduğu, ilgili dönemde "Yukarı Bölge", şu şekilde bir idari taksimata sahiptir: 1-Samtskhe, 2-Caveheti, 3-Artahani (Ardahan-Göle), 4-Acara, 5-Nigali (Borçka'nın doğu, Artvin'in batı kısmı), 6-Şavşat, 7-Klarjeti (Çoruh havzası, Ardanuç ve Artvin'in doğu kısmı), 8-Taoni (Aşağı ve Yukarı Taoni), 9-Siperi (Çoruh havzasının kuzey kısmı, İspir ve Eğdem'in batısı ve Bayburt Havalisi (Bayram, 2003, s. 20-25; Brosset, 2003, s. 223).

1.2.8. Bizans

Bizans ile Gürcü Krallığı arasında ilişkiler, her daim canlılığını korumuş olmakla birlikte kimi zaman dostluk kimi zaman da karşılıklı çatışmalar süre gelmiştir. Kral Mirian Dönemi'nde Bizans kralı Constantinus'tan yeni dinin yayılması ve kilise yapımı için alınan yardımlar, başlangıçta iki güç arasındaki ilişkilerin dostluk içerisinde sürdüğünü gösterirken daha sonra yaşanan gelişmeler iki güç arasında karşılıklı çatışmaların var olduğunu ortaya koymaktadır (Narimanishvili, 2020, s. 223).

Gürcü kralı I. Giorgi ile Bizans İmparatoru II. Basileios'un (960-1025) ilk başta arası iyidir; fakat ikilinin arası Ardahan-Şavşat arasındaki arazi meselesi yüzünden

bozulmuştur. Basileios, 1015 yılında sefere çıkarak önce Oltu'yu Göle'ye ve ardından 1016 yılında Ardahan'a gelerek burayı yakmıştır. Basileios, Gürcü kralın arkasından Ahılkelek'e kadar gitmiş fakat onu ele geçiremeyince tekrar Ardahan'a gelerek şehri tekrar yakarak Trabzon'a geçmiştir (Brosset, 2003, s.268; Kıldıroğlu, 2018, s. 82; Timuçin, 2021, s. 48). 1021 yılında II. Basileios I. Giorgi'nin birlikleri, Pasinler Bölgesi'nde karşılaşmıştır²⁶. Gürcülerin yenilmesiyle Tao, Pasinler, Kola, Artaani ve Cavaheti bölgeleri Bizans hâkimiyetine girmiştir. Ardından da Şavşat, Artaani ve Akhalkalaki\Ahılkelek Bizans'ın Kafkaslardaki sınır karakolları haline gelmiştir (Thomson, 1996, s. 282; Brosset, 2003, s. 270; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014: s. 152; Allen, 2023, s. 88; Güven, 2023, s. 166).

Şekil 9. Damal Otağlı köyü Sazpegler kurtarma kazısında bulunmuş, 2 adet Bizans dönemi sikkesi (976/1030) (Tekinalp ve Ekim, 2006, s. 265)

1.2.9. Büyük Selçuklu, Saltuklu

Eldeki yazınsal kaynaklara göre 1060 yılından sonra araştırma sahamızdaki Ardahan bölgesi, göçebe Selçuklu boylarının saldırısına uğramıştır. Sultan Alparslan'ın önce Akçakale'yi²⁷ ve ardından bölgenin en önemli kalesi olan Ani'yi 16 Ağustos 1064'te fethettiği aktarılmaktadır (Ceylan ve Ceylan, 2018, s. 83).

1076 yılında Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah komutanı Savtegin ile Gürcistan kralı II. Giorgi savaşmış; savaşın sonunda Gürcü kralı Klarjeti, Şavşat ve Ardahan bölgesindeki bütün müstahkem kaleleri geri almıştır. 1080 yılında Büyük

²⁶ Köylülerle yapılan söyleşiler sırasında Sulakyurt'ta "Basileios" sikkesi bulunduğu bilgisine ulaşılmış; fakat bulan şahsın bilgisi ve bu sikkenin fotoğraflarına erişilememiştir.

²⁷ Fetihten sonra bölge halkı Akçakale'ye Alparslan'ın adına izafeten "Alparslan Adası" adını vermiştir. Günümüzde hâlâ Akçakale'nin bir adı da "Alparslan Adası" dır. Akçakale'nin Kitab-ı Dede Korkud'da "Agca-Kala" biçiminde geçer, bazı metinler ise "Erovant-a Gert" diye geçmektedir. Sultan Alpaslan'ın 1064'te fethi ile "Sepidh-Şehir" ismiyle anılmıştır. Akal-Kalak (Akal Şehri) adı da bir ara kullanılmıştır (Ceylan ve Ceylan, 2018, s. 83).

Selçuklu Hükümdarı Melikşah, Danişmentli Emir Ahmed'i bölgeyi fethetmesi için görevlendirmiştir. Danişmentli Emir Ahmed, Gürcü kralı II. Giorgi ile Posof'un Kol/Kvel kalesinde karşılaşmış; 24 Haziran 1080 tarihinde Gürcü kralı yenilgiye uğramıştır. Ardahan'ın da içinde bulunduğu Kür/Kura havzası ile Çoruh boyları kesin bir şekilde Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir (Timuçin, 2021, s. 95). Bu durum Kartlis Tskhovreba bir afet olarak nitelendirilmiştir (Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s. 171). Türkmenlerin bölgeye gelişlerini çekirge sürüsüne benzeterek, kalabalık oluşlarına dikkat çekilmiştir. Kral II. Giorgi Türkmenlerin ilerleyişine bir çözüm bulamamış; bölgedeki halk, dağlık alanlara- kalelere sığınmıştır. Böylelikle düzlük alanlar Türkmenlerin yaylağı haline gelmiştir²⁸ (Brosset, 2003, s. 308; Ercan, 2021, s. 183; Timuçin, 2021, s. 96).

1120-1121 yıllarında Kral IV. Davit, emri altına aldığı Kıpçak askerleriyle birlikte Ardahan'ın içinde olduğu Tao-Klarjeti bölümünü Selçuklulardan geri almıştır (Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s.171-200). 1124 yılında IV. Davit Saltuklu hakimiyetinde olan Ahılkelek, Çıldır, Ardahan, Göle, Karnifola (Allahuekber Dağları) ve İspir'i geri almıştır (Timuçin, 2021, s. 105). Ardahan'ın ne kadar süre Saltuklu Türkmenlerinin hâkimiyeti altında kaldığını net olarak bilinmemektedir. Ancak Ardahan'ın, Saltuklu-Gürcü arasında birçok kez el değiştirdiği söylenebilir (Ercan, 2021, s. 181).

1175 yılında Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) yöneticisi Atabey İldeniz, Gürcü kuvvetlerinin elinde olan Ahılkelek ve Ardahan yöresini yağmalamıştır²⁹ (Timuçin, 2021, s. 125). Bunun dışında Kraliçe Tamara³⁰ (1184-1211) Dönemi'nde kraliçenin çevre yerleşimlerin haracını almak için dolaştığı ve Göle Ardahan'da konakladığı bilinmektedir. Fakat ne kadar kaldığı belirtilmemiştir (Brosset, 2003, s. 413, 416; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s. 315; Kıldıroğlu, 2018, s. 83)³¹. Sonuç olarak 11. yüzyılda Ardahan civarındaki bölgelerin Türkler, Gürcüler ve Bizanslılar arasında sürekli el değiştirdiği söylenebilir (Ercan, 2021, s. 183).

²⁸ Emir Ahmet 1080 yılında Gürcülerin "Didi Türkoba (Büyük Türk Fethi/Büyük Türk Akınları)" dedikleri akınları başlatmıştır (Timuçin, 2021, s. 97).

²⁹ İldenizliler veya Azerbaycan Atabegleri Azerbaycan'ın büyük bir kısmıyla Arran ve Cibal bölgesinin kuzeyini kapsayan kuzeybatı İran'ı idare eden bir atabegliktir. ve Kıpçak soyundandır (Timuçin, 2021, s. 125).

³⁰ Kraliçe Tamara'nın Kıpçak kökenli olduğu ve ilk evliliğini 1185-1186 yılları arasında Kıpçak başbuğu Savalt'ın yeğeni Yuri Bogoljubskij ile yaptığı aktarımlar arasındadır (Yalvar, 2020, s. 296, 298).

³¹ Ardahan, Gürcü krallığının 12 yüzyıl sonu, 13. yüzyıllarda vergilerini toplamak için geldikleri bir yerdir (Ercan, 2021, s. 193).

1.2.10. Harzemşahlar- Moğollar

Harzemşahların Ardahan'ın içinde olduğu birçok yeri yakıp yıktıkları söylenmektedir (Kıldıroğlu, 2018, s. 83; Özyürek, 2019, s. 338). Bunun dışında 1239 yılında Moğolların Şavşat, Klarjeti (Artvin), Kola (Göle), Artan/Artani (Ardahan), Ani ve Divin gibi yerleri istila edip yağmaladıkları³² (Timuçin, 2021, s. 141) ve Moğol Noyanlarından birçoğunun Ardahan dağlarına dinlenmeye geldikleri bilinmektedir (Brosset, 1849, s. 576, 577; Kıldıroğlu, 2018, s. 83). Ayrıca Moğolların bölgeye çekirge gibi yayıldıkları hiçbir yerde huzurun kalmadığı, ülkenin acımasızca yakılıp yıkıldığından ve bölge insanını dağlara, ormanlara sığındıklarından da bahsedilmektedir (Kıldıroğlu, 2018, s. 83).

1.2.11. Samtskhe-Sa-Atabago/Atabeg Yurdu/Samtskhe Prenslığı/Ortodoks Kıpçak Atabegler

1.2.11.1.Yarı Bağımsız Samtskhe-Sa-Atabago/Atabeg Yurdu Beyliği Kuruluşu Öncesi Gelişmeler

Kıpçakların, daha önce Gürcü Krallığı'nda paralı askerlik yaptıkları bilinmektedir. Toplu olarak gelip askerlik yapmaya başlamaları 1118 yılı Kral David zamanındadır³³. Davit, 45 bin aileyi bölgeye getirilip yerleştirmiş ve karşılığında her aileden bir asker vermesi istenmiştir (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 142, 234; Kartlis Tskhovreba çev. 2014, s.171-200; Subaşı, 2020, s. 480)³⁴. Kıpçaklardan kurulan bu ordu sayesinde Ardahan, Kars, Ani, Pasinler, Oltu ve İspir'i geri alınmıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 142, 143; Zeyrek, 2015, s. 9). Didgori savaşı ile 400 yıldır Müslümanların elinde olan Tiflis geri alınarak başkent yapılmıştır (Zeyrek, 2015, s. 9; Subaşı, 2020,

³² 1266 da Abaka Han zamanın Çağatay'ın torunu, Muçi Yiba'nın oğlu şehzade Tekudar (Teküder- Neküder)'e Ardahan yazlık olarak verilmiştir (Timuçin, 2021, s. 145).

³³ Kral Davit tahta çıktığında aristokratlar varlığı ve güçlü durumda olmalarından dolayı yönetimde istediğini yapamıyordu. Kendine bağlı bir güç oluşturmak için Kıpçaklara başvurmuştur. Kıpçaklar 'a başvurma sebebi ise üstün askeri yetenekleri ve yoksul durumda olmalarıdır. Kıpçakların gelmesini kolaylaştırmak için Kıpçak beyinin kızıyla evlenmiştir (Gökbel, 2000, s. 56; Alasania, 2013, s. 132; Ateş, 2015, s. 46; Yalvar, 2020, s. 284-285).

³⁴ Askerler 2 yıl eğitildikten sonra görev yapmaya başlar. Ayrıca bu askerler içinde krala yakın "Monaspa" köle sipahi denilen muhafız ordusu kurulmuştur (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 142 ,234). Bu monaspa denilen ordu Gürcü kaynakları 5000, Ermeni kaynakları 500 kişi olduğu yazılıdır (Yalvar, 2020, s. 286). Gürcü Kralı David IV. Zamanında gelen Kıpçak aileler Cevakhet, Samitche (Ahıska, Aspinza, Kopliyan, Posof), Misketya ve Ardahan yörelerine yerleştirilmiştir. Bu gelenler Şamanist inanca sahiptir. Ve gelenlerden geri dönen ailelerde olmuştur (Balci, 2023, s. 109).

s.481). 1195 yılında Gürcü krallığının başında olan Kraliçe Tamara Dönemi'nde ikinci Kıpçak göçü yaşanmıştır. Bu süreçte gelen Kıpçak ailelerin sayısı, en az IV. David zamanında gelenler kadardır. Gelen aileler IV. David zamanında gelenlerin olduğu bölgelere yerleştirilmişlerdir (Kırzioğlu, 2008a, s. 16; Dedeoğlu, 2018, s. 137; Balcı, 2023, s. 124).³⁵ Ayrıca Kıpçaklar, zamanla Gürcü Krallığı içinde başkomutanlık, genel kurmay başkanlığı, maliye bakanlığı, finans bakanlığı gibi üst düzey yönetici olarak görev yapmaya başlamışlardır (Zeyrek, 2015, s. 10; Ateş, 2015, s. 70, 72; Gökbel, 2000, s. 58).

Kıpçaklı kumandan Kutlu Aslan, Kraliçe Tamara'ya³⁶ siyasi baskı uygulayarak Gürcü krallığında görülmeyen “Tanangoma” (Tanadgoma)/Danışma Kurulu kurulmasını sağlamıştır. Bilindiği üzere böyle bir meclis “Toy”, “İhtiyar meclisi” adıyla Türklerde vardır (Ateş, 2015, s. 98; Dedeoğlu, 2018, s. 138).

1.2.11.2. Gürcü Krallığı İçerisinde Atabeg Unvanını Alan Aileler

Kraliçe Tamara Gürcü aristokratların etkisi ve isteğiyle başkumandan Kutlu Aslan'ı görevden almış; yerine Mkhgradzel ailesinden Sargis'i başkumandan yapmıştır (Balcı, 2023, s. 121) Sargis'in ölümünden sonra oğlu Zakaria ve ardından 1212 yılında Zakaria'nın kardeşi İvane başkumandan olmuştur. Zakaria, Kraliçe Tamara'dan kendisine “Atabeg” unvanının verilmesini istemiştir. Bu unvanın Gürcü krallığı içinde o döneme değin kullanılmadığı bilinmektedir. Atabeg/atabag sultanların-kralların süt babası anlamına gelmektedir ve 1212 yılında Gürcü krallığı içinde atabag unvanı kullanılmaya başlamıştır³⁷ (İberieli, 2014, s. 180; Subaşı, 2017, s. 513; Dedeoğlu, 2018, s. 143).

Gürcü Krallığı içinde atabeg unvanını kullanan üç aile vardır. 1.si 1212 yılında atabeg unvanını ilk olarak Gürcü devletine kazandıran Mkhgradzel// Mhargdzeli/

³⁵ 1195 yılında gelen Kıpçakları Kral David IV. zamanında gelenlerden ayırmak için. Tamara zamanında gelenlere “Yeni Kıpçaklar” David IV. zamanında gelenlere “Eski Kıpçaklar” denilmeye başlanmıştır. Yeni Kıpçaklar sadece askeri alanda değil Gürcü krallığı içinde farklı memurluklarda görev almışlardır (Dedeoğlu, 2018, s. 138).

³⁶ Kraliçe Tamara'nın annesi de Kıpçak prensesidir (Dedeoğlu, 2018, s. 134).

³⁷ Gürcü Krallığında daha önce atabeglik makamı yoktur. Patrik, Başvekil, kral, kraliçe olan unvanların yanına beşinci olarak “atabeglik” unvanı eklenir (Subaşı, 2017, s. 513; Dedeoğlu, 2018, s. 178).

Mxargrdzeli ailesidir³⁸. İkinci aile 1272 yılında İlhanlı Hükümdarı Abaka Kaan desteğiyle Kıpçak olduğu bilinen Mankaberdeli/Menkü-Berdi ailesidir³⁹. 3. Ailesi yine İlhanlı Hükümdarı Abaka Kaan desteğiyle 1308 yılında Jakeli/Cakeli ailesidir (Subaşı, 2017, s. 530, 534).

Atabeg unvanı, Türkçe bir kelimedir. İlk kullanan Selçuklulardır. Bu unvanı kullanan diğer devlet ve beylikler: Suriye Selçukluları, Kirman, Irak, Anadolu Selçukluları, Harzemşahlar, Eyyubiler, Memlükler, Azerbaycan İlideniz Atabegliği, Akkoyunlular, Moğollar, Safeviler'dir. Memlükler (1250) ve Azerbaycan İlideniz Atabegliği ise Kıpçakların kurduğu ve yönetimde olduğu devletlerdir. Görüldüğü üzere atabeylik Türk devletleri arasında yoğun olarak kullanılmaktadır. Türkler dışında Türk devletleriyle siyasi ilişkileri olan Gürcü Krallığı ve İznik Rum İmparatorluğu da atabeg unvanını kullanmıştır. (İznik Rum İmparatorluğundaki atabeg de Türk'tür) (Alptekin, 2021, s. 195- 200).

1.2.11.3.Samtskhe-Sa-Atabago/ Atabeg Yurdu Yarı Bağımsız Beyliğinin Kuruluşu

Aktarımlara göre Abaka Han Dönemi'nde onun desteğiyle Cakeliler, Gürcü Krallığı'ndan ayrılıp 1268'de Sa-Atabago/Atabeg yurdu/Ortodoks Kıpçak Atabegler

³⁸ Bu ailede ilk olarak atabeg unvanını alan İvan'dır. Daha sonra oğlu Avak almıştır. 1250 yılında bu ailenin atabeg unvanı alacak bireyi olmadığından bu sonra ermiştir (Subaşı, 2017, s. 513). Mkhgradzeli/ Mhargdzeli/ Mxargrdzeli ailesinin kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur: F. Balcı, bu ailenin Hristiyan Kürt Babirakan oymağından Gregoryenlikten Ortodoksluğa döndüğünü söylemiştir (Balcı, 2023, s. 121). V. Minorsky, Mxargrdzeli "Longimani" ailesinin Babirakan kabilesinden Mezopotamyalı Kürt olduğunu belirtmiştir. Ermeni krallığı içinde Ermeni inancına döndüğünü ifade edilmiştir. Bir yazıtta İvane, kendisine Bagratid adını verdiğini beyan etmiştir. Bu da annesinin Ermeni prenses olduğunu gösteren kanıt olarak görülmüştür. Bu ailenin geliş zamanının 1100 tarihleri olduğunu belirtilmiştir (Minorsky, 1953a, s. 102-103; Minorsky, 1953b, s. 119). Brosset, bu ailenin Ermeni mezhebine bağlı olduğunu fakat Ermeni olmadığını (Brosset, 2003, s. 401, 402) ve bu ailenin Sa-Atabago, Atabek beyliğinde 1308 yılında "atabeg" unvanı alan II. Sargis'in atası olduğunu dile getirmiştir (Brosset, 1849, s. 647). G. Alasania, Kıpçakların Ermeni topraklarına yerleştiğini; Zakaria Mkhargrdzeli'nin Harwich yakınlarında bir manastır inşa ettirdiğini, bu manastırda yazıt bulunduğunu ve burada adı geçenlerin ise Kıpçaklar olduğunu belirtmiştir (Alasania, 2012, s. 12). A. Dedeoğlu Mkhargdzeli'nin "koluuzunoğlu" anlamında olduğunu ve Ermeni Gregoryan mezhebine bağlı olan Kıpçak olduğunu dile getirmiştir (Dedeoğlu, 2018, s. 136, 137, 142). Bu aktarımlar dışında Kıpçakların farklı zamanlarda Ermeni topluluğu içine girdiği ve Ermeni mezhebine geçtiği bilinmektedir (Kırzioğlu, 2008a, s. 12; Coğ, 2015, s. 65).

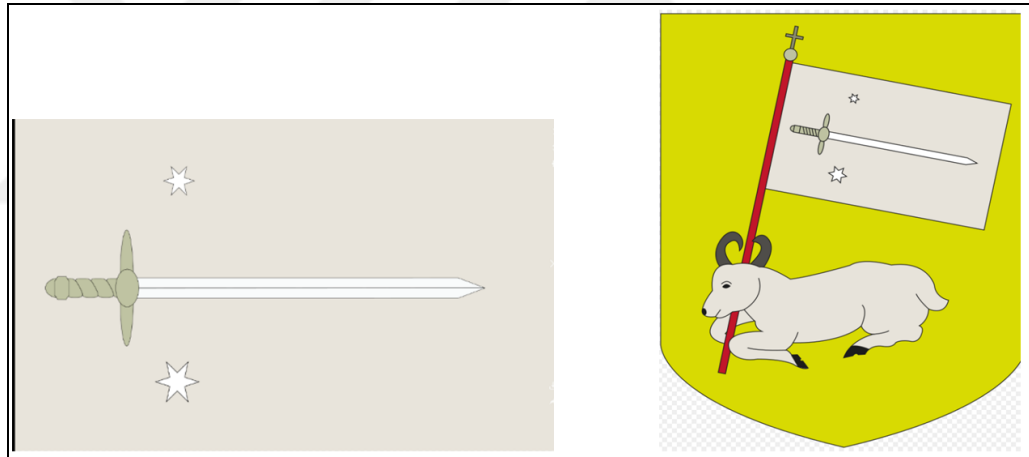
³⁹ Bu aileden atabeg unvanını alarak Gürcü krallığına başkumandan olan Sadun Mankaberdeli'dir. Ölünce yerine oğlu Kutluk Buka, bu unvanla başkumandanlık yapmıştır. Kutluk Buka'nın erkek evladı olmamasından dolayı ölümüyle birlikte 1282 yılında atabeylik unvanı sona ermiştir (Subaşı, 2017, s. 513).

adıyla yarı bağımsız bir beylik (Hükümet) kurulmuştur⁴⁰ (Ateş, 2015, s. 167, 168, 169, 170; Dedeoğlu, 2018, s. 212). Bu beyliğin kuruluş yeri Posof'un Çak Kalesi'dir. Kurucusu da Sargis Bey'dir⁴¹ (Zeyrek, 2006, s. 12; Zeyrek, 2015, s. 10; Gezer, 2019, s. 191).

Yarı bağımsız beyliğe "Samtskhe Atabegate" (Gürcüce:სამცხე-აბაგათი), "Samtskhe Prensliği" (სამცხის სამთავრო), "Samtskhe-Sa-atabago", "Atabeg Yurdu" gibi isimleri verilmiştir⁴² (Dedeoğlu, 2018, s. 169, 170; "Samtskhe-Saatabago" 2024).

1.2.11.3.1. Yarı Bağımsız Beyliğin Bayrağı-Arması

Atabeg yarı bağımsız beyliğinin bayrağı konusunda farklı görüşler vardır. Bir kısım araştırmacı, bayrağın kılıç ve yıldızdan oluştuğunu belirtirken bir kısmı da oturur vaziyette bir koçun tuttuğu kılıç ve yıldızdan oluşan armanın bayrak üzerinde yer aldığını belirtir⁴³ (Ateş, 2015, s. 216; Subaşı, 2015, s. 235)

Şekil 10. Sa-Atabago/ Atabeg yurdu olarak bilinen yarı bağımsız beyliğin arması ve bayrağı (Ateş, 2015, s. 216; Subaşı, 2015, s. 235; "Samtskhe-Saatabago" 2024)

⁴⁰ Cakeli hanedanı üyeleri sadece yöneticilik yapmıyor. Ortaya çıkan Gürcü el yazmalarını bu aile mensuplarının aynı zamanda din adamı görevi üstendiğini göstermektedir. Iagob Cakeli'nin yazdığı ibadetlerin nasıl yapılacağını konulu el yazması bunun en güzel örneğidir ve eserin nüshası 511 (Gürcü takvime göre) yılına verilmektedir. Eserin yazıldığı dönemde korunduğu yerin ise Bana Manastırı olduğu bilinmektedir (Güven, 2023, s. 178).

⁴¹ İlk kurulduğunda Samtskhe Mtavarisi (მთავარი) olarak bilinmektedir. Atabeg unvanı II. Sargis (1308-1334) Dönemi'nde Abaka Kaan tarafından verilmiştir (Kırzioğlu, 2008b. s. 45; Subaşı, 2017, s. 532).

⁴² Samtskhe isminin anlamı ile ilgili iki görüş vardır: İlk görüşe göre; bu kelime, üç kale anlamına gelen Gürcüce sami (üç) ve tsikhe (kale) kelimelerinin birleşiminden türemiştir. Çünkü bu bölgede Azgur, Hirtıs ve Ahıska kaleleri yer almaktadır. İkinci görüşe göre Samtskhe kelimesi "yurt" anlamına gelen "Sa" ön eki ve "mesk" kelimesinin birleşimiyle türemiştir ve Sa-Meskhe/Meshlerin Yurdu anlamında kullanılmaktadır. Keza Ahıska ve çevresine bu tarihte "Mesketya" denildiği bilinmektedir "Sa-Atabago" ise "Atabegler Yurdu" anlamında kullanılmıştır. (Dedeoğlu, 2018, s. 169, 170).

⁴³ Koçun tuttuğu kılıç ve yıldızın olduğu tasvir Ahıska Kalesi sur duvarında bulunmaktadır.

1.2.11.3.2. Yarı Bağımsız Beyliğin Sikkeleri

Samtskhe-Sa-Atabago/Atabeg Yurdu'nun yarı bağımsız olduğunu gösteren delillerden biri, Ahıska'da basılan sikkelerdir. İlk sikke 1298-1318 yıllarında basılmıştır⁴⁴. Söz konusu darphane, Moğollar tarafından açılmıştır ve kontrolü Atabeklerdedir. Daha sonra 1370-1374 yıllarında basıldığı düşünülen sikkeler araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir⁴⁵ (Paghava, Chumburidze, Gabashvili, 2019, s. 2-3).

Atabek Yarı bağımsız beyliği (hükümeti) kendi paralarını II. Kvarkvare Döneminde (1451-1498) (bu sikkelerde tarih yoktur balık figürü vardır) basmıştır. (Paghava, Chumburidze, Gabashvili, 2019, s. 3). Ayrıca Kırım'da 6 adet Atabeg II Kvarkvare Dönemine ait Ahıska darphanesinde basılmış gümüş sikkeler bulunmuştur⁴⁶ (Choref, 2019, s. 100).

⁴⁴ 1944 yılında Ahıska'da darphane olduğu keşfedilmiştir. Elde edilen sikkelerden yola çıkan araştırmacılar Ahıska'da başka bir darphane daha olabileceğini belirtmektedirler (Paghava, Chumburidze, Gabashvili, 2019, s. 2).

⁴⁵ Sikkede Ağbugha'nın adı yoktur bu da Sa-Atabago/ Atabeg Yurdu'nun bağımsız olduğunu göstermez. Fakat Gürcü krallığı içinde darphane olan ikinci yerin Ahıska'da olması önemlidir (Paghava, Chumburidze, Gabashvili, 2019, s. 4).

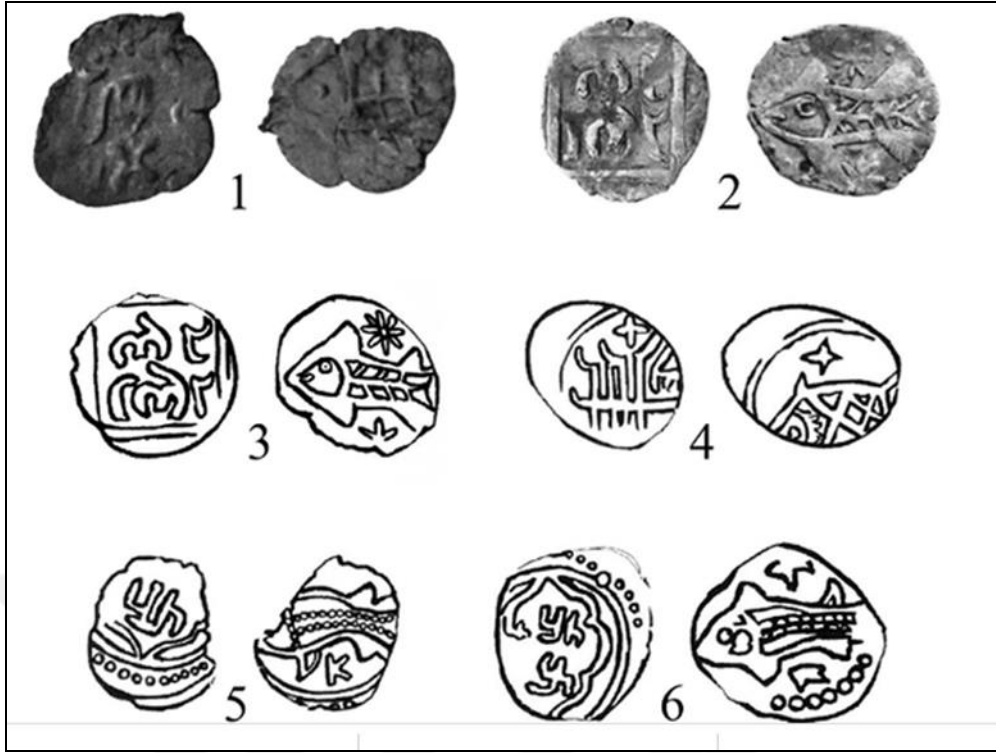
⁴⁶ Araştırmacılar bu sikkelerde Cakeli hanedanının arması olan koç ve kılıçlı sancağın bulunmamasından ve ticari balık resimlerinin yer almasına dayanarak, hükümdarın ticaret sikkeleri bastırdığı sonucuna varmışlardır (Choref, 2019, s. 101).

Şekil 11. 1356-1374 yılına tarihlenen Tiflis civarı Okroqana yerleşim bölgesinde bulunan ve Ahıska darphanesinde basılan sikkeler Ağbugha zamanın da Şeyh Uways Jalayirid adına basılmıştır (Paghava, Chumburidze, Gabashvili, 2019, s. 4).

Şekil 12. Ahıska darphanesinde basılan II. Kvarkvare (1451-1498) dönemine verilen balık figürlü sikke (Paghava, Chumburidze, Gabashvili, 2019, s. 3)

Şekil 13. Kırım'da bulunmuş Samtskhe-Sa-Atabago Prensliğinde Atabeg II . Kvarqvare Cakeli (1451-1498) döneminde ait gümüş sikkeler. Sikkelerin Akhaltsikhe darphanesinde basılan sikkeler. Tüm sikkelerde arka yüzünde sola dönük balık resmi vardır (Choref, 2019, s. 104)

1.2.11.3.3. Yarı Bağımsız Beyliğin Bölgeye Hâkim Olan Devletlerle İlişkileri

1285 yıllarında Atabeg yöneticisi I. Beka, bağımsızlığını korumak için İlhanlılarla arasını iyi tutmuştur. Kızlarından birini Trabzon Rum İmparatoruna, diğerini Gürcistan kralı II. Demetre'ye vererek komşu ülkelerin kraliçeleriyle akrabalık bağı kurmuştur (Ateş, 2015, s. 176; Gezer, 2019, s. 196). 1266-1578 yıllarında Atabegler, Gürcü Krallığı'na bağlanmamak için, bölgede hakimiyet kuran devletlerin yanında yer almış ya da bölgeye hakim olan devletlere vergi ödeyerek Gürcü Krallığı'ndan ayrılmaya çalışmıştır. Atabegler, 1335 yılından sonra bölgeye hâkim olan Timur'a ve daha sonra 1413 yılında Karakoyunlu devletine ve 1463 yılında Akkoyunlu devletine bağlı yarı bağımsız bir beylik görünümünde olmuşlardır (Gökbel, 2000, s. 311; Kırzioğlu, 2008b. s. 47; Zeyrek, 2015, s. 11).

Atabeg Beyliği kendilerini "Gürcü Atabegler" ve "Samtskhe Spasaları" olarak adlandırmaktadırlar. Başkaları ise onları "Samtskhe Atabegleri" olarak adlandırmıştır⁴⁷ (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 210).

1477 yılında Atabek ülkesi, beş beylik hâlinde idare edilmektedir: Ahıska (merkez), Cavaheti (Çıldır Ağcakal'ası\Akçakale), Şavşat-Maçaxel, Klarjeti (Ardanuç), Tav Eli (Oltu, sonra Tortum) (Zeyrek, 2015, s. 12). Atabegler, 16. yüzyılın ilk yarısında hâkim olduğu bölgede Gürcü Krallardan kalma eristavları ortadan kaldırmışlardır. Bazılarını öldürmüş, bazılarını da yurtdışına çıkartmışlardır. Onlardan boşalan mevkilere ise kendi adamlarını yerleştirmişlerdir. Kral yanlısı, kilise feodalleri olan piskoposları da yerlerinden kovarak servet ve ırgatlarını kendi yandaşlarına dağıtmışlardır. Gürcü Piskoposların yerine Rum (Yunan) din adamları getirilmiştir. Ayrıca Samtskhe -Sa-Atabago'daki krala ait özel mülklere de el konmuş; bunlar sadık adamlara dağıtılmıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 229; Gezer, 2019, s. 202).

Atabegler 1540'lı yıllarda bağımsızlığını korumak için bazen Osmanlı, bazen İran'ın yanında yer almıştır. 1553 yılında Atabek yurdu İran ile Osmanlı arasında bölüşülmüş (Zeyrek, 2015, s. 14) ve Atabegler iki devlet arasında denge politikası uygulayarak varlığını devam ettirmiştir (Gezer, 2019, s. 205). Osmanlı'nın bölgeye 1578 yılında hâkim olmasıyla 310 sene süren Atabeg beyliği son bulmuştur⁴⁸. Fakat Atabeg yöneticileri din değiştirerek Osmanlı hakimiyetindeki topraklarında yönetici olarak kalmaya devam etmişlerdir⁴⁹ (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 233, 234; Timuçin, 2021, s. 195).

Sonuç: Yukarıda detaylı bir şekilde aktarılan literatür özeti sayesinde şu sonuca varmak mümkündür. 1268'de Cakeliler\Kıpçaklar tarafından Posof'ta kurulduğu ön görülen Atabek Beyliğinin bu tarihten sonra Sulakyurt'un içinde olduğu Ardahan ve çevresinde bazen bağımsız bazen yarı bağımsız olarak varlık gösterdiği; izlediği farklı politikalarla Ardahan ve çevresinde siyasi etkinliklerini hissettirdikleri dile

⁴⁷ 1446-1451 yılında Atabeg Kvarkvare (II. Gorgora) Gürcü krallığına başkaldırır. Gürcü kiliseleriyle bağıni koparmak ister; fakat bunda başarılı olamaz (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 205, 206; Gezer, 2019, s. 197). 1462'de Akkoyunlu Uzun Hasan'ın desteğini alarak bağımsız olur (Berdzenişvili-Canaşia, 2000, s. 208-209).

⁴⁸ Zeyrek'in aktarımına göre Atabeg beyliği Anadolu'nun en uzun ömürlü Türk Beyliğidir (Zeyrek, 2006, s.13). B. Vakhushti 1600'lerden 1676 yılına kadar Atabek olarak değil bölge için Ahıska paşası deyiimi kullanmıştır (Vakhushti, 1976, s. 43-46).

⁴⁹ Gezer'in aktarımına göre, Atabeg yöneticisi Manuçehr, bu son dış politika hamlesi sayesinde (din değiştirmesi) Atabek Yurdunu, 1828-29 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar (kısa aralıklar haricinde) 250 yıl boyunca Çıldır Beylerbeyi/ Ahıska Paşası sıfatıyla yönetmeye devam etmiştir (Kazdal, 2022, s. 43, 49, 50, 52, 53; Gezer, 2019, s. 209).

getirilebilir⁵⁰. Bunun dışında atabeglerin bazen komşu ülkelerin krallarına kızlarını vererek, bazen ülkeler arasında denge politikası uygulayarak, bazen güçlü ülkenin yanında yer alıp onun emri altına girerek, bazen de din değiştirmek suretiyle izledikleri farklı politikalar sayesinde farklı siyasi güçler arasında (Gürcü krallığı zamanında 310 yıl, Osmanlı zamanında da 250 yıl) ayakta kalmayı başardığı söylenebilir.

Şekil 14. Atabeg Manučeher'in (daha sonra Mustafa adını alır) Osmanlı Sarayı'nda kabulünü anlatan minyatür (Gezer, 2019, s. 209)

1.2.12. Karakoyunlu-Akkoyunlu

1416 yılında Karakoyunlu Beyliği yöneticisi Kara Yusuf Dönemi'nde Ardahan ve çevresi Karakoyunlu hâkimiyetine geçmiştir. 1444 yılında Cihan Şah döneminde düzenlenen Gürcistan seferinden sonra Ardahan ve Posof çevresi alınmıştır (Timuçin, 2021, s. 158, 162)⁵¹.

Akkoyunlu devletinin Ardahan'ın içinde olduğu çevre bölgelere birçok sefer düzenlemiştir.⁵² Akkoyunlu Uzun Hasan, 1463 yılında II. Gürcistan seferinde Göle, Ardahan, Ahıska bölgelerini Gürcü kralı III. Giorgi'nin baskısından kurtarmış, Atabeg Kvarkvare'yi Ahıska'da hükümetin başın getirerek Akkoyunlulara bağlamıştır. 1468 -

⁵⁰Ahıska/Azgur'da Gürcistan'ın dini merkezinin bulunması, gelen Kıpçakların Ortodoks Hristiyanlığı benimsemesi, ibadet dilinin Gürcüce olması, yerleştikleri yerlerinde eski Gürcü yerleşimi olmasından dolayı Kıpçakların öz benliklerinde büyük değişimler yaşandığı ve bu durumun kendilerinin asimile olmasına neden olduğu söylenebilir (Dedeoğlu, 2018, s. 220). Ardahan ve çevresinde yürütülen arkeolojik yüzey araştırmalarında Kıpçak adı ya da Türk kültürüne işaret eden bulgular yerine ağırlıklı olarak Gürcü -Hristiyan kültüre ait kültür varlıklarının tespit edilmesi, Kıpçakların Gürcü hakimiyetine girdikten sonra Gürcü kültürünü benimsediklerini göstermektedir.

⁵¹ Karakoyunlu Devleti Horasan ve Irak'ta 200 yıl hüküm sürmüştür. Azerbaycan'ın Türk yurdu olmasında önemli katkısı vardır (Timuçin, 2021, s. 152)

⁵²Akkoyunlular, Moğol istilası sebebiyle Anadolu'ya gelen Türkmenlerden oluşmaktadır. Diyarbakır/Diyarbakır merkezde kurulmuştur. Tarih sahnesine çıkışları 1340 yılıdır (Gündoğdu, 2000, s. 9; Timuçin, 2021, s. 163).

1477 yıllarında Çıldır Atabeg ülkesindeki Ardahan, Çoruh boyları, Ahıska ve Posof Uzun Hasan'a vergi vermeye başlamıştır (Paydaş, 2015, s. 543; Timuçin, 2021, s. 169, 171).

1.2.13. Osmanlı

1473 yılında Osmanlı ile Akkoyunlar arasında Otlukbeli savaşı gerçekleşmiştir. Bu savaşı Osmanlı kazanmış ve Ardahan içinde olduğu Atabeg Beyliği'nin kontrolü Osmanlı'ya geçmiş; fakat bu kalıcı olmamıştır (Küçük, 2016, s. 25). 1502-1516 yılları Atabeg Beyliği'ni yöneten Mirza Çabuk Dönemi'nde, Ardahan ve çevresi Osmanlılara tabi olsa da (Kırzioğlu, 1976, s. 101) 1551 yılında Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa Ardahan'ı zapt etmiştir (Kırzioğlu, 1976, s. 206; Aydın, 1998, s. 71; Timuçin, 2021, s. 188). Bunun dışında 1554 yılında Ardahan ve çevresinin Safevi akınlarına uğradığı ifade edilmektedir. Nitekim bu saldırıdan sonra idari düzenlemeye gidilerek Büyük Ardahan sancağının kurulduğu dile getirilmektedir⁵³ (Kırzioğlu, 1976, s. 232; Timuçin, 2021, s. 190). Ardahan da 1574 yılına kadar bu sancağın içinde yer almıştır (Aydın, 1998, s. 80). 1555 yılında Osmanlı ile Safeviler arasında Amasya Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Atabeg Yurdu olan Ardahan, Oltu, Tortum kesimleri Osmanlı'ya bırakılmıştır (Korkut, 2018, s. 66; Timuçin, 2021, s. 190).

1578 yılında Çıldır'da Osmanlı ile Safevi orduları karşılaşmış; savaşın kazananı Osmanlı olmuştur ve bu tarihten sonra Safevilerin Ardahan ve çevresinde etkinliği kalmamıştır⁵⁴ (Zeyrek, 2006, s. 14-15; Timuçin, 2021, s. 194-195).

Ardahan, 17. yüzyılda Osmanlı'ya bağlı olan Çıldır/Ahıska Eyaleti içinde yer almıştır (Kucak, 2018, s. 11). Rusya'nın 1828'de Ahıska'yı ele geçirmesinden sonra 1846 yılında Çıldır eyalet merkezi sancağa dönüşüp, Erzurum eyaletine bağlanmıştır.

⁵³ Safevi ordusunun, Kağızman, Kars, Ardahan, Küçük Ardahan (Göle civarı), Penaskerd ve Kemhîs taraflarına akın etmiştir. Bundan dolayı Kanuni Sultan Süleyman, 6 Eylül 1554 tarihinde 4000 yeniçeri ile Sadrazam Damad Kara Ahmed Paşa'yı Gürcistan seferine yollamıştır. Böylece Tortum, Ardahan, Pasin ve İmeret'e saldıran Safevi kuvvetleri, bölgeden uzaklaştırılmıştır (Timuçin, 2021, s. 190).

⁵⁴ Osmanlı -Safevi arasında olan bu savaşta Atabeg beyi II. Keyhüsrev, annesi ile kardeşleri Kvarkvare ve Manuçar'ı da yanına alarak aynı gün, gelip Lala Mustafa Paşa'ya itaatlerini bildirmişlerdir. 1268'de kurulan Atabeg beyliği Çıldır savaşıyla son bulmuş; Atabek yöneticileri Osmanlı İmparatorluğuna bağlılığını bildirmişlerdir (Timuçin, 2021, s. 195). IV. Korkore "Oltu Sancakbeği" olmuştur. Ortanca II. Manuçahr ile küçük kardeşi III. Beka, 1578-1579 kışında İstanbul'a gelip gönüllü olarak Müslümanlığı kabul etmiştir. Manuçahr, Mustafa adının alıp Ahıska merkezli "Çıldır Eyaleti" Ocaklı Beylerbeği olmuştur. III. Beka da Sefer adıyla Azgur Sancakbeği tayin edilmiştir (Küçük, 2016, s. 25).

1849 yılında Ardahan, Çıldır sancağına bağlıdır. Sancağının merkezi Oltu'dur. 1863 yılında sancak merkezi Ardahan olmuş; fakat 1 yıl sonra tekrar değiştirilip Oltu, sancak merkezi seçilmiştir (Kucak, 2018, s. 26- 33).

1.2.14. Çarlık Rusya

19. yüzyılda Rusya Kafkaslarda etkili olmaya başlamıştır. 1828 yılı Osmanlı-Rus Savaşında Ahıska, Ardahan, Erzurum Rusların eline geçmiştir. Bundan dolayı Osmanlı halkı Anadolu içlerine göç etmeye başlamıştır (Küçük, 2016, s. 25). 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Ruslar Ahıska ve Ahılkelek dışında Ardahan ve çevresinde işgal ettiği yerleri geri Osmanlı Devleti'ne bırakmıştır (Işık, 2013, s. 29; Küçük, 2016, s. 25).

1855'te tekrar Osmanlı-Rus Savaşı gerçekleşmiştir. Ardahan, Kars, Erzurum tekrar Rusların eline geçmiştir. 14 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması ile Ruslar işgal ettikleri bölgelerden çekilince Ardahan ikinci defa Rus esaretinden kurtulmuştur (Küçük, 2016, s. 25). 1877-1878 Çarlık Rusya-Osmanlı savaşı sonucunda 3. kez Ardahan işgal edilmiştir (17 Mayıs). Savaş sonunda 3 Mart 1878 yılında İstanbul'da Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Kars, Batum, Ardahan, Doğubeyazıt savaş tazminatı olarak Ruslara verilmiştir (Işık, 2013, s. 30; Küçük, 2016, s. 25). Avrupa ülkeleri bu antlaşmayı kabul etmeyince taraflar 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşmasını imzalamış; bu antlaşma ile Kars, Ardahan, Batum savaş tazminatı olarak Ruslara verilmiştir. Doğubeyazıt ise Osmanlı'da kalmıştır (Işık, 2013, s. 30; Korkut, 2018, s. 67). Rusya'ya bırakılan Osmanlı topraklarında yaşayan halk, 8 Şubat 1879 tarihli İstanbul Antlaşması'nın 7. maddesi gereğince antlaşma tarihinden itibaren üç yıl içerisinde isterse malını mülkünü satıp Osmanlı Devleti'ne göç edebilecektir. Bu süre daha sonra Ocak 1884 tarihine dek uzatılmıştır. Bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan ve Rum halk da Rusya'ya göç edebilecektir⁵⁵(Küçük,2016, s. 26; Badem, 2021, s. 141). Ruslar da bu süreçte;

⁵⁵ Kars valisi Frakini'nin 27 Haziran 1880 tarihinde imzaladığı 1879 yılı yıllık raporunda ayrıntılı tabloda göç edenlerin sayısı 5.816 hane 65.447 kişi olduğu yazılıdır. En çok göç, 21.096 ile Ardahan ve köylerinden olmuştur. Göç için valilikten izin alınıyor ve bu izine göre göç ediyordur. Bazen izin alıp göçmeyenler olduğu gibi izinsiz terk edenlerde vardır (Badem, 2021, s. 146). Küçük, bölgeden göç edenlerin 82.000 olduğunu açıklamıştır (Küçük, 2016, s. 26).

Anadolu ve Kafkasya'dan Ermeni, Rum, Süryani, Malakan gibi Müslüman olmayan toplulukları getirerek bölgeye yerleştirmiştir⁵⁶ (Küçük, 2016, s. 26).

1914 yılında Osmanlı, Devleti Elviye-i Selase topraklarını geri almak için harekete geçmiştir. Sarıkamış Harekâtına paralel olarak Ardahan'ı kurtarmak için Ardanuç ve Sahara üzerinden Teşkilat-ı Mahsusa Alayı ve gönüllü birlikler Ruslarla savaşmıştır. 29 Aralık 1914'te Ardahan alınmış⁵⁷ ve Rus birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat Sarıkamış harekâtı başarılı olmadığı için buradan Ardahan'a gerekli yardımın gelmemiş ve çekilen Rus birlikleri tekrar Ardahan'a girerek tekrar hakimiyet sağlamıştır. Yani 29 Aralık 1914'teki kurtuluş, 3 Ocak 1915'te Rusların Ardahan hakimiyetiyle son bulmuştur ve gelen Osmanlı birlikleri şehirden ayrılmıştır (Özkan, 2021, s. 372, 387-388).

1.2.15.1918 Yılı Sonrası: Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ermeni-Gürcü Birliklerinin Ardahan ve Çevresindeki Faaliyetleri

1917'de Çarlık yönetimi devrilmiş yerine Bolşevikler gelmiştir. Bolşevikler Birinci Dünya Savaşından çekildiklerini duyurmuş ve Osmanlı Devleti'yle 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk antlaşmasını imzalanmıştır (Işık, 2013, s. 31; Küçük, 2016 s. 26). 1918 yılında yapılan halk oylamasında Elviye-i Selase Vilayetleri, Osmanlı İmparatorluğuna bağlanmayı seçmiştir⁵⁸ (Eyyupoğlu, 2019, s. 143-147). I. Dünya Savaşında büyük bir yenilgi alan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleriyle 28 Mayıs 1928'de Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalmıştır. Antlaşma gereği Osmanlı 1918 yılındaki sınırlarına dönecektir. Bundan dolayı Osmanlı, Evliye-i Selase'deki askeri birliklerini geri çekmek zorunda kalmıştır (Küçük, 2016, s. 26). Antlaşmadan sonra bölgede Ermeni ve Gürcü birlikler etkinliğini artırmıştır. Kendi nüfuzlarını artırmak için Kars, Ardahan, Batum'da Müslümanları kadın, çocuk, yaşlı demeden gerek yakarak gerek kurşuna dizerek yok etmeye çalışmış; bu yolla halkı göç etmeye de zorlamışlardır.

⁵⁶ Ruslar genelde Müslümanların boşalttığı köylere farklı etnik grupları getirip yerleştirmiştir (Badem, 2021, s. 184).

⁵⁷ Ardahan'ı kurtarmaya gelenlerden biri de 1923'te Ardahan milletvekili seçilmiş Deli Halid Paşa'dır. Kendinden üç dört kat üstün Rus Kuvvetleriyle 9 gün çatışmadan sonra 29 Aralık'ta şehre girmişlerdir (Özkan, 2015, s. 406).

⁵⁸ 19 yaşından büyük erkekler oy kullanma hakkına sahiptir (Eyyupoğlu, 2019, s. 143-147) Ardahan'da 1918 temmuz ağustos aylarında yapılan plebisit halk oylamasında 85 köyden 74 Müslüman 11 köy ise gayri Müslüm'dür. Yapılan oylamada sadece 52 kişi Osmanlıya bağlanmayı kabul etmemiştir (Özyürek, 2019, s. 342). Başka bir araştırmacıya göre Ardahan'da 241 Müslüman, 21 Rus, 3 Malakan köy vardır. 22.654 oy kullanılmıştır. 22.600 Osmanlı, 54 de aleyhte oy çıkmıştır (Işık, 2013, s. 16).

Ermeni ve Gürcü çetelerin katliam yaptıkları bu coğrafyada Türk ve Müslüman kimlikli halkın büyük bir çoğunluğa sahip olduğunu bilen İngilizler, katliamlara seyirci kalmıştır. Çünkü bir şekilde Ermenilerin bölgede nüfus üstünlüğünü ele geçirmeleri durumunda Wilson İlkelerini hayata geçireceklerdir. Bu durum bölgedeki kontrollerini sağlamasının yanı sıra Ermeni Devletinin kurma planlarını da destekleyecektir⁵⁹ (Küçük, 2016 s. 26; Özkan, 2021, s. 372).

Osmanlı bölgede Ermeni, Gürcü, İngiliz faaliyetlerini engellemek için Kars, Batum, Ardahan, Oltu ve Doğubayazıt sınırları içinde bağımsız bir Türk Devleti kurma girişimini başlatmıştır. Kars Milli İslam Şurası, Oltu İslam Şurası ile I. ve II. Ardahan Kongrelerini gerçekleştirerek⁶⁰ 18 Ocak 1919'da Güneybatı Kafkasya Geçici Milli Hükümeti (Canub-i Garbi Kafkas Hükümet-i Milliyesi)⁶¹ adında bir hükümet kurulmuştur. Fakat İngilizler, 19 Nisan 1919'da bu hükümete son vererek (Küçük, 2016 s. 26) hükümet üyelerini Malta'ya sürmüştür (Yeniaras, 2009, s. 164-172). Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin sona ermesiyle İngilizler Elviye-yi Selâse'yi işgal ederek Kars ve civarının yönetimini Ermenilere, Artvin ve Batum başta olmak üzere geriye kalan bölgelerin idaresini ise Gürcülere bırakmışlardır (Yeniaras, 2009, s. 137; Kuzkun, 2019, s. 78). Gürcüler 20 Nisan 1919'da Ardahan'ı işgal etmiş; verdikleri zararın yanında kadın ve çocukları katletmişlerdir. Ayrıca Ardahan köylerinin bir kısmını da yaktıkları bilinmektedir (Sürmeli, 2019, s. 178).

TBMM Hükümeti Gürcü hükümetine iki kez Ardahan ve Artvin'in boşaltılması konusunda nota vermiş ve boşaltılmaması durumunda askerî harekât yapacağını bildirmiştir. Bunu üzerine Gürcü birlikleri, Ardahan'ı terk ederek Ahıska'ya çekilmişlerdir (Küçük, 2016, s. 27; Kuzkun, 2019, s. 79). 16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da imzalanan Türkiye-Rusya Dostluk Antlaşmasıyla bugünkü Gürcistan ve Ermenistan sınırlarımız teyit edilmiştir. Fakat Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan Batum ve Ahıska, Gürcistan'a bırakılmıştır (Küçük, 2016, s. 27; Kuzkun, 2019, s. 80).

⁵⁹ Ardahan hem Gürcüler hem Ermeniler için önemlidir. Ardahan'ın denize çıkış noktasında olması, önemli kavşakların olması iki devleti birbirine düşürmüş ve çatışmaları İngiltere önlemiştir. Ermenistan için Ardahan, denize çıkış noktasıdır ve Ermenistan'ı Karadeniz'e bağlayan bütün yolların Ardahan'dan geçmektedir. Gürcistan için Ardahan, Ermenistan'ın denize çıkışını engellemek ve geçişi kendisine bağımlı yapmak adına önem taşımaktadır (Özyürek, 2019, s. 344).

⁶⁰ I. Ardahan Kongresi 3-5 Ocak 1919'da II. Ardahan Kongresi 7-9 Ocak 1919'da yapılmıştır. 25 Mart 1919'da başkenti Kars olan Güney Kafkasya Cumhuriyeti (Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti) kurulmuştur (Yeniaras, 2009, s. 121-132)

⁶¹ Güneybatı Kafkasya Geçici Milli Hükümeti Anadolu'da kurulan ilk cumhuriyet devletidir (Dayı, 2019, s. 10)

Ardahan 7 Temmuz 1921 tarihinde il olmuştur. Yüzbaşı Hilmi Bey ile Ahıskalı Osman Server Atabek ilk milletvekilleridir. 30 Mayıs 1926 tarihinde ilçe hâline getirilerek Kars'a bağlanmıştır. 27 Mayıs 1992 tarihinde ise tekrar il statüsüne kavuşmuştur (Küçük, 2016, s. 27).

1.2.16. Çarlık Rusya Döneminden 1962 Yılına Kadar Kars- Ardahan'a Yerleştirilen Malakanlar

Ruslar, Kafkasya bölgesini egemenliği altına aldığı zaman uyguladığı politikayı Kars- Ardahan- Artvin içinde uygulamıştır. Bu yerlere garnizonluk kurup yerleşimler oluşturmuştur. Buraya Rusya'nın içlerinden veya daha önce Kafkasya'ya sürdüğü toplulukları baskı, zorlama ve vergiden muaf tutarak getirip yerleştirmiştir (Reisli, 2018, s.22,23). Gelen halklar; Malakanlar, Dukhoborlar, Rumlar, Osetin, Almanlar, Ermeniler vb. topluluklardır (İpek, 1991, s. 106; Akça ve Kıyanç, 2017, s. 26). Gelen halklar bölgeden göç eden Müslümanların arazi ve köylerine yerleştirilmiştir (Badem, 2021, s. 184). Ardahan okruğu Sarzep (Sulakyurt) köyüne de Malakanlar yerleştirilmiştir (Küçük, 2016, s. 26).

Malakanların Kars-Ardahan çevresine göç etmeyi kabul etmesinin sebepleri; Rusya'nın kendilerine askerlikten, vergiden belirlenen yıllar için muaf olmayı ve bol tarım arazisi vermeyi teklif etmesidir (Akçayöz, 2015, s. 27; Reisli, 2018, s. 22, 23). 1879-1884 yıllarında Kars ve çevresine yerleştirilen Malakanların hane sayısı 794'tür. (Kıyanç, 2014, s. 32). 1896 yılına kadar gelen Malakan sayısı 20. 000 civarındır (Kıyanç, 2014, s. 30).

1.2.16.1. Malakanlar Kimlerdir, Dini İnançları, Kökenleri Nedir?

Malakanlar, kiliseye başkaldıran Rus köylülerdir (Kıyanç, 2014, s. 2). Rusya'da Hristiyanlık 988-989 yıllarında yayılmaya başlamıştır (Kıyanç, 2014, s. 8). 1371 yılında Rusya'da kilise ayrıcalıklı ve vergiden muaftır. Halk ise ağır vergiler ödemektedir. Bu durum halkı kiliseden uzaklaştırmıştır. Bu yıllarda "Strigolnikler" adlı muhalif bir köylü topluluğu ortaya çıkmıştır. Bu topluluk muhalif hareketlerin öncüsüdür ve Malakanlardan dört yüz yıl önce başlayan bir harekettir (Kıyanç, 2014, s. 8,9). III. Petro zamanında "Ruhani Hristiyan" öğretileri artmış İsveçli Semyon Uklein Malakanlık adlı dinsel hareketi başlatmıştır (Kıyanç, 2014, s. 11, 12; Akçayöz, 2015, s. 35).

Malakanizm'in temellerini Semyon Uklein hazırlamıştır. Uklein'e göre Hristiyanlık kilise tarafından değiştirilmiştir. Bundan dolayı Uklein; haç, kutsal kalıntılar, rahipliğe, ikonlara karşı çıkmıştır. Musa peygamberin kanunlarını kabul etmiş, domuz eti yemenin yasak olduğunu inanmıştır. Askerlik yapmanın, yemin etmenin tanrının hoşuna gidecek hareketler olmadığını savunmuştur. Tüm insanların eşit olduğuna inanmış ve bu inancını cemaatine öğretmiştir (Kıyanç, 2014, s. 12).

Malakan öğretisi 17. yüzyılda alt ve orta tabaka köylüler arasında yayılmıştır. “Malakan” adının verilmesi 18. yüzyılda Tambov bölgesinde, halkın kullanmasıyla olmuştur. 1765 yılında hazırlanan raporda ilk defa “Malakan” adı kullanılmıştır. Daha önce onlar, “Ruhani Hristiyanlar” olarak isimlendirilmiştir. Bitkisel beslenmesi gereken zamanlarda hayvansal gıda almaları, kilisenin kabul ettiği oruçları uygulamamaları, sütün yasak olduğu günlerde süt içmelerinden dolayı Malakanların sapkın olduğu düşünülmüştür. 1773 yılında II. Katerina Ortodoks kilisesini hâkim kılmak için Malakanlara baskı kurmuştur. I. Aleksander, Çar olduğunda (1803-1805) rahatça ibadetlerini yapmışlardır (Suvari, 2009, s. 142; Kıyanç, 2014, s. 13, 14; Akçayöz, 2015, s. 35).

1.2.16.2. Malakan Adının Anlamı

Malakan adı; farklı zamanlarda, farklı anlamlarda kullanılmıştır. Malakanlara göre süt, insanlara yaratıcı tarafından verilen en saf içecektir ve bu nedenle kullanılmasında sınır yoktur. “Moloko” Rusça süt demektir. “Süt içenler”, “kutsal süt içenler”, “perhizi bozan” anlamına gelmektedir. Bunun dışında sürgün edilirken su bulamayıp süt içtikleri için de bu adı aldıkları bilgisine yer verilmektedir (Kıyanç, 2014, s. 4, 5, 14). Rus Ortodoks rahipleri Malakanları, “Non konformist”, “inançsızlar”, “sekte”, “kafir” “suçlular” olarak tanımlayıp sürekli baskı altında tutup cezalandırmıştır (Kıyanç, 2014, s. 5).

“Hakikat İnsanları”, “Manevi Hristiyanlar” (Spiritual Christians) ve “Kutsal Sıçrayıcılar” (Holy Jumpers), Malakanların kendilerini adlandırdığı isimlerdir. Malakan sözcüğünün, “Malakaneh”, “Malakani”, “Malakan”, “Malakanye” ve “Malakane” şeklinde yazılışları vardır (Türkdoğan, 2005, s. 32).

1.2.16.3. Malakan Dini ve Din Adamları

Malakanlar, Tevrat, İncil, Zebur kitaplarındaki emirlerden yeni bir din ortaya çıkarmışlardır. Yani üç dinden de bir şeyler almışlardır. Sadece Hristiyan inancı ve öğretilerini benimsediklerini söylemek doğru değildir. Bu dini ortaya çıkaran ve 4. Peygamber olarak kabul edilen Maksim'dir. Maksim Malakanların ibadetlerde kullandığı "Güneş Kitabı"nı yazmıştır⁶²(Türkdoğan, 2005, s. 34, 63, 64; Reisli, 2018, s. 55). Hz. Musa'nın on emrinden üçüncüsü her türlü yemin yasaktır. Altıncı emiri savaş ve sermaye birikimi yasaktır. Bu emirlerden dolayı Malakanlar askerliği, yemin etmeyi, ticari faaliyetleri sevmez, uzak durur, haram olduğuna inanırlar. Tevrat'ta yasak olduğundan dolayı domuz yemezler. Tanrı'nın ruhu neredeyse özgürlüğün orada olduğuna inanırlar (Türkdoğan, 2005, s. 37, 38, 39). İkonlara hürmet gösterilmez çünkü böyle bir emir yoktur. Haç, Hz. İsa'ya düşman olanların silahıdır. Kiliselerde ikonlar, haçlar ve bunları savunan papazlar vardır; bu yüzden kilise papazları güçlendirir ve insanın ibadetlerine zarar verir (Kıyanç, 2014, s. 58, 60, 61). Savaşa karşıdır. Askerlik yapmak bir başkasın önünde eğilmektir. Bu da kutsal kitaba saygısızlıktır. Askerliği reddettiklerinden vicdani retçidirler. Adam öldürmek yaratıcıya karşı büyük suçtur. Bireyin kurtuluşu ahlaklı, vicdanlı hareket etmekle gerçekleşecektir (Kaynar ve Ak, 2015, s. 9; Dualı, 2018, s. 88; Reisli, 2018, s. 54). Malakanların farklı aylarda kutladıkları yedi bayramları vardır (Türkdoğan, 2005, s. 177, 178, 179).

Kiliseyi kabul etmeyen Malakanlar, ibadetlerini Sabranya'da yaparlar. Rusça "Sobronya" toplanmak anlamına gelir. Cumartesi günleri kendilerine has hamamlarında banyolarını yaparlar. Pazar günü genelde sabah erkenden bütün yetişkin Malakanlar temiz elbiselerini giyer Sabranya'ya giderler. O gün hiçbir iş yapmazlar. Sabranya'ya girerken kadınlar baş örtüsü takar, erkekler kasketini çıkarır. Malakanlar için Sabranya'nın önemi büyüktür. Sadece ibadet için değil; doğum, ölüm, düğün törenleri burada gerçekleşir. Sabranya özel bir yer değildir. Evin bir köşesi de Sabranya olabilir. Genelde içi ve dışı sadedir (Türkdoğan, 2005, s. 194, 195, 196; Kıyanç, 2014, s. 60, 61; Reisli, 2018, s. 56).

Din adamına Malakanlar Previstery (Aksakal) demektedirler. Previstery Sabranya'da yapılan cenaze ve evlilik ritüellerini gerçekleştirir. Kutsal kitapları okur dua eder. Hiçbir ayrıcalıkları yoktur (Suvari, 2009, s. 145; Kıyanç, 2014, s. 63).

⁶² Malakanlar bu 4 kitabı da evlerinde ve ibadethanelerinde okurlar (Türkdoğan, 2005, s. 34)

1.2.16.4. Malakanların Farklı Ülkelere Göçleri ve Göç Etme Sebepleri

Malakanlar inançları gereği, yani öldürmekten kaçınmaları, askerlik yapmak istememeleri yüzünden bulunduğu topraklardan sürekli sürgün edilmiş, baskı görmüşlerdir. Bundan dolayı dünya üzerinde en çok göç ettirilen toplulukların biridirler (Akça ve Kıyanç, 2017, s. 25; Reisli, 2018, s. 54). Malakan inancı Orta çağ köylü hareketidir; fakat onlardan ayrılan özelliği yönetime hâkim olmak gibi bir düşüncesinin olmamasıdır. İktidarların askere almak, dini inancını değiştirmek için yaptığı baskı ve zorlamalarına boyun eğmemişlerdir. Pasif direnişle karşılık vermişlerdir. Nitekim askere gitmek istememelerinden dolayı sürekli farklı yerlerde iskân edilmişlerdir (Suvari, 2009, s. 143; Kaynar ve Ak, 2015, s. 10).

1830 yılında Rusya Kafkasya’da yeni topraklar kazanmıştır. Bu topraklara imparatorluk içerisindeki “sektant” yani uzlaşmaz mezhep olan Malakanları yerleştirmişlerdir. Bir diğer söylemle Malakanları zorla göç ettirmişlerdir. Böyle bir politika izlemesinin sebebi kendi içinde muhalif olan topluluktan kurtulmak ve yeni kazandığı topraklarda kendi kültürüne yakın kendi dilini konuşan bir topluluk olmasını sağlamaktır (Kıyanç, 2014, s. 18).

Malakanlar 1832 yılında vergiden muaf olmak, büyük tarım alanlarına sahip olmak karşılığında Nahçıvan’a göç etmiştir. Kafkasya’daki ilk Malakan köyü ise Bazarçay’dır. Daha sonra Elenovka ve Nikitino, Vorntsovka, Voskresenka gibi köyler Kafkasya’daki diğer Malakan köyleri olarak kurulmuştur. Malakanların iskân edildikleri yerlerde kalmaları için 1839 yılında çıkarılan yasa ile 50 yıl askerlikten muaf tutulmaları sağlanmıştır (Kıyanç, 2014, s. 18,19).

1889’da Rusya Türkistan’ı egemenliğine almıştır ve burada kendine bağlı bir topluluk istemiştir. Yine bu alanlara yerleşmeyi kabul eden Malakanlara 10 yıl askerlikten muaf olacağı teminatını vermiştir. Ayrıca Gürcistan, Ermenistan ve Kars bölgesinde yaşayan birçok Malakan, aileleriyle birlikte gelip gösterilen yerlere göç etmiştir (Kıyanç, 2014, s. 24).

1887-1889’da silah altına alınmak istenen Malakan ve Duhoborlar’a ünlü yazar Tolstoy yardım etmiş ve onlara yapılan baskıları dünyaya duyurmuştur. Bu tarihlerde Kars’taki birkaç Malakan, 1900 yılında askerden muaf olmak için Çar’a dilekçe vermiş; fakat sonuç alamamışlardır (Akçayöz, 2015, s. 36). Bunun üzerine Malakanlar ve

Duhoborlar⁶³ Kanada konsolosluğuyla görüşmüştür. Kendilerine 99 yıllık askerden muaf tutulma sözü verilmesi ve aile başı 160 dekar toprak tahsisi karşılığında 8800 Duhobor Kanadaya, 3000 kadar Malakan da 1904-1912 yıllarında Amerika'ya göç etmiştir (Akçayöz, 2015, s. 36; Badem, 2021, s. 195).

1910-1917 yılları arasında Rusya ve Türkiye'den on bin civarı Malakan Amerika'ya göçmüştür. Los Angeles'a giden Malakanlar Kars ve çevresinde kullandıkları giysiler saç sakal stillerini orada da devam ettirmiştir. Amerika'daki Malakanlar, 1960'lı yıllarda asimile olduklarını düşünerek buna karşı çıkarmak için Avusturalya ve Yeni Zelanda'ya göç etmiştir (Türkdoğan, 2005, s. 21, 272).

1.2.16.5. Kars-Ardahan'a Gelen Malakanların Yerleştirildikleri Köyler, Bölgedeki Nüfusları

1880 yılından sonra bölgeye getirilen Malakanlar, yapılan antlaşma sonucunda terk edilen Türk köylerine yerleştirilmiştir (Akça ve Kıyanç, 2017, s. 28). Malakanların 35 köye yerleştirildiği söylene de yapılan araştırmalarda Kars ve Ardahan çevresinde 14 Malakan köyü tespit edilmiştir. Bunların 2 tanesi Ardahan'da (Cincerop /Sugöze ve Nikolayevka/Sarzep/Sulakyurt) 12 tanesi Kars çevresindedir (Kansu, 1971, s. 120; Aslan, 2007, s. 199; Suvari, 2009, s. 151; Kıyanç, 2014, s. 38; Akça ve Kıyanç, 2017, s. 28; Badem, 2021, s. 107-124). Bu tarihlerde gelen Malakan sayısı 20 bin olarak belirtilmiştir; fakat bu biraz abartılı görülmekle birlikte Malakanlar kısa süre içinde bölgeden ayrıldıkları da ön görülmektedir. Çünkü 1907 yılında bölgede yapılan sayımda 15.527 Rus nüfus vardır. Bu Estonlar, Malakanlar, Duhoborlar gibi toplulukların toplam nüfusedir. 1912 yılında yapılan nüfus sayımında Ardahan'da 1698 sektant (aykırı topluluk) olduğu belirtilmiştir (Aslan, 2007, s. 199).

1917 yılında Rusya'da devrim olması ve 1918 yılında Brest-Litovsk antlaşmasıyla Ruslar, Kars ve Ardahan'dan çekilmiştir. Bu yıllarda Ruslar, Ermeniler bölgeyi terk ederken Malakanların büyük kısmı kalmaya devam etmiştir (Türkdoğan, 2005, s. 8). Bu bölgelere Türk hükümeti tarafından Kafkasya içlerinden gelen Müslüman halk

⁶³ Malakanlar gibi Duhoborlar Ortodoks inancına ters düşen ve bu yüzden Rusya'nın sürgünlerine boyun eğen bir topluluktur. Malakanlar gibi Ruhani Hristiyanlardır. İnançları da benzerdir. İnanç uygulamalarında farklılıklar vardır. Duhoborlar da savaşmayı askerliği sevmeyizler, inançları gereği askerlik yapmazlar (Akçayöz, 2015, s. 27).

yerleştirilmiştir. Böylelikle Malakanlarla Müslüman halk birlikte yaşamaya başlamıştır (Türkdoğan, 2005, s. 8; Akça ve Kıyanç, 2017, s. 36).

Malakanların sayısı 10 binden fazla olduğu için, 1919 yılında Kars, Ardahan, Batum ve Nahçıvan'ı içine alan Cenub-ı Garbi Kafkas Cumhuriyetinde, Malakanlar da 1 milletvekili ile temsil edilmişlerdir (Kıyanç, 2014, s. 39).

1921 bölgede yaşayan Malakanlar, TBMM hükümeti vatandaşları saymıştır (Aslan, 2007, s. 202). Kazım Karabekir Paşa Malakanlarla ilgili olumlu görüşleri vardır. Tarım ve hayvancılıkta faydalanılabileceğini düşünmektedir (Aslan, 2007, s. 200). Fakat Sovyet Rusya temsilcisi Meldivani'nin Kars' a gelip 24 gün boyunca Malakan köylerinde propaganda yapması, Kazım Karabekir Paşa'nın fikrini değiştirmesine sebebe olmuştur. Nitekim Malakanların bölgede kalması ileriye yönelik olumsuz sonuçlar doğuracağından sınır dışı edilmesinin daha uygun olacağını rapor etmiştir (Aslan, 2007, s. 200). Sovyet Rusya ise Kars Antlaşması'nın 11. maddesine dayanarak Malakanların bölgede kalmasını talep etmiştir (Akçayöz, 2015, s. 37). İki tarafın yetkilileri birçok kez karşılıklı görüşmüş ve sorunun çözümü için Türk-Sovyet Ortak Komisyonu kurulması kararlaştırılmıştır (Aslan, 2007, s. 202). Kurulan Komisyon maalesef problemin çözümünü sağlayamamıştır. Konuyla ilgili ayrıca Moskova Büyük elçisi Ali Fuat Paşa ile Sovyet Dış işleri Halk Komiseri Çiçerin'in yazışmaları da problemi çözüme kavuşturamamıştır (Aslan, 2001, s. 282; Aslan, 2007, s. 203). En son 25 Aralık 1921 tarihinde Sovyet Rusya, Ukrayna Orduları Başkumandanı M. Frunze ile Mustafa Kemal Paşa Ankara'da bir araya gelerek çözüm yolu aramıştır. Fakat yine bir çözüm yolu bulunamamıştır (Aslan, 2007, s. 205, 206). Sakarya Savaşı öncesi seferberlik ilan edilmiş ve Kazım Karabekir Paşa Malakanların Türk vatandaşı olduğundan askere alınacaklarını açıklamıştır (Aslan, 2007, s. 205). Adana ve çevresindeki Hristiyanlar seferberlikte askere alınmazken Malakanların askere alınması onları bölgeyi terk etmelerine yönelik bir hareket olarak algılanmaktadır (Karagöz, 2005, s. 160). Bu açıklamadan sonra askere gitmek istemeyen ve baskılardan bunalan Malakanlar, Rusya'ya göç etmeye başlamıştır. 1921'de başlayan göçler, 1922 yılında devam etmiştir (Aslan, 2007, s. 205, 206). Göç edenlerin tahmini sayısı on bindir (Aslan, 2007, s. 206; Akçayöz, 2015, s. 37). Malakanların %90'ı Rusya'nın Rustov bölgesine göç edermiştir. Göç etmeyip kalan Malakanlar askere alınmıştır (Aslan, 2007,

s. 206). Malakanlardan boşalan yerleşimler, Anadolu ve Kafkaslardan gelen göçmenlere tahsis edilmiştir (Aslan, 2007, s. 206).

1935 yılında bölgeye gelip (Kars ve çevresine) rapor hazırlayan İsmet İnönü bu raporda Malakanların çalışkanlığından, tarımla ilgili yaptıklarından övgüyle bahsetmiştir. Türk vatandaşı olan Malakanlar her türlü gerekliliği yerine getirmiştir. İnönü'nün hazırladığı rapor sonucunda her vatandaş gibi Malakanlar da 14 dekar toprak almaya hak kazanmıştır (Suvari, 2009, s. 154; Kıyanç, 2014, s. 46, 47).

1.2.16.6. 1961-1962 Yıllarında Malakanların Anadolu'dan Göçleri

Malakanların 1960 yılındaki Kars, Ardahan ve Ağrı çevrelerindeki nüfuzu 1500-1600 civarındadır⁶⁴ (Türkdoğan, 2005, s. 62; Aslan, 2007, s. 207). V. Akçayöz'ün aktarımına göre Kars'tan göç eden ve günümüzde Avusturalya'da yaşayan bir Malakan'ın yazdığı mektupta; 1960'ta yaşanan göçün sebepleri ve yaşanan olaylar şöyle özetlenmiştir:

“Malakanların ne halktan ne hükümetten yana bir sıkıntıları yoktur. Türkiye'den Rusya'ya göç etme fikri, 1956 yılında ibadethanelerinde oy birliğiyle aldıkları karardır. Malakanlar kendi içlerinde bu kararı aldıktan sonra Türk makamlarına bu düşüncelerini ileten dilekçe yazarlar. Kars'ta onları dinleyen yetkili, göç etmemeleri gerektiğini konu ile ilgili düzenlemeleri yapılacağını, Ankara Atatürk çiftliğinde kendilerine tarım yapmaları için arazi tahsis edileceğini beyan eder. Malakanlar gitmekte ısrarlı oldukların söylemesi üzerine Rusya'ya değil Fransa, İngiltere Amerika'ya göç etmelerini böyle bir göçte yardımcı olacaklarını beyan ederler. Malakan temsilciler vatanları olan Rusya'ya gitmek istediklerini tekrar ederler. Bunun üzerine Kars'taki Türk yetkili bölgedeki Malakanların fikirlerini öğrenmek için anket yaptırır. Ankette Malakanların %80'in Rusya, %15'nin Amerika'ya gitmeyi ve %5'nin Türkiye'de kalmayı tercih ettiği ortaya çıkar. Türk yetkililer Malakanların kararlı olduğunu görünce Rusya ile iletişime geçerler. Rus makamlar Malakanlara Stavporol tarafında yer tahsis eder. Türk tarafı kendilerine 5 yıl geçerli olan Türk vatandaşı olduklarını gösteren pasaport verir. Malakanlar Stavporol'a göç ettikten sonra duruma koşullara alışamaz ve toplu halde geri dönmek için Rus yetkililerle iletişime geçerler. Fakat ellerinden Türkiye'nin verdiği pasaport alındığından ve yetkililerin izin vermemesinden dolayı kalmaya devam ederler. İlerleyen yıllarda baskı ve zor yaşam koşullarının devam etmesi üzerine 1995 yılında tekrar Türkiye'ye dönmek için talepte bulunurlar; fakat bu seferde Türk yetkililer vatandaşlık haklarının olmadığından dolayı geri dönüşlerini kabul edemez” (Akçayöz, 2015, s. 151, 152, 157, 163, 165, 167, 168).

V. Akçayöz'e gelen 20 sayfalık bu yazıda Malakanların 1960 kadar bir sıkıntı yaşamadıklarının dile getirilmiş olması doğru bir ifade olarak görülebilir. Ancak Malakanları, 1956 yılında böyle bir karar almaya iten sebep, 5-6 Eylül 1955'te İstanbul'da Rumlara yapılanlardır. Keza 5-6 Eylül'den sonra bazı kesimlerin Malakanların arazi ve mallarına göz diktiği yönünde anlatımlar mevcuttur (Suvari, 2009, s. 154, 155). Ancak Malakanların göç etmelerindeki görünür sebebi ise evlenme sorunları olmuştur. Çünkü bir Malakan 6-7 kuşak uzak birileriyle evlenmek zorundadır.

⁶⁴ E. Karagöz, 1960 yılında bölgede 500 kadar Malakan olduğunu belirtir (Karagöz, 2005, s. 170).

Yakın akrabalarla evlenmek hoş karşılanmamaktadır (Türkdoğan, 2005, s. 9; Aslan, 2007, s. 207).

Malakan göçleri 1961 ve 1962 yıllarındadır. Türkiye’den Stravporol’a göç eden 407 aile, 2.235 kişi vardır (Kıyanç, 2020, s. 351). Bunların dışında 1963 tarihinde Tolstoy Vakfı’nın yardım ve destekleriyle Amerika’ya 250 Malakan göçmüştür⁶⁵ (Kıyanç, 2020, s. 351). Göçlerden sonra geride kalan az sayıdaki Malakan, şehir merkezlerine yerleşip kültürlerini ve inançlarını yitirmiştir (Akçayöz, 2015, s. 37).

1.2.16.7. Malakanların Anadolu’ya Katkıları

80 yıl Kars ve çevresinde yaşayan tarım ve hayvancılıkla geçinen Malakanların bölgeye getirdiği şeyler; fenni arıcılık, değirmencilik (var olan değirmenciligi geliştirdiler) (Türkdoğan, 2005, s. 92, 249), inek-at yetiştiriciliği, at arabası, ay çekirdeği, patates, pancar, lahana ekimi, (Badem, 2021, s. 188), semaver (Reisli, 2018, s. 61) olmuştur. Malakanların Kars ve Ardahan’a sosyal ve ekonomik yönden katkıları yadsınamaz. Keza çalışmamızın ana konusu olan Ardahan’ın Sulakyurt yerleşimindeki kalıntılar bu halkın buradaki varlığına işarettir. Sulakyurt’taki Malakan varlıklarına ilişkin kalıntılar, III. bölümde detaylı bir şekilde aktarılmıştır.

⁶⁵ 1939 yılında Lev N. Tolstoy’un kızı Aleksandra Tolstoy tarafından “Tolstoy Vakfı kurulur. Bu vakıf daha çok Rus mülteciler olmak üzere dünya üzerindeki mültecilere iki şekilde yardım etmiştir. Birincisi yiyecek içecek yardımı, ikincisi de mültecilerin Amerika’ya göç etmesini sağlamak şeklindedir (Kıyanç, 2020, s. 340-345).

2. BÖLÜM

SULAKYURT ARAŞTIRMALARI-YERLEŞİMİN ADI VE KÖKENİ

2.1. SULAKYURT YERLEŞİMİ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Çalışmamızın ana teması olan Sulakyurt yerleşimiyle ilgili en fazla ve kapsamlı araştırma yapan S. Patacı'dır. Kendisinin özellikle 2015-2020 yılları arasında yayınladığı Sulakyurt yerleşimindeki Erken Tunç ve Demir Çağı yerleşim kalıntılarını konu alan makaleleri ana referans kaynaklarından olmuştur (Patacı, 2014; Patacı, 2015; Patacı, 2016a; Patacı, 2016b; Patacı, Bozoğlu ve diğerleri, 2017; Patacı, Oral, 2020). Sulakyurt'un Eski Çağ tarihiyle ilintili bir diğer önemli araştırma, Gürcü araştırmalar tarafından kaleme alınmıştır. Tao-Klarjeti'deki kültür varlıklarını konu olan gezi raporları ve kitaplar bunlar arasındadır (Khutsishvili, Tsikarishvili, Gelashvili, Gozalishvili, Koghuashvili, Imedashvili, Gachechiladze, Khuskivadze, Maisuradze, 2015; Tavadze, 2020). Bunun dışında A. Yardımcıel ve A. Bingöl'ün Eski Çağ Kültür varlıklarıyla ilgili Kars ve çevre yerleşimleri konu alan yayınları da çalışmamızda kıyaslama örnekleri açısından ana referans kaynaklardan olmuştur (Bingöl, 2016; Bingöl, 2008; Yardımcıel, 2018a; Yardımcıel, 2018b; Yardımcıel, 2018c; Yardımcıel, 2022a; Yardımcıel, 2022b).

Sulakyurt'ta Orta Çağ kültür varlıklarıyla ilgili bilgiler (kiliseler, tünel vb.), F. Bayram'ın Ardahan ve çevresindeki araştırmaları (Bayram, 2007), S. Patacı'nın Hristiyan topluluğu üzerine araştırmaları (Patacı, Laflı, 2016), L. Tavadze'nin Çermik Deresi Kilisesi hakkında aktardığı bilgilerden (Tavadze, 2020, s. 96-97; Khutsishvili ve diğerleri, 2015) ve Konstantine Martvileli'nin 7 Ekim 1917 tarihli Sakartvelo adlı gazetede kilise ile bağlantılı olduğu ifade edilen tünel hakkında bilgileri sayesinde (Martvileli, 1917, s. 4) derlenmiştir. Bunun dışında Gürcü mimari kalıntıları ve Gürcülerde Hristiyanlığın yayılışını hususundaki bilgiler *Kartlis Tskhovreba* (Kartlis Tskhovreba, çev. 2014), Brosset tarafından kaleme alınan *Gürcistan Tarihi* (Brosset, 2003) B. İşler, M. Kadiroğlu ve T. Korkut tarafından yayınlanan çalışmalardan elde edilmiştir (Kadiroğlu, M. İşler, 2020; Korkut, 2018).

Koç başlı-haç motifli mezar taşıyla ilgili bilgiler, eseri bulan ve müzeye kazandıran (Ardahan Belediyesi Nuri Vatan Kent Müzesi) Yunus Kâhya ve Engin Kasap ile yapılan söyleşiler sayesinde elde edilmiştir. Bunun dışında ilgili eseri konu alan özgün bir yayın henüz yoktur. Bu nedenle ilgili eser için H. Gündoğdu'nun Ardahan ve çevresindeki koç ve at başlı mezarlarla ilgili aktardığı bilgilerden (Gündoğdu, 2000) ve O. Güven, H. Genç, A. C. Has ve Y. Berkli'nin yazmış oldukları Artvin Şavşat-Erzurum Olur'daki koç başlı mezar taşlarıyla ilgili bilgilerden (Güven, 2019; Genç ve Has, 2020; Berkli, 2007) yararlanılmıştır. Gürcistan'da bulunan koç-at-koyun başlı mezarlar ile bunların araştırılmasını içeren bilgiler T. Korkut ve M. Canöz'ün makalesinden derlenmiştir (Korkut ve Canöz, 2023).

Türk-İslam Dönemi ile ilgili C. Aras'ın Osmanlı Hurufat Defterlerini incelediği tezden faydalanılmıştır (2022).

Rus İşgali Dönemi ile ilgili birçok kaynak taranmıştır. Bunlar arasında Sulakyurt yerleşiminden söz edilen C. Badem'in Kars-Ardahan Artvin kitabı (Badem, 2021), H. Arslantürk'ün 1891'de yayınlanan Sulakyurt'ta çıkan difteri salgını anlattığı ve Sulakyurt'taki Malakanların yaşamı, problemleri, ibadetleri hakkında bilgileri aktardığı makalesi (Arslantürk, 2020), O. Türkdoğan'ın ve S. Kıyanç'ın Malakanların yaşamını evlerini, hamamı, ibadetlerini, göçlerini anlattığı kitap, tez ve makaleleri (Türkdoğan, 2005; Sinan, 2014; Kıyanç, 2020) fayda sağlanan ana referans kaynaklarıdır. Rus Komutan Karl Karloviç hakkında ayrıntılı bilgi E. Gezer'in Ardahan Araştırmaları dergisindeki aktardığı bilgiler sayesinde elde edilmiştir (Gezer 2018). Sulakyurt'taki zavot/mandıra hakkında bilgiler ise K. Karabağ'ın araştırması, C. Badem'in Ardahan zavotları hakkında bilgileri ve Taşkın Polat'ın sözlü beyanları sayesinde derlenerek ortaya konmuştur (Badem, C. 2014; Karabağ, 2021).

Sulakyurt'un Cumhuriyet Dönemiyle ilgili önemli yayınlardan biri F. Öztürk tarafından kaleme alınmıştır. F. Öztürk'e ait yayınlarda köyde yoğun olarak kullanılan ve "pileki" denilen ekmek pişirme kapları ile, genellikle sıvı malzemelerin konulduğu "küpler" ve ambarlara asılan koç başları köydeki inanç ve gelenek çerçevesinde değerlendirilmiştir (Öztürk, 2018; Öztürk. 2019; Öztürk, 2020). Sulakyurt yerleşimindeki halı ve kilimler için B. Deniz'in Ardahan düz dokumalarından bahsettiği makaleleri ile M. Kaplanoğlu'nun Ardahan yöresi kilimleri üzerine yazdığı yüksek lisans tezinden faydalanılmıştır (Kaplanoğlu, 2014; Deniz, 2020; Deniz, 2021).

2.2. SULAKYURT YERLEŞİME VERİLEN İSİMLER VE İSİMLERİN KÖKENLERİ

Anadolu toprakları tarih boyunca farklı kültürlerle ev sahibi yaptığından yerleşim isimleri zaman içinde değişerek farklı isimlerle anılmıştır (Tunçel, 2000, s. 26). Ardahan'da da benzer biçimde yerleşim isimlendirmelerinin dönüştüğünü görmek mümkündür. Zira önceleri Gürcüce, Ermenice olduğu bilinen pek çok yerleşim ismi zaman içerisinde ya Türkçeleştirilmiş ya da Türkçe yeni isimlerle anılmıştır (Aras, 2021, s. 97) Örneğin Ardahan merkezdeki Ardıçdere ve Çimenkaya köylerinin eski ismi Aşağı ve Yukarı Torashev'dir. Torashev, Gürcüce Tora'nın deresi anlamına gelmektedir. Çataldere'nin eski adı Kundzeti'dir. Bu isim de Gürcüce kütüklü anlamındadır. Ardahan Posof köylerinden olan Kumlukoz eski adı Gürcüce Gume'dir ve mağara anlamındadır. Sıraskom, Sindiskom, Theti (Dağevi), Koditskaro (Akyaka), Cinçrobi\ Cincerop, Sabuğara diğer Gürcüce köy adlarıdır⁶⁶ (Patacı, 2020, s. 546, 547).

Sulakyurt yerleşimi, Ardahan'da bulunan ve ismi pek çok kez değiştirilen önemli yerleşimlerden biridir. Sulakyurt köyünün bilinen en eski adı; Sartsebi'dir (Gürcüce: სარტსები: *okunuşu*: "sarts'ebi"). Sartsebi yerleşimi, Ardahan'ın bağlı olduğu Tao-Klarjeti bölgesinde yer alan yerleşmelerden biridir ("Sartsebi", 2022; "Sulakyurt, Ardahan", 2022). Köyün isminin geçtiği en eski kayıt 10. yy. yazarı "Giorgi Merchule'ye aittir. Giorgi Merchule'nin yazılarında Artaani bölgesinde yer alan Sartsebi'den bahsedildiği bilgisine ulaşılmaktadır (Ingoroqva, 1954, s. 392). Köy isminin geçtiği bir diğer tarihi kayıt, 1595 tarihli "*Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistan*" adlı Osmanlı mufassal defteridir. Osmanlı mufassal defterine göre, köy Gürcistan Vilayeti içinde, Ardahan-i Büzürg livasının Güney nahiyesine bağlıdır. Mezrası "köyün kilisesi\„სოფლის ეკლესიის“, yaylası Tamrasor ve gölü Markar adıyla kaydedilmiştir (Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistan III. Cilt çev. 1958, s. 517; "Sartsebi", 2022). Bunun dışında ilgili kaynağın I. cildinde köy adı, Osmanlıca سارزاب (Sarزاب), II. Cildinde Gürcüce სარძაბი (Sardzabi) şeklinde geçmektedir (Defter-i

⁶⁶ Ardahan il merkezinde yer alan yerleşimlerin 56 tanesinin Türkçe, 36 tanesinin Ermenice, 100 tanesinin Gürcüce isimler taşıdığı, 13 köy isminin ise anlamının bilinmediği ifade edilmektedir. Ayrıca Gürcistan'da da benzer isimlerin olduğu bilinmektedir. Bunun dışında 5 yerleşim isminin kısmen Ermenice kısmen Türkçe olduğu, 1 yerleşim isminin de Ermenice- Gürcüce olduğu ön görülmektedir. Bölgede var olan Arapça, Farsça kökenli kelimelerin ise Selçuklu etkisiyle konulduğu düşünülmektedir (Aras, 2021, s. 97).

Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan I. Cilt çev.1947, s. 444-447; Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan II. Cilt çev. 1941, s. 434, 435). Aynı eserin III. cildinde bu isim zaman içinde “Sarzeb” (سارزب) ve “Sarzep” biçiminde değişmiş olabileceği ifade edilmiştir (Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan III. Cilt çev.1958, s. 517). Bunun dışında ilgili kaynağın Osmanlıca ve Gürcüce olan ilk iki cildinde, köyde yaşayan hane sahiplerinin ismi ile toplam ödenen vergi miktarına yer verilmiştir. Buna göre köyde toplam 13950 akçe vergi alınmış; bu verginin 3975 akçesi köyde yaşayan 159 erkek için ispenç⁶⁷ olarak alınmıştır. Ayrıca hane sahipleri Adarnas, Basila, Batata, Davit, Elisa, Gogiça, Grigol, Hosik, İordane, İvane, Mitiç, Matsatsa, Maharebel, Manvel, Mate, Mıgırtiç, Novruz, Vasila, Soza, Papuna, Sohrap, Zurab, Lomana gibi isimler taşımaktadır. Dolayısıyla bu aktarımlar, köydeki yerleşimin Osmanlı fethi öncesinde var olduğunu, köy halkının ise gayrimüslim olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun dışında köyden alınan vergiler sayesinde köyde buğday, arpa, yonca, bahçe tarımı ile domuz ve koyun yetiştiriciliği, arıcılık yapıldığı ve köyde 9 adet değirmen olduğu bilgisine de ulaşılmaktadır⁶⁸ (Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan II. Cilt çev.1941, s. 434, 437; Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan I. Cilt çev.1947, s. 444-447). Köy ismiyle ilgili önemli aktarımlardan bazıları da საქართველო/ sakartvelo isimli gazetenin 7 Ekim 1917 tarihli sayısında yer almaktadır (Martvileli, 1917, s. 4). Bu sayıda Ardahan çevresini gezen Gürcü araştırmacı Konstantine Martvileli, köy adını “Sardzeve\სარძვეს” olarak kayda geçmiş ve bu isim “sütlük”, “süt kabı” anlamına geldiğini şu aktarımlarla dile getirmiştir: “*Eski zamanlarda Artaan’da yaşayan babalarımız ve dedelerimiz, Kanchakhi köyünün yakınındaki yüksek bir yerde, özel olarak hazırlanmış bir taş havuzda inek ve koyun sürülerini sağırlardı ve buradan süt, bir boru aracılığıyla Sardzeve havzasına akar ve burada peynir yapılırdı. Üstteki ve alttaki bu havuzlar bugün hala orada ve yere çakılmış boruların kalıntıları görülebiliyor.*” (Martvileli, 1917, s. 4).

⁶⁷ Örfi bir vergi olan ispenç, evli, bekar, topraklı ya da topraksız olmasına bakılmaksızın bulûğ çağına ermiş tüm gayrimüslim yetişkinler için geçerli bir tür baş vergisidir. Bu vergi bir gayrimüslim erkek için 25 akçe olarak belirlenmiş ve 16. yy.’da Osmanlı’nın Doğu Anadolu’yu (Gürcistan Vilayeti) fethinden sonra bölgedeki Hristiyan halktan tahsil edilmiştir (Sayın, 1999, s. 41; Demirkol, 2017, s.169).

⁶⁸ Bu isimlerden yola çıkarak Hristiyan Gürcü köyü olarak bilinen bu köyde Ermeni nüfusunun da var olduğu dile getirilmektedir (“Sartsebi” 2022). Ayrıca vergi veren isimler içinde Moğol isimlerinin (Batata) geçtiğini de belirtmektedir (Uygur, 2022, s. 1112).

Şekil 15. Konstantine Martvileli, “Ardahan bölgesi” Sakartvelo gazetesi 7 Ekim 1917 sayı 220 (“Sulakyurt, Ardahan”, 2022).

K. Martvileli, seyahat ettiği sırada köyde Malakanların yaşadığını, Malakanların ise yaklaşık 17-20 yıl önce buraya yerleştiğini ve Gürcüce kökenli olan "Sardzeve" isminden hoşlanmadıkları için köye Nikolayevka adını verdiklerini dile getirmiş ancak bölgede yaşayan yerel Tatarların köyü hala "Sardzeve" ismiyle tanıdıklarını ifade etmiştir. Bunun dışında Sardzeve köyünde, büyük bir taşla kapalı tünelin başının bulunduğunu, 1882'de Rus alayının burada konuşlanmış olduğunu da aktarmıştır (Martvileli, 1917, s. 4).

Sartzebi isminin kökeni ve anlamına ilişkin günümüz araştırmacıları da bazı aktarımlarda bulunmuştur. Bu aktarımların ilkinde Sartzebi (სარჯები)⁶⁹ kelimesinin “hububat başağı” anlamında geldiği ifade edilmektedir (“Sartzebi” 2024). Fakat L. Tavadze, “Grigol Handzteli'nin Yaşamı” adlı kitapta belirtilen Sartzebi'nin, hububat başağı (Khana) anlamına gelen bir yer olmadığı, tersine “süt” anlamına geldiğini belirtmiştir (Tavadze, 2020, s. 91). Bunun dışında A. Doğru, Sarzep adının Osmanlı kayıtlarında “Sarsap” diye yazıldığını ve bu ismin Kazakçada “zarazep” diye bir sıfattan türetilerek oluşturulduğunu ifade etmiştir (Doğru, 1985, s. 69-70). Y. Aras ise, Sarzep

⁶⁹ Eski Gürcüce bir kelime olan სარჯები, İngilizce cereal crop(s) yani tahıl mahsülü(leri) anlamına gelmektedir. Bkz: დიდი ქართულ-ინგლისური ლექსიკონი: A Comprehensive Georgian-English Dictionary, 2. Cilt, (2006), Londra, National Parliamentary Library Of Georgia sitesinden erişilen adres: <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=46&t=195267>

kelimesinin “Tsartsebi”den geldiğini ve Gürcüce kireçtaşı anlamında olduğunu belirtmiştir⁷⁰ (Aras, 2021, s. 80).

93 harbinden sonra 1877-1878 yıllarında Ardahan – Kars bölgesine Ruslar hâkim olmuş ve bu bölgelere Ruslar tarafından farklı etnik gruplar yerleştirilmiştir. Bölge hakimiyeti Rusların eline geçince Sulakyurt köyündeki halk da Anadolu’ya göç etmiş; boşalan köye -Martvileli’nin de dile getirdiği gibi- Malakanlar yerleştirmiştir⁷¹. Bu tarihten sonra yaklaşık 40 yıl boyunca Sarzep köyünün adı Rus Çarı Nikolay’a ithafen Nikolayevka / Николаевка (бывший Сарзеп) “Nikolay’ın yeri” biçiminde değiştirilmiştir. Bu süreçte yerleşim Ardahan okrug’una bağlı tek başına köyden oluşan bir nahiyeeye dönüşmüştür⁷² (Aras, 2021, s. 78; Badem, 2021, s. 70,71; “Sartsebi”, 2022; “Sulakyurt, Ardahan”, 2022).

1928 tarihli “*Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*” isimli kaynakta Kars vilayetinin Ardahan kazasının merkez nahiyesine bağlı köyün adı, Sarzebe/ سارزب olarak kayda geçmiştir⁷³.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü tarafından yapılan 1935 yılı genel nüfus sayımında köy, Kars vilayetinin Ardahan kazasının merkez nahiyesine bağlı Sarzep ismiyle kayıtlara geçmiş ve köyde 1203 kişinin yaşadığı belirtilmiştir⁷⁴. Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü’nün 22 Ekim 1950 tarihli nüfus sayımında Kars ilinin Ardahan kazasının merkez bucağına bağlı Sarzap köyünde 1767 kişilik bir nüfusun var olduğu kayıtlara geçmiştir⁷⁵.

⁷⁰ Artvin- Yusufeli ilçesine bağlı Mutlugün köyünün eski adı “Sarzep”dir ve bu köyün de Gürcü yerleşimi olduğu belirtilmiştir (“Mutlugün”, 2023).

⁷¹ Rusya’ya bırakılan Osmanlı topraklarında yaşayan ahali 8 Şubat 1879 tarihli İstanbul Antlaşması’nın 7. Maddesi gereğince antlaşma tarihinden itibaren üç yıl içerisinde isterse malını mülkünü satıp Osmanlı Devleti’ne göç edebilecektir. Bu süre daha sonra Ocak 1884 tarihine dek uzatılmıştır (Badem, 2021, s. 141). Kars valisi Franklin’in 27 Haziran 1880 tarihinde imzaladığı 1879 yılı yıllık raporundaki ayrıntılı tabloya bakıldığında; göç edenlerin sayısı 5.816 hane ve 65.447 kişi olarak belirtilmiştir. Burada dikkat çeken husus, Ardahan ve köylerinin 21.096 kişilik göçle ilk sıralarda yer almasıdır. Göç için valiliklerden izin alınmaktadır, ancak bazen izin alıp göçmeyenler olduğu gibi izinsiz yerleşimleri terk edenlerin de olduğu bilinmektedir. (Badem, 2021, s. 146).

⁷² Ardahan okruğunda; Dedegül, Mihaylovka, Nikolayevka, Tamal, Tikan, Hanak şeklinde nahiyeelere ayrılmıştır. Ardahan’daki iki Rus köyü Mihaylovka (Akyaka) ve Nikolayevka (Sarzep) kendi başına bir nahiye yapılmıştır. Nüfuz olarak büyük köy olmaları, Rus köyü olmalarından dolayı ayrıcalık verilmiştir. Fakat Rum köyleri Beberек, Sindiskom, Yukarı Torashev nüfusları fazla olmasına rağmen bu ayrıcalık tanınmamıştır (Badem, 2021, s. 70, 71).

⁷³ (Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları (Osmanlıca), 1928, s. 759).

⁷⁴ (Genel Nüfus sayımı, 1937, s.326).

⁷⁵ (22 Ekim 1950 tarihli Genel Nüfus Sayımı, 1954, s. 221).

Orta Çağ'dan günümüze değin küçük fonetik değışiklerle kullanılmaya devam eden köy ismi, 1959 tarihli 7267 sayılı kanun kapsamında değıştirilmiş⁷⁶ ve İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 1968 yılı basımlı "Köylerimiz" isimli yayınında köy, Kars ilinin Ardahan ilçesinin merkez bucağına bağılı Sulakyurt köyü olarak kayıtlara geçmiş, ancak aynı yayında köyün eski adına da (Sarzep) yer verilmiştir (Köylerimiz, 1968, s. 748). 1980 yılı nüfus sayımında köy, Kars ilinin Ardahan ilçesinin merkez bucağına bağılı Sulakyurt (Sarzep) ismiyle kayda geçmiş ve köyde 2027 kişilik bir nüfusun var olduğu belirtilmiştir (Genel Nüfus Sayımı, 1981, s. 332). 1992 yılında Ardahan'ın il olmasıyla birlikte köy, Sulakyurt ismiyle Ardahan'a bağlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde Türkçe olmayan 12 binden fazla köy adı (ortalama %35 köyün ismi) değıştirilmiştir (Tunçel, 2000, s. 27). Bu sürece kadar "Sarzep" olarak adlandırılan yerleşim, 1959 yılında "Sulakyurt" ismini almıştır. Fakat günümüzde Sarzep ismi halen halk tarafından kullanılmaktadır ("Sartsebi", 2022; "Sulakyurt, Ardahan", 2022). Sulakyurt Türkçe bir kelimedir ve su bakımından zengin yer, bataklık anlamına gelmektedir. Köy halkıyla yapılan görüşmelerde aşağı mahallenin 1920'li yıllarda bataklık olduğu (çoşluk), bu yüzden boş olduğu bilgisine ulaşılmıştır (Elbeyi Culfa, 1947 doğumlu).

Sonuç olarak yukarıda aktarılan veriler neticesinde Sulakyurt yerleşiminin tarihsel süreçte bilinen ilk adının "Sartsebi" olduğunu söylemek mümkündür. Daha sonra söz konusu yerleşim için sırasıyla "Sardzeve", "Sarzap", "Sarzeb", "Sarzep", "Nikolayevka", "Sarzep" ve "Sulakyurt" gibi isimler kullanılmıştır.

⁷⁶ (Resmî Gazete, 21 Mayıs 1959, s. 21672- 21673).

3. BÖLÜM

SULAKYURT YERLEŞİMİNDE YER ALAN KÜLTÜR VARLIKLARI

3.1. ESKİ ÇAĞ'A AİT KÜLTÜR VARLIKLARI

Sulakyurt yerleşimi yakınında tespit edilen iki adet eski çağ kültür varlığı vardır:

1. Harmantepe, 2. Yeldeğirmeni tepesi.

3.1.1. Harmantepe Kültür Varlıkları

Bulunduğu Yer ve Mevcut Durumu: Harmantepe, Sulakyurt köyünün yaklaşık 500 m kuzeyinde, 1970 m rakımda (041° 10'02" K- 042° 37'31" D) teraslamış bir tepe üzerindedir. Yerleşim yerine ait, kuzeybatı ile güneybatı yönde yer alan, duvar kalıntıları kısmen korunmuştur. Alanda vahşi hayvanlar tarafından sığınak için açılan çukurlar dışında daha önceki yıllarda açılmış çeşitli kaçak kazı çukurları bulunmaktadır. İlgili alan 2863 sayılı kanun kapsamına giren pek çok kültür varlığı (seramik, obsidyen parçaları vb.) içermesine rağmen henüz sit alanı ilan edilmemiştir.

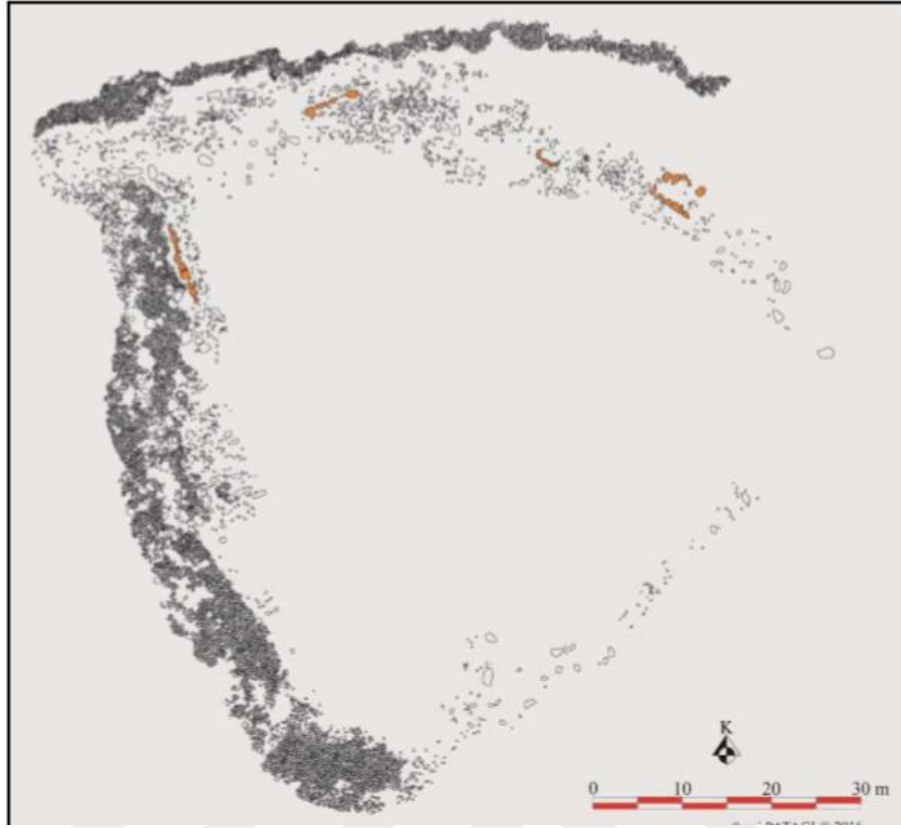
Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: 2013 yılında S. Patacı tarafından tespiti yapılan bu arkeolojik alan, ilk önce “Sulakyurt Höyük” olarak adlandırılmış; daha sonraki yılda bu isimden vazgeçilerek “Sulakyurt Tunç Çağı Yerleşimi” ve daha sonra da “Sulakyurt Harman Tepe Yüksek Yerleşimi” ismi verilmiştir (Patacı, 2015, s. 85; Patacı ve diğerleri 2017, s. 178). Sulakyurt halkının alana verdiği isim ise “Harmantepe”dir (Ulvi Karabağ, Mustafa Gökçe). İlgili aktarımlar ve alandaki Tunç Çağı malzemesinden dolayı ilgili alanın “Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşimi” ismiyle tanıtılması tarafımızca uygun görülmüştür.

Şekil 16. Harman Tepe ve Sulakyurt'taki diğer kültür varlıklarının konumunu gösteren uydu görüntüsü.

Şekil 17. Sulakyurt Harman Tepe Tunç Çağı Yerleşimi kuzeyden görünüm

Şekil 18 Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşimi planı (S. Patacı)

Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşimi, 70x40m boyutlarında teraslanmış bir alandır. Alana giriş kuzeybatı kenardadır. Alanın kuzey ve batı taraflarında bir çevre duvarı bulunmaktadır. Yığma taşlarla inşa edilen duvarların, tahrip edildiği gözlenmiştir. Arazi çalışmaları sırasında bol miktarda seramik ve işlenmiş obsidyen parçasına rastlanmıştır. Buradaki seramik buluntular, Erken Transkafkasya Kültürü (Kura-Aras Kültürü) seramiklerine benzemektedir (Patacı, 2015, s. 71; Patacı ve diğerleri 2017, s. 178; Patacı, 2019, s. 128). Tespit edebildiğimiz kadarıyla S. Patacı dışında Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı yerleşim yeri ile ilgili bilgi veren Türk araştırmacı yoktur. Gürcü araştırmacılar alanı ziyaret etmiş fakat bu alan ile ilgi bilgi vermemişlerdir. Daha çok Harmantepe'nin 900 metre kuzeyinde olan "Yeldeğirmeni Tepesi hakkında bilgi vermişlerdir (Khutsishvili ve diğerleri, 2015, s. 139; Tavadze, 2020, s. 90). Köy halkı (Ulvi Karabağ, Mustafa Gökçek) ise Sulakyurt Harmantepe yerleşimiyle ilgili bol miktarda siyah taş (obsidyen) ve kırık seramik parçalarına rastladıklarını beyan etmiştir.

Şekil 19. Sulakyurt Harmantepe kuzey-batı duvar kalıntısı

Şekil 20. Sulakyurt Harmantepe yüzeyinde bulunan seramik ve obsidyen parçaları

Şekil 21. Sulakyurt Harmantepe yerleşimi yüzeyinde bulunmuş Karaz seramiği ve diğer bezemeli seramik parçaları

Şekil 22. Harmantepe Yerleşimi yüzey araştırması sırasında tespit edilen hayvanlar tarafında açılan çukur.

Kura-Aras kültürünün, kendinden önceki kültürlerden ayrılan yönlerinden biri göçebe ya da yarı göçebe (Tiryaki, 2018, s. 635) bir topluluk olmasıdır (Sevin, 2004, s. 105; Savaşçı, 2019, s. 23)⁷⁷. Gürcistan'dan Filistin'e kadar yayıldığı bilinen bu kültürün en az araştırıldığı alan Kars-Ardahan bölümüdür⁷⁸ (Işıklı ve Yardımcıel, 2017, s. 6;

⁷⁷ Kültürün en bariz özelliği siyah açkılı seramikler ve üç ayaklı ocaklardır. Bu ocakların sabit ve seyyar olmak üzere iki çeşidi vardır (Savaşçı, 2019, s. 26).

⁷⁸ Dağlık arazi, iklimin elverişli olmaması Ardahan'da araştırma yapılmasını etkileyen en önemli

Savaşçı, 2019, s. 2). En fazla etkilendiği alan da yine bu alan ve çevresidir⁷⁹ (Sevin, 2004, s. 105; Tiryaki, 2018, s. 622). Kars merkezde bulunan Azat Höyük ve Arpaçay ilçesinin Yalınçayır köyünde yer alan 1710 m rakımdaki Yalınçayır Höyük İlk Tunç Çağına tarihlenir ve burada Kura-Aras seramiklerine rastlanmıştır (Bingöl, 2008, s. 60; Bingöl, 2016, s. 495).

Ardahan'da Orta Tunç Çağı ile ilgili veriler azdır. Keza yapılan araştırmalarda Doğu Anadolu'nun Orta Tunç Çağı'nda ıssızlaştığı görülmektedir (Yardımcıel, 2018c, s. 5; Yardımcıel, 2022b, s. 66). Ancak Ardahan buna rağmen Kars, Iğdır, Van ve Ağrı illeriyle birlikte Orta Tunç Çağı'ndaki gelişmelerden etkilenen yerlerin başında gelmektedir (Sevin, 2004, s. 105; Tiryaki, 2018, s. 642-643). Bu dönemde Erzurum-Kars bölgesinin Kafkaslar üzerinden göç aldığı, gelenlerin ise Kura-Aras kültürü topluluklarıyla karşılaşp birlikte yaşamaya başladığı, bunların da Kura-Aras topluluğu gibi göçebe-yarı veya göçebe topluluklar olduğu ifade edilmektedir (Parlıtı, 2019, s. 111). Orta Tunç Çağında Aras Boyalıları kültürü bölgede hâkim olduğu⁸⁰, ilk başta Kura-Aras kültürü gibi siyah çanak çömlek (Özfırat, 2004, s. 119), daha sonra ise monogram boyalı seramiklerin kullandığı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir. Ancak bu kültürün etki alanı Kura-Aras kültüründen daha dardır (Yardımcıel, 2018b, s. 308).

Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı yerleşiminin S. Patacı tarafından "Yüksek Yayla Yerleşimi" olduğu belirtmiştir. Harmantepe dışında Ardahan ve ilçelerinde hayvancılık ile alakalı arkeolojik alanlar bulunmaktadır. Bu alanlar, mevsimlik yerleşimler, Yüksek Yayla Yerleşimi (ya da Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı) ve/veya ağıllar şeklinde isimlendirilmiştir. Yüksek yayla yerleşimi olarak isimlendirilen alanlar arasında şu alanları saymak mümkündür: Harmantepe arkeolojik alanın 900 m kuzeyinde yer alan Sulakyurt Yeldeğirmeni Yüksek Yayla Yerleşimi, Değirmenli

faktörlerdir (Tiryaki, 2018, s. 622)

⁷⁹ Karaz Kültürü'ne ait çok sayıda keramik verisi mevcuttur. Ardahan'da, Karaz seramiğinin bol miktarda varlığı, bölgede Karaz Kültürü'nün yaygın olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Kalmış, 2017, s. 32). Sulakyurt Değirmenli, Çamlıçatak, Çeğilli, Çıldır'daki Senger Tepe Kalesi Tunç Çağı'na tarihlendirilen seramiklerin bulunduğu alanlardır (Savaşçı, 2019, s. 42-44).

⁸⁰ Aras boyalıları, Ermenistan, Nahçıvan, Kuzeybatı İran, Kars, Iğdır, Doğubayazıt'ta görülür. Merkezi Nahçıvan olmasına rağmen Gürcistan'a kadar yayıldığı bilinmektedir. Seramikleri bir yerde yapılıp dağıtılmaktadır (Yardımcıel, 2018a, s. 125-126; Yardımcıel, 2018b, s. 305,308). Yayılım alanı yaylalar ve otlaklardır. (Özfırat, 2004, s.119) Bu kültürde, karma ekonomi modeli uygulamaktadır ve büyük yerleşim merkezlerine bağlı göçebe-yarı göçebe topluluk tanımlaması yapılmaktadır (Yardımcıel, 2018a, s. 125-126; Yardımcıel, 2018b, s. 310).

Ziyaret Tepesi Yüksek Yayla Yerleşimi⁸¹, Çeğilli Büyük Tepe Yüksek Yayla Yerleşimi⁸², Kartalpınar-Tekdoruk Yüksek Yayla Yerleşimi⁸³, Alagöz Ziyaret Tepe Yüksek Yayla Yerleşimi⁸⁴, Gölgele Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı⁸⁵, Hasköy Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı⁸⁶, Semiha Şakir Yüksek Yayla Yerleşimi⁸⁷, Köprülü Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı⁸⁸. Bu yerleşimlerde ortak olan yön, kuru duvar tekniğiyle inşa

⁸¹ Değirmenli Ziyaret Tepesi Yüksek Yayla Yerleşimi, Ardahan ilinin merkez ilçesine bağlı Değirmenli köyünün 1,3 km güneydoğusunda ve Harmantepe yerleşimin 1,5 km batısında yer alan bir arkeolojik alandır. 2120 m rakımdaki yerleşim, teraslanmış bir zirvede konumlandırılmıştır. Alanda merkezde kuru duvar tekniğiyle inşa edilmiş bir kule ile alanı çevreleyen yığma duvar kalıntıları bulunmaktadır. Alan Karaz seramiği ve obsidyen parçalarından dolayı Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir. (Patacı, 2015, s. 71; Patacı ve diğerleri 2017, s. 175-190).

⁸² Çeğilli Büyük Tepe Yüksek Yayla Yerleşimi, Ardahan'a 16,5 km uzaklıktaki Çeğilli köyünün 600 m kuzeydoğusunda bulunan bir arkeolojik alandır. 1970 m rakımdaki alanın merkezinde 16 m çapında yuvarlak planlı bir yapı bulunmaktadır; fakat çok fazla tahrip edilmiştir. Alanın etrafında kuru duvar kalıntıları mevcuttur. Alanı tarihleyebilecek buluntuya rastlanılmamıştır; ancak çevresindeki yapılardan dolayı Tunç Çağı'na ait olabileceği öngörülmüştür. Çünkü alanın 500 m kuzeydoğusunda III No.lu Çeğilli kulesi bulunmaktadır ve I ile II No.lu Çeğilli kuleleri de söz konusu arkeolojik alana yakındır (Patacı, 2015, s. 72; Patacı ve diğerleri 2017, s. 175-190).

⁸³ Kartalpınar-Tekdoruk Yüksek Yayla Yerleşimi, Ardahan ilinin merkez ilçesine bağlı Kartalpınar köyünün 3,5 km kuzeybatısında, 2435-2450 m rakımda teraslanmış bir zirvede bulunmaktadır. Alan çok fazla tahrip olmuştur. Alanın merkezinde dairesel planlı yapı görülmektedir. Dairesel planlı yapı ve alanın çevresinde bulunan duvarlar yığma duvar şeklinde basit işçilikle yapılmıştır. Alan çevresinde seramik buluntuya rastlanılmamıştır (Patacı, 2015, s. 73; Patacı ve diğerleri, 2017, s. 175-190).

⁸⁴ Alagöz Ziyaret Tepe Yüksek Yayla Yerleşimi, Ardahan ilinin merkez ilçesine bağlı Alagöz köyünün 1,1 km kuzeydoğusunda yer alan bir arkeolojik alandır. Köyün 1,1 km kuzeydoğusunda 2495 m rakımda Ziyaret tepenin zirvesinde yer almaktadır. "U" plana sahiptir. Alanda yer alan duvar örgüsü yığma taşlardan meydana getirilmiştir. U planlı alanın kuzeydoğusunda alana yakın iki adet yuvarlak planlı yapı mevcuttur (Patacı, 2015, s. 72; Patacı ve diğerleri, 2017, s.175-190).

⁸⁵ Gölgele Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı, Ardahan il merkezine bağlı Gölgele köyünün 2,8 km kuzeydoğusunda, 2170-2183 rakımlarında yer alan bir tepede konumlandırılmıştır. Bu alanın güneydoğusunda ve etrafında 3-4 adet dörtgen planlı yapıya ait kalıntı temel seviyesinde korunmuştur. Bu yapılar hayvanlar için ağıl olarak kullanılmış olmalıdır. Alanda Tunç veya Demir çağlarına ait seramik buluntulara rastlanmamıştır (Patacı, 2019, s. 125).

⁸⁶ Hasköy Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı, Ardahan il merkezinden 3 km uzaktaki Hasköy'ün 1,8 km kuzeyinde, 2192-2200 m rakımlarda konumlandırılmış ve Ziyaret Tepe olarak adlandırılan yükseltinin zirvesinde yer almaktadır. Alan muhtemelen yaylacılık faaliyeti için kurgulanmıştır. Alan 64x70 m ölçülerindedir. Tepeyi çevreleyen kuru duvar kalıntısı dışında mimari yapı izine rastlanmamıştır. İlgili duvar ise kuru duvar tekniğiyle küçük ve orta büyüklükteki taşlardan örülmüştür. Alanı tarihlendirebilecek bir buluntu tespit edilememiştir (Patacı, 2019, s. 126).

⁸⁷ Semiha Şakir Yüksek Yayla Yerleşimi, Cıldır ilçesinin Semiha Şakir köyünde yer almaktadır. Köyün 1,16 km güneydoğusunda, 2150 m rakımda bir tepenin zirvesinde konumlandırılan Eski Çağ Yüksek Yayla Yerleşimi, doğu-batı yönünde 31 m, kuzey-güney yönünde 35 m ölçülerindedir. Yayla yerleşimine ait mimari kalıntılar ve ona bitişik 21 adet mekân tespit edilmiştir. Mekanlar kuru duvar tekniğiyle inşa edilmiştir. Alanın çevre duvarı mevcuttur ve bu duvar kuzey-güney doğrultusunda 140 m doğu-batı doğrultusunda 85 m ölçülerindedir. Alanı tarihlendirecek buluntulara rastlanılmamıştır. Yerleşimin 600 m kuzeydoğusunda Kalaça gölünün kuzeyinde 2127 m rakımda bir ağıl bulunmaktadır. 25x47 m boyutlarındaki ağılın Semiha Şakir Yüksek Yayla yerleşimine ait olduğu düşünülmektedir. Çünkü ağılın duvarları da kuru duvar tekniğiyle örülmüştür ve alan hayvancılık için çok müsaittir (Patacı, 2019, s. 136).

⁸⁸ Köprülü Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı, Göle ilçesi Köprülü Köyü'nün 2 km kuzeydoğusunda 2270 m rakımda yer almaktadır. Alanın yaylacılık faaliyetleri için kullanıldığı ön görülmüştür. 125x55 m boyutlarında bir alanda, dörtgen planlı birkaç mekân tespit edilmiştir. Ayrıca alanda Tunç ve Demir Çağına ait kalıntıların tespit edildiği ifade edilmiştir. (Patacı, 2019, s. 139).

edilmiş mimari kalıntıların bulunmasıdır. Ancak alanı tarihlendirmede etkin olan küçük buluntular (seramik vb.) maalesef pek tespit edilememiştir. Senger Tepe Kalesi ise diğer yerleşimlerden farklı olarak sur ile güçlendirilmiş mevsimlik yerleşim⁸⁹ olarak tanıtılmıştır (Patacı, 2015, s. 58-79; Patacı ve diğerleri 2017, s. 175-190; Patacı, 2019, s. 119-154).

Araştırmacılar tarafından daha önce incelenen Ardahan merkez ve ilçelerindeki arkeolojik alanlarda ağıllar da bulunmaktadır. Bunlar Çıldır ilçesinde, Semiha Şakir Yüksek Yayla Yerleşim alanı yakınında⁹⁰ ve Kotanlı köyünde⁹¹, Ardahan merkezinde Gölgele Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı çevresinde⁹² ve Göle ilçesinde Belli Tepe Doğu Kulesi'nde⁹³ (Patacı, 2019, s. 119-154) tespit edilmiştir. Keza Ardahan ve çevresinde

⁸⁹ Senger Tepe Kalesi mevsimlik yerleşim alanı, Çıldır'ın Akçakale Köyü'nün 2 km kadar kuzeydoğusunda yer almaktadır. Göl manzaralı alan 2135 m rakımdadır. Senger Tepe Kalesi'ndeki mevsimlik yerleşimin, Akçakale adasıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Çünkü Akçakale adasıyla Senger Tepe birbirlerine rahatlıkla görmektedir. Alanın zirvesinde bazalt taşlarla kuru duvar tekniğiyle örülmüş bir sur mevcuttur. Alan teraslıdır ve üst terasta konut olduğu düşünülen kare-dikdörtgen planlı yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Alan içerisinde mekân sayısı kesin olarak belirlenememekle 60 civarı konut saptanmıştır. Konutlar bitişik konumlandırılmıştır. Kale olduğu ifade edilen alanın ölçüleri güneybatı- kuzeydoğu doğrultusunda 86 m, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 140 m, güney ile batı sur ise kesintisiz olarak 2015 m olarak ölçülmüştür. Tüm arkeoloji alanın boyutları 330x200 m'dir. Zirveden eteklere indikçe arkeolojik buluntular azalmaktadır. Alanda çıkan buluntular Tunç ve Demir çağına tarihlenmektedir. Patacı'ya göre bu alan kale olmaktan daha çok sivil yaşam için kurgulanmış ve hayvancılık faaliyeti doğrultusunda kullanılmış olmalıdır. Bazı araştırmacılar ilgili alanın kale olduğunu beyan etse de Patacı, onlara karşı çıkmamakla birlikte bu alanın savunma yapılarıyla sağlamlaştırılmış bir mevsimlik yerleşim olduğunu ön görmüştür. Sonuç olarak Senger Tepe Kalesi Mevsimlik yerleşim alanının Akçakale adasıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Yani bir diğer söylemle bu alanın Akçakale adasının mevsimlik yerleşimi olduğu ön görülmektedir. Çünkü Akçakale'ye yerleşenler hayvancılıkla uğraşan bir topluluktur ve Senger Tepe'nin de bu süreçte hayvanlar için mevsimlik bir alan olarak kullanmış olabileceği düşünülmüştür. Keza Senger Tepe'nin 2135 rakımlı yüksekliği sürekli bir yerleşim için uygun değildir. Dolayısıyla iklimsel özellikler dikkate alındığında bu alanın mevsimlik bir yerleşim kullanılması daha mantıksal bir çerçeve oturmaktadır (Patacı, 2019, s. 134-136).

⁹⁰ Semiha Şakir Yüksek Yayla Yerleşim alanı yakınındaki yerleşim, Semiha Şakir Yüksek Yayla Yerleşim alanının 600 m kuzeydoğusunda Kalaça gölünün kuzeyinde 2127 m rakımda yer almaktadır ve hayvancılık için oldukça müsaittir. 25x47 m boyutlarındaki alanda duvarlar kuru duvar tekniğiyle örülmüştür (Patacı, 2019, s. 136).

⁹¹ Kotanlı Köyü'ndeki Eski Çağ Arkeolojik Alanı, Çıldır ilçesi Kotanlı köyünün 770 m güneydoğusundaki vadinin merkezinde bir derenin kenarında yer almaktadır. 71x68 boyutlarında alanda ağıl olduğu düşünülen bir yapı bulunmaktadır (Patacı, 2019, s. 137).

⁹² Gölgele Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı, Ardahan merkezine bağlı Gölgele köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Yerleşim alanının güneydoğusunda 3-4 adet dörtgen planlı yapı, temel seviyesinde korunmuştur. Bu kalıntıların hayvanlar için ağıl olarak kullanıldığı ön görülmüştür. Alanda aynı zamanda Tunç ve Demir Çağı'na tarihlendirilen seramik kalıntılarına rastlanması önemli bir bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Patacı, 2019, s. 125).

⁹³ Göle Bellitepe köyünün 2,2 km doğusunda 2129- 2138 m rakımda Demir Çağ'a ve Orta Çağ tarihlendirilen bulgular içeren bir kule bulunmaktadır. Kule dikdörtgen planlıdır ve kuru duvar tekniğiyle inşa edilmiştir. Duvar inşasında az işçilikli orta büyüklükte taşlar kullanılmıştır. Kule 14,30x10,50 m boyutlarındadır. Kulenin kuzey ile güney yönleri, hayvancılık için uygun arazi yapısına sahiptir. Keza yapının 185 m yakınında 2200 rakımda Demir Çağ'a tarihlendirilen bir ağıl tespit edilmiştir. Ağıl 85x65m ölçülerinde olup yuvarlak planlıdır. Yerli halk duvarları, ağılın duvarlarını 1 m kadar yükselterek

araştırmalar devam ettiği müddetçe hayvancılıkla alakalı yerleşim alanı sayısı ve çeşitliliğinin artacağı öngörülmektedir.

Sonuç olarak Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşim yeri ile bahse konu alanların çok fazla ortak yönü vardır ve söz konusu arkeolojik alanlar ya Tunç Çağı ya da Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir. Tüm yerleşimlerin rakımları 1600 metrenin üzerindedir. Yerleşim alanlarının çoğu bir zirve üzerinde teraslandırılarak konumlandırılmıştır. Alanlarda belgelenen duvar kalıntılarının çoğu, Sulakyurt Harmantepe yerleşiminde olduğu gibi kuru duvar tekniğiyle meydana getirilmiştir. Ancak Harmantepe yerleşimini farklı kılan hususlardan biri yakın komşusu olan Değirmenli Ziyaret Tepesi Yüksek Yayla Yerleşiminden olduğu gibi alanda Karaz seramiği ve obsidyen parçalarına rastlanmış olmasıdır. Bu da yerleşimin dolaylı olarak Tunç Çağı'na tarihlendirilmesini sağlamaktadır.

Obsidyenden işlenmiş buluntular, Ardahan ve çevresinde tespit edilen arkeolojik alanlarda en sık rastlanan buluntular arasındadır. Zira Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşiminde, Değirmenli Ziyaret Tepe'de, Çeğilli Büyük Tepe'de, Senger Tepe'de, Çamlıçatak Tunç Çağı Arkeolojik alanında işlenmiş obsidyen⁹⁴ parçaları bulunmuştur (Patacı, 2015, s. 72; Patacı ve diğerleri 2017, s. 185). Eski Çağ'da obsidyen kullanım alanları fazla olduğundan ticareti de fazlaca yapılmıştır. Türkiye'nin diğer bölgelerindeki obsidyen kaynakları bilinirken Doğu Anadolu'daki kaynaklar hakkında fazla bilgi yoktur. Fakat bölgede yapılan yüzey araştırması sonucunda bölgede çıkan obsidyenin yayılım alanları tespit edilmiştir. Buna göre Pasinler, Ömertepe, Sarıkamış⁹⁵, Erzincan, İkizdere'de obsidyen kaynaklarına rastlanmıştır (Tiryaki, 2018, s. 631). Obsidyen hammaddesinin kaynaktan uzak yerlerde tespit edilmesi, bu yerlerle arasında bir etkileşim olabileceğini ve\veya ticaret yapılmış olabileceğinin bir göstergesi sayılmaktadır (Christine, Akın ve Aras, 2014, s.590). Keza yapılan bir araştırmaya göre Ermenistan'daki kazılarda ele geçen Tunç çağına ait obsidyen ürünlerin Kars kökenli olması da buna bir örnek oluşturmaktadır (Christine, Akın ve Aras, 2014, s. 595). Ardahan ili sınırları içinde henüz tespit edilmiş bir obsidyen kaynağı bulunmadığı için;

kullanmaya devam etmiştir. Ağılı tarihlendirebilecek küçük buluntulara maalesef rastlanılmamıştır (Patacı, 2019, s. 144).

⁹⁴ Obsidyen bir volkanik camdır. Kesici, kazıcı ve dürtücü özelliklerinden faydalanılır (Tiryaki, 2018, s. 623, 629)

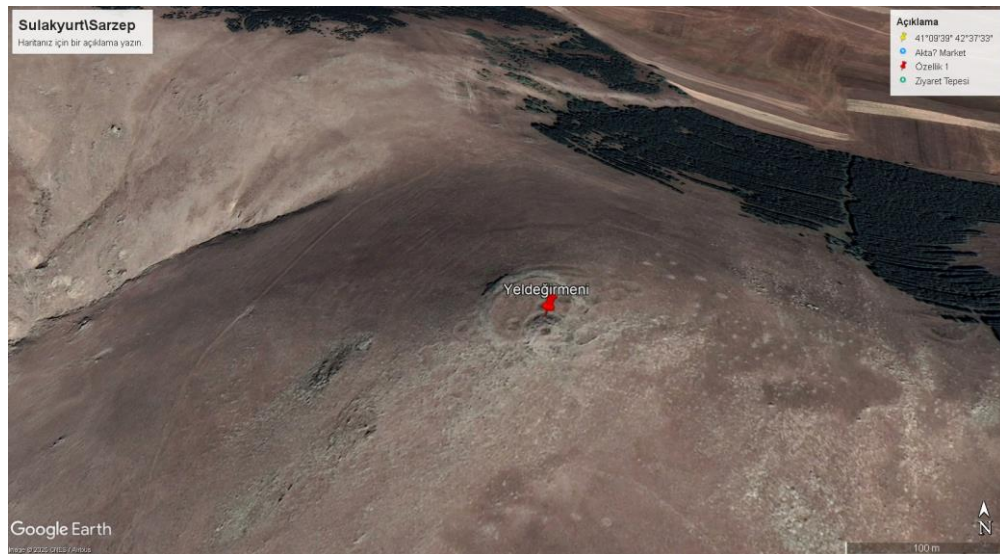
⁹⁵ Doğu Anadolu da en yaşlı obsidyen oluşumu Kars bölgesindedir (Christine, Akın ve Aras, 2014, s. 592).

ilgili aktarımlardan yola çıkarak Ardahan ve çevresindeki arkeolojik alanlardan ele geçen obsidyen parçalarının Ardahan'a en yakın konumdaki Kars obsidyen yataklarından getirildiği ön görülebilir. Ancak bu öngörünün kanıtlanması ve tespiti için alandaki araştırmaların artırılması gerekmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme: Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşimi ile ilgili verilerin son değerlendirilmesi, aynı dönem ve benzer yapı kalıntılarının bulunduğu Sulakyurt Yeldeğirmeni Yüksek Yayla Yerleşimi birlikte aktarılacaktır.

3.1.2. Yeldeğirmeni Tepesi Kültür Varlıkları

Bulunduğu Yer ve Mevcut Durumu: Yeldeğirmeni Tepesi, Sulakyurt Köyü'nün 1,3 km, Harmantepe Tunç Çağı Yerleşiminin 900 m kuzeyinde, Değirmenli Yüksek Yayla yerleşimine 1-5 km uzaklıkta, 2125 m rakımda, teraslanmış bir tepe üzerinde yer almaktadır (041° 10'30" K- 042° 37'24" D). Arkeolojik kültür varlığı içeren alanda kuru duvar tekniğiyle yapılmış bir kule ile küçük ve orta taşlarla yine kuru duvar tekniğiyle kurgulanmış alanı çeviren duvar kalıntıları korunmuştur. Tarafımızca yürütülen saha araştırması sırasında alanda bir adet kaçak kazı çukuru tespit edilmiştir. Ayrıca incelenen alan ve çevresinde temel seviyede mimari kalıntılar ile seramik parçalarının bulunduğu gözlenmiştir. Patacı tarafından sürdürülen yüzey araştırmaları sırasında Yeldeğirmeni Tepesi sit alanı olarak önerilmişse de burası henüz 2863 sayılı kanun kapsamında arkeolojik sit alanı ilan edilmemiştir.

Şekil 23. Yeldeğirmeni tepesi uydu görüntüsü

Şekil 24. Sulakyurt Yeldeğirmeni yığma duvarla çevrilmiş alanı ve içerisindeki dikdörtgen planlı yapı kalıntıları

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Köy halkı ilgili alanı Yeldeğirmeni Tepesi olarak isimlendirirken alanda ilk kez arkeolojik yüzey araştırması çalışmaları yürüten Patacı, yerleşim için farklı isimlendirmeler kullanmıştır. Patacı 2013 yılında ilk kez tespit ettiği bu arkeolojik alanı, önce Demir Çağı Kalesi olarak tanımlamış; daha sonra (2014-2016 yılları arasındaki yayınlarında) alanı, “Güçlendirilmiş Yayla Yerleşimi” ve en son olarak “Dış Duvar Sırası (Çevre Duvarı) ile Güçlendirilmiş Sulakyurt-Yeldeğirmeni Tepesi Yüksek Yayla Yerleşimi” şeklinde adlandırmıştır (Patacı, 2014, s. 105; Patacı, 2015, s. 71; Patacı, 2016b, s. 85). Patacı’nın ardından Yeldeğirmeni Tepesi Gürcü araştırmacılar tarafından da incelenmiştir. Alana gelen Gürcü araştırmacılar buranın bir “megalitik kale” olduğunu belirtmiş ve burayı Sarzep Kalesi olarak isimlendirmişlerdir (Khutsishvili ve diğerleri, 2015, s. 139; Tavadze, 2020, s. 90). Tarafımızca da buranın Yüksek Yayla Yerleşimi olarak adlandırılması uygun görülmüştür.

Yeldeğirmeni Tepesi’nde 55x58 m’lik alan, kuru duvarla çevirilidir. Çevre duvarın genişliği 3-3,5 m’dir. Alanın girişi güney kısımda yer almaktadır (Patacı, 2015, s. 71). Alanda yaptığımız çalışmalarda, kulenin 20 m batı kısmında 1 metre çapında 1 metre derinliğinde bir kaçak kazı çukuru tespit edilmiştir. Açılan çukur incelendiğinde, çukurun doğu kısmında 50 cm yüksekliğinde bir duvar kalıntısı göze çarpmıştır. Çukur

içerisinde başka bir buluntu tespit edilmemiştir. Fakat çukurun etrafı incelendiğinde birkaç kemik parçası ile çabuk dağılan- muhtemelen yeterince fırınlanmamış ağız kenarı yivlerle süslü büyük bir kapa ait kaba seramik parçalarına rastlanmıştır (11 cm derinliğinde bir kap). Seramiğin 11 cm'lik sığ derinliği ile geniş ağız ve kalın dip profili bu seramiğin bir pileki olabileceğini düşündürmüştür. Ayrıca tespit edilen parçaların etrafında yanık izlerinin mevcut olması ve seramiğin ağız kenarındaki süslemelerin Damal Sazpegler kurtarma kazısında bulunan pilekilere (Tekinalp ve Ekim, 2006, s. 258) benzeşmesi bu yöndeki düşüncelerimizi güçlendirmiştir. Bu durum yerleşimin daha sonraki dönemlerde kullanıldığını ya da pileki kullanımının bölgede çok erken dönemlerden itibaren bilindiğini göstermektedir.

Alan içerisinde otlar ve toprağın kapattığı dikdörtgen planlı, yaklaşık 40-50 cm temel seviyenin altında bulunan çukur alanlar mevcuttur (Patacı ve diğerleri 2017, s. 189). Dikdörtgen yapıların ölçüleri ortalama 3x6 m boyutlarındadır ve bu alanların konut ya da ağıl olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.

Şekil 25.Sulakyurt Yeldeğirmeni alanındaki kaçak kazı çukuru

Şekil 26. Sulakyurt Yeldeğirmeni Tepesi, kaçak kazı çukuru etrafında bulunan seramik parçaları

Alanın güneyinde kule olduğu ifade edilen yuvarlak planlı bir yapı yer almaktadır. Yapı yığma taşlarla inşa edilmiştir ve güney tarafı ana kaya üzerine oturtulmuştur. Kule'nin çapı 12 m'dir. Duvar kalınlığı ise 3-3,4 m arasındadır⁹⁶. Kule duvarlarının

⁹⁶ Tavadze (2020, s. 92) bu duvar kalınlığının 2,7 ile 3,3 m arasında olduğunu beyan etmiştir

içten alınan ölçülerine göre duvar yükseklikleri kuzeyde 2,40 m, batıda 2,50 m'dir⁹⁷. Kulenin batı duvarına bitişik bir duvar daha bulunmaktadır. Bu duvarın 14 m güneye doğru ilerleyip, daha sonra doğuya yöneldiği gözlenmiştir. Ancak doğu tarafta duvarın ne kadar ilerlediği yıkıntılardan dolayı tam tespit edilememiştir. Çünkü kulenin kuzeydoğu ve güneybatı bölümü diğer alanlara göre daha fazla tahrip olmuştur. Kulenin iç kısmı, duvarlardan düşen taşlar ve otlarla kaplıdır. Kulenin içinde güney tarafı hariç 3 yönde yapının ikinci katını taşıdığı öngörülen hatıl delikleri korunmuştur. Aynı zamanda yer alan bu deliklerin, boyutları farklıdır⁹⁸. Kulenin iç kısmında ayrıca ince cidarlı, bezemesiz, özentisiz, kırmızı astarlı birkaç seramik parçasına rastlanmıştır. Kule ilgili köylülerle yapılan söyleşide bazı beyanlar dikkatimizi çekmiştir. Köylülerin aktarımına göre yaklaşık 12 sene önce (2011-2013) yabancı uyruklu biri köye gelerek kulenin içerisini babasından kalan eserler olduğunu ifade etmiş ve yanına köyden 7-8 kişiyi alarak kulenin içinde define arayışında bulunmuştur. Bu arayış sırasında kule, içindeki taşlardan arındırılarak temizlenmiştir⁹⁹.

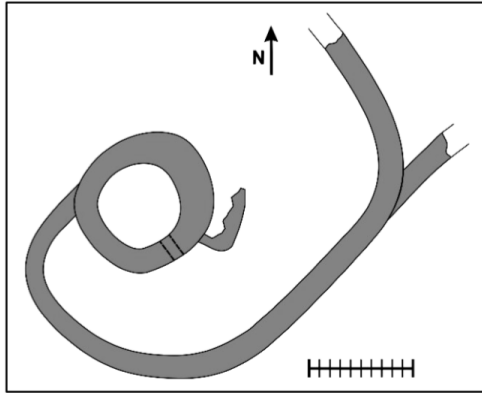
⁹⁷ Tavadze (2020, s. 92) aynı zamanda kulenin asıl yüksekliğinin plana bakarak 4-5 m olması gerektiğini de belirtmiştir

⁹⁸ Kulede iç mekânın doğusunda 26 cm genişliğinde, 32 cm yüksekliğinde, 62 cm derinliğinde; kuzeydoğusunda 30 cm genişliğinde, 33 cm yüksekliğinde, 40 cm derinliğinde; kuzeyinde 33cm genişliğinde, 24 cm yüksekliğinde, 70 cm derinliğinde; batısında -kuzeydeki girişin tam karşısında- 28 cm genişliğinde, 28 cm yüksekliğinde, 60 cm derinliğinde oyuntular\ delikler (olasılıkla hatıl) mevcuttur. Mekânın kuzeybatısında yıkılmış olan duvarın yanında kuzey ve kuzeydoğudakilerle aynı hizada iki delik daha mevcuttur. Kuzeybatıdaki ilk delik, 33 cm genişliğinde, 26 cm yüksekliğinde 40 cm derinliğindedir. Kuzeybatıdaki iki delik kuzeybatıdaki birinci deliğin 60 cm yakınında, 20 cm genişliğinde 20 cm yüksekliğinde 50 cm derinliğindedir. Mekânın batısında kuzeybatıdaki deliğin 70 cm altında 50 cm genişliğinde, 20 cm derinliğinde 20 cm yüksekliğinde 50 cm derinliğinde farklı bir oyuntu\delik bulunmaktadır. Bu oyuntunun içe doğru daraldığı gözlenmiştir. Mekânın batısında yukarıda söz edilenler dışında iki delik daha bulunmaktadır. Bu deliklerden ilki 23 cm genişliğinde, 18 yüksekliğinde, 66 derinliğindedir. İkinci delik ise mekânın güneyine daha yakın olup 17 cm genişliğinde, 15 cm yüksekliğinde 45 cm derinliğindedir.

⁹⁹ Köylülerin (Taner Ekinci, Abdülkadir Çetin) ifadesine göre, kule içindeki taşlar 3-4 gün boyunca temizlenmiş, daha sonra olay Jandarmaya Birliklerine intikal etmiş ve Jandarmanın müdahalesi sonunda kaçak kazı sonlandırılmıştır.

Şekil 27. Sulakyurt Yeldeğirmeni tepesinde bulunan kulenin giriş kapısı

Şekil 28. Yel değirmeni tepesi kule planı (Khutsishvili ve diğerleri, 2015, s. 139)

Şekil 29. Sulakyurt Yeldeğirmeni kulesinin iç kısmı

Teraslamış ve duvarla çevrilmiş alanının dışında yapılan saha taramasında hiçbir küçük buluntuya (seramik vb.) rastlanılmamıştır. Bu alanda sadece kuru duvar yöntemiyle kurgulanmış çoğunluğu dikdörtgen planlı, farklı büyüklüklerde basit

yapıların yer aldığı gözlenmiştir. Bu yapıların ise ölçülebilen yüksekliği 1 m'yi aşmamaktadır. Benzer yapılar alanın batı kesiminde de mevcuttur; fakat buradaki yapılar araziden dolayı sayıca fazla değildir.

Sulakyurt Yeldeğirmeni Arkeolojik Alanı'ndaki ilk arazi çalışmaları Harmantepe'de olduğu gibi ilk kez 2013 yılında Patacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Patacı alandaki ilk izlenimleri sonucunda bu alanın kale olduğunu ve askeri amaçlı kullanılmış olabileceğini ifade etmiştir. Ancak kendisinin sonraki yıllarda devam eden araştırmaları neticesinde bu alanın yüksek yayla yerleşimi olduğu beyan edilmiştir. Patacı yürüttüğü arazi çalışmaları sırasında her ne kadar alan çevresinde tarihlendirme olanağı sağlayacak küçük buluntuya (seramik vb.) ulaşılmasa da 900 m kuzeyindeki Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı yerleşimi ile 1,5 km batısında yer alan Değirmenli Ziyaret Tepe Yüksek Yayla yerleşimiyle kıyaslama yaparak ilgili alanın Tunç Çağı'na ait *“Dış Duvar Sırası (Çevre Duvarı) ile Güçlendirilmiş Yüksek Yayla Yerleşimi”* olabileceğini ifade etmiştir (Patacı, 2015, s. 83, 89; Patacı ve diğerleri 2017, s. 176, 178).

Yeldeğirmeni tepesinde inceleme yapan Gürcü araştırmacılardan L. Tavadze (2020, s. 90-98) Sulakyurt Yeldeğirmeni arkeolojik alanının Sulakyurt Harmantepe yerleşimiyle bağlantılı olduğunu, bundan dolayı burasının Tunç Çağı Kura-Aras kültürüne ait olabileceğini ve yerleşim gördüğünü¹⁰⁰ ifade etmiştir. Ayrıca Tavadze, bu alanın Orta çağ 'da önemini yitirdiği için Gürcü kaynaklarda bahsedilmediğinden söz etmiştir.

Köylülerle yapılan söyleşiler sırasında köy halkının çoğu, Yeldeğirmeni tepesindeki kulenin bir yel değirmeni olarak kullanıldığını ve adını da buradan aldığını ifade etmiştir. Bu nedenle Ardahan ve çevresinde hem Osmanlı Dönemi hem de 40 yıllık Rus İşgali Dönemi'nde bahse konu arkeolojik alanda veya Ardahan çevresinde yel değirmeni bulunup bulunmadığı konusu araştırılmıştır. Ancak ne Ardahan'da ne de yakın çevresinde yel değirmenlerinin varlığına dair bir veriye ulaşılamamıştır. Keza alanda kule çevresi ve içinde yel değirmeni ya da su değirmeni olduğuna dair kanıt olabilecek bir buluntuya da rastlanılmamıştır (Özcan, 2015, 71-87; Badem, 2021, s. 212). Ayrıca alanın tespitini yapan S. Patacı ile alanın araştırmasını yapan Gürcü

¹⁰⁰ Alanın yerleşim gördüğü diğer Gürcü araştırmacılar tarafından da beyan edilmiştir. (Khutsishvili ve diğerleri, 2015, s. 139)

araştırmacı Tavadze de bu yönde bir veri paylaşmamıştır. Rus İşgali Dönemi'nde Sulakyurt'ta Gravyer peynirinin üretilmesinin sebebi olarak alanın bol rüzgâr alması gösterilmiştir. Fakat eldeki tüm arkeolojik veriler, Yeldeğirmeni tepesinde bir “Yel Değirmeni” bulunmadığı yönündedir. Yerel halkın ısrarla bu alanda bir Yel Değirmeni olduğunu beyan etmesinin sebebi ise, ancak bu tepenin çok rüzgâr almasıyla açıklanabilir¹⁰¹.

Sonuç olarak yapılan saha incelemeleri ve yayınlardan elde edilen veriler sayesinde Çeğilli I., II., III. nolu kuleleri, Çeğilli Büyük Tepe Yüksek Yayla Yerleşimi, Kartalpınar-Tekdoruk Yüksek Yayla Yerleşimi ile Değirmenli Yüksek Yayla Yerleşiminin Sulakyurt Yeldeğirmeni Yüksek Yayla Yerleşimiyle benzer özellikler taşıdığı söylenebilir. Çünkü ilgili yerleşimlerde kulelerin olması, yerleşimlerin teraslanmış bir yükseltinin zirvesinde konumlandırılması, yığma taşlarla çevre duvarlarının meydana getirilmesi benzerdir. Bu nedenle alanın yaylacılık faaliyetleri için kullanıldığı düşünülmektedir. Alan yüzeyinde ele geçen küçük buluntular (seramik vb.) alanın tarihlendirilmesi için yeterli değildir. Bu nedenle çevre yerleşimlerle kıyaslama yapılmıştır. Buna göre Yel değirmeni Tepesi'nde, yakın konumdaki Değirmenli Ziyaret Tepe ile Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşimindekine benzer verilere rastlandığı ön görülmüştür. Bu nedenle yerleşimin bir yüksek yayla yerleşimi olarak Tunç Çağ'a tarihlendirilebileceği ön görülmüştür. (Patacı ve diğerleri 2017, s. 175-190).

Sonuç ve Değerlendirme: Ardahan ve çevresinden 2013 yılından itibaren yürütülen yüzey araştırmaları sayesinde bölgede göçebe-yarı göçebe halkların pek çok konumda, hayvanlıkla ilgili birçok yerleşim kurduğu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalarda Ardahan ve çevresinde Kura-Aras Kültürünün seramik kalıntılarına yüksek rakımlı alanlarda rastlandığı gözlenmiştir. Keza bu kültürün göçebe-yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdürdüğü bilinmektedir. Ardahan çevresinde de bu kültürle ilintili olarak hayvancılık faaliyetlerinin arttığı öngörülmektedir. Dış duvarlarla güçlendirilmiş Yüksek Yayla Yerleşimleri, Mevsimlik Yerleşimler ve Yüksek yerlerdeki ağıllar da bu süreçteki hayvancılık faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Tunç

¹⁰¹ Daha ayrıntılı ve kapsamlı bir araştırma ile bu konu hakkında daha net verilere ulaşabilmek mümkündür. Keza köy halkının ifade ettiği gibi burada bir yel değirmeninin tespit edilmesi, yapıya bölgenin ilk yel değirmeni olma özelliğini kazanacaktır. Ancak yukarıda belirtildiği gibi şu ana kadar tespit edilen arkeolojik veriler bu yöndeki söylemi maalesef desteklememektedir.

Çağ'dan itibaren görülmeye başlanan bu yapılaşma Demir çağı, yerel beylikler, Orta Çağ ve günümüzde de devam etmektedir.

Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşimi, Ardahan çevresinde en çok seramik ve işlenmiş obsidyen parçalarının bulunduğu arkeolojik alanlardan biridir. Bu alanın 900 m kuzeyinde yer alan, duvarlarla güçlendirilmiş Sulakyurt Yeldeğirmeni Yüksek Yayla Yerleşimi ile bağlantılı olduğu öngörülmektedir. Yeldeğirmeni Tepesi'nde alanı tarihlendirmeye olanak sağlayacak denli seramik buluntu ele geçirilememiştir. Alanın yüksek rakımda yer alması, hayvancılıkla uğraşılan mevsimlik bir alan olduğunu doğrular niteliktedir. Bu mevsimlik alana yakın konumdaki Sulakyurt Harmantepe Yerleşiminden erişim sağlandığı düşünülmektedir.

Yeldeğirmeni Tepesi'nde bir yel değirmeni bulunduğu ve adının da buradan aldığını beyan eden köy halkının ifadelerini ispat edebilecek kanıtlara maalesef ulaşamamıştır. Yerel halkın ısrarla bu alanda bir yel değirmeni olduğunu beyan etmesinin sebebi ise, ancak bu tepenin çok rüzgâr almasıyla açıklanabilmektedir.

Sonuç olarak Sulakyurt'taki her iki yerleşimin arkeolojik buluntular sunması, göçebe ve/veya göçebe yaşam tarzını yansıtmaları olarak görülmektedir. Her iki alanda daha net verilere ulaşılması için daha kapsamlı kazı ve araştırma çalışmalarının yürütülmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde daha kesin kanıtlara varmak mümkün olacaktır.

Şekil30. Değirmenli Ziyaret tepe arkeolojik alanından Sulakyurt köyü- Harmantepe ve Yeldeğirmeni Tepesi

3.2. ORTA ÇAĞ DÖNEMİ KÜLTÜR VARLIKLARI

Sulakyurt'ta bulunan Orta Çağ kültür varlıkları Gürcü Kültürü ve Hristiyanlıkla ilgilidir. Bu nedenle ilgili kültür varlıkları tanıtılmadan önce Sulakyurt ve dolayısıyla Ardahan çevresinde Hristiyanlığın yayılışı ve önemli merkezler hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Sulakyurt yerleşiminin içinde bulunduğu Tao-Klarjeti bölgesi “Gürcü Devletinin Beşiği”, “Gürcistan’ın Sinası” olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla Sulakyurt’taki Hristiyan cemaatin varlığı Tao-Klarjeti bölgesindeki Hristiyanlığın gelişimi ve yayılımıyla ilişkilendirilebilir.

Gürcülerin Hristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul etmesi, Kartli Kralı Mirian döneminde (265-342) Kapadokyalı Rahibe Azize Nino'nun (M.Ö. 338) Gürcistan'ın Mtskheta kentine yerleşmesiyle başlamaktadır (Brosset, 2003, s. 94; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s. 62; Korkut, 2018, s. 78). Gürcü dinsel mimarisi, üç dönem içinde incelenmektedir: Birincisi 4. yy.’dan 7. yy. ortalarına kadar devam eden “Erken Dönem”, ikincisi 10. yy. sonuna kadar geçen zaman dilimini yani "Geçiş Dönemi", üçüncüsü ikinci dönemin ardından gelen ve yaklaşık 14. yy. sonuna kadar devam eden “Altın Çağ”dır (Kadiroğlu ve İşler, 2010, s. 3).

Azize Nino, Tao Klarjeti bölgesinden geçerek 330'lu yıllarda Gürcistan'da Hristiyanlığı yaymaya başlamıştır. Bölgedeki ilk Gürcü Hristiyanlık merkezleri 4 ve 6. yy. da Gürcü kralları Mirian ve Vahtang Gorgasali döneminde kurulmuştur. İlgili merkezleri şu şekilde saymak mümkündür: Kirazalan (Tuharisi), Ardanuç (Artanuci), Ferhatlı (Ahıza/Akhiza), Bağcılar (Opiza), Pinnalı (Porta/Handzta), Oğuz yolu (Eruşeti), Karostav (Tskarostavi) ve Anaçlı (Ançi) (Brosset, 2003, s. 161; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s. 103, 165; Korkut, 2018, s. 307).

Yukarıdaki aktarımlardan anlaşılacağı üzere Ardahan başlangıcından itibaren Gürcü tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Çünkü 4. yy. başlarında Hristiyanlığın kabul edilmesiyle birlikte, Constantinopolis’ten davet edilen mimarlar ilk kiliseyi burada inşa etmişlerdir¹⁰² (Brosset 2003, s. 94, 107-108; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014,

¹⁰² Hanak Oğuz yolu köyünde yer alan Eruşeti Kilisesi’nin inşa edilmesi Gürcü Krallığı’nda Hristiyanlığın resmi olarak kabul edilmesiyle bağlantıdır. Çünkü Gürcü Kralı Mirian, Hristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul ettikten sonra kendilerini vaftiz etmeleri ve yeni dinin ibadet alanlarını kurmak için Constantinus ve annesinden yardım istemiştir. Constantinus ve annesi, aldıkları haberden duydukları memnuniyetin karşılığında krala mimarlarla birlikte İsa peygamberin mihlanmış olduğu çivileri ve haçtan bir parçayı hediye olarak göndermişlerdir. Constantinus mimarlarla birlikte gönderdiği kutsal emanetleri bir kısmı, rahiplerin ilk durak noktası olan Eruşeti’ye bırakılmış ve bu emanetlerin onuruna burada

s. 62; Bayram, 2014, s. 21). Ayrıca 5. yy.'da Kral Vahtang Gorgasali döneminde Gürcistan topraklarına atanan 11 tane piskopos arasında Ardahan Eruşeti (Hanak Oğuz yolu) piskoposu da yer almaktadır¹⁰³. Bu atamada Ardahan'a da yer verilmesi, bölgenin önemi ve bölgedeki Hristiyan nüfuzunun fazla olduğunu göstermektedir (Ercan, 2021, s. 176).

Kartli'den gelen Rahip Grigol Handzta ve arkadaşlarının (9.-10. yy.) zorluklar içinde geçen özveriyle çalışmaları sonucunda özellikle Klarjeti'de çok sayıda manastır inşa etmiştir (Ingoroqva, 1954). Zira bölge zamanla "Gürcistan'ın Sinası" olarak vasıflandırılacak kadar önemli bir dinsel merkez haline gelmiştir. Ancak ilk kiliselerin kurulduğu, piskoposların tayin edildiği Ardahan, bu süreçte özellikle de manastır faaliyetleri yönünden Klarjeti ve Tao'ya nazaran ikinci planda kalmıştır. Ardahan'da tespit edilen ve günümüze ulaşabilen sadece iki manastır bulunmaktadır. Bu manastırlar da Göle Uğurtaş (Dört Kilise) Köyü ve Vaşlobi Manastırı'dır (Bayram, 2014, s. 22).

Sulakyurt ile ilgili Orta Çağ'da küçük bir aktarım bulunmaktadır. Bu aktarıma göre köyün isminin geçtiği en eski kayıt 10. yy. yazarı "Giorgi Merchule'ye aittir. Çünkü Giorgi Merchule'nin yazılarında Artaani bölgesinde yer alan Sartsebi'den (Sulakyurt) bahsedildiği bilgisine ulaşılmaktadır (Ingoroqva, 1954, s. 392). Dolayısıyla 10. yy. yazarının bu aktarımı Orta Çağ'da Sartsebi\Sulakyurt'ta bir Hristiyan cemaatin varlığını doğrular niteliktedir. Tarafımızca yapılan yayın taramaları ve arazi çalışmaları neticesinde de Sulakyurt'ta Orta Çağ'a tarihlendirilen dört adet kültür varlığının bulunduğu görülmüştür. Bunlardan ikisi kilise (şapel) diğeri bu kiliselerden birine ait olduğu söylenen tünel kalıntısı, bir diğeri ise koç başlı-haç motifli mezar taşıdır.

3.2.1. I. No.lu Kilise ile Kiliseye Erişim Sağladığı Öngörülen Tünel

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: I. No.lu Kilise, Sulakyurt köyünün 300 m kuzeyinde küçük bir tepe üzerinde yer almaktadır (041° 09'52" K 042° 37'26" D Uydu

Eruşeti Katedrali inşa edilmiştir. Ancak Constantinus'un gönderdiği kutsal emanetler daha sonra 7. yy.'da bölgeye gelen Bizans kralı Heraklius tarafından tekrar İstanbul'a taşınmıştır (Brosset 2003, s. 94, 107, 108, 195; Kartlis Tskhovreba, çev. 2014, s. 62; Bayram, 2021, s. 90-91).

¹⁰³ 5. yy.'da Kral Vahtang Gorgasali Gürcistan Antakya Patrikhanesi'nden ayrılıp kendi özerkliğini kazanmış ve İncil'i Gürcüceye tercüme ettirmiştir (Korkut, 2018, s. 83). Ayrıca Gorgasali (MS 446-499) Havariler adına kiliseler inşa ettirmiştir. Katholikos Petre isimli birisini Gürcü Karalığındaki tüm kiliselerin, başpiskoposların, piskoposların ve bütün Hristiyan halkının reisi olarak tanıtmıştır. Bu dönemde 11 tane piskopos ataması yapılmıştır. Bunlar içinde daha önce de belirtildiği gibi Ardahan'da Eruşeti piskoposu yer almaktadır (Brosset, 2003, s. 161; Tskhovreba, çev. 2014, s. 103, 165; Ercan, 2021, s. 176).

görüntüsü için Şekil. 55'e bakınız). Kilise bütünüyle tahrip olmuştur. Alanda sadece temel seviyesinde kiliseye ait olduğu ön görülen dolgu duvara ait harç kalıntıları korunmuştur. Yüzeyde herhangi bir seramik parçası tespit edilememiştir. İlgili alanda yeterli derecede kültür varlığı korunmadığından alan I. derece arkeolojik sit alanı içerisinde değerlendirilmemiştir.

Şekil 31.Küçük Tepe üzerinde bulunan I. No.lu Kilise'nin (Şapel) kalıntısı.

Şekil 32.Sulakyurt I. No.lu Kilise'nin (Şapel) yer aldığı Küçük Tepe

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Küçük Tepe üzerindeki yapı, köylüler tarafından şapel olarak adlandırılmaktadır. Yapı S. Patacı ve E. Laflı tarafından kaleme alınan yayında 10-13 yy. arasına tarihlendirilmiştir (Patacı, Laflı, 2016, s. 203). Ardahan ve çevresindeki Gürcü dini yapılarını (kilise, şapel, manastır vb.) inceleyen F. Bayram yapıyı 10 yüzyılın 2. yarısına tarihlendirmiştir (Bayram, 2007, s. 277). Gürcü araştırmacılar ise, Sulakyurt'ta yürüttükleri çalışmalar sırasında bu kiliseden hiç bahsetmemiş daha çok Sulakyurt Çermik Deresi

yakınlarındaki kilise (II. No.lu kilise) hakkında bilgi vermişlerdir (Khutsishvili ve diğerleri, 2015, s. 94; Tavadze, 2020, s. 85-100).

Köy halkıyla (Suat Polat ve Ulvi Karabağ) yapılan söyleşide Küçük Tepe üzerindeki kilise\şapelin yakınında taş bir lahit bulunduğu ve bu lahidin daha sonra birileri tarafından buradan alındığı anlatılmaktadır¹⁰⁴. Ancak alanda tarafımızca yapılan çalışmalarda sadece yapıya ait temel seviyesindeki harç izlerine ve 85-90 cm kalınlığındaki bazı dolgu duvar parçalarına rastlanılmıştır.

Bölgeyi araştırmaya gelen Konstantine Martvileli, Sulakyurt yerleşimiyle ilgili tespitlerini paylaştığı 7 Ekim 1917 tarihli Sakartvelo adlı gazetede Sulakyurt'ta yer alan bir tünelden bahsetmiştir. Kendisinin aktarımına göre bu tünelde, içinde altın ve değerli taşlardan oluşan eserler bulunduğu, bir oda yer almaktadır. Gazetede ayrıca Sardzeve\ Sulakyurt köyünün ortasındaki tünelin bir taşla kapatılmış olduğu; bu tünelin Sulakyurt'tan 1 km uzaktaki Malakanların otlak olarak kullandığı eski köy olan "Gvira"ya "(გვირა)" erişim sağladığı; 1882 yılında Rus asker alayı olan "Pyatigorski'nin buraya yerleştiği; askerlerin korunmak için siper kazarken 1 m'lik bir derinlikte tünelin giriş kısmını buldukları ve tünel içinde küçük bir odanın olduğu, bu oda içinde değerli taşlarla süslü ikonlar, altın haç ve değerli başka eşyalar çıktığı yazmaktadır (Martvileli, 1917, s. 4; Sulakyurt", 2024).

Tünelle ilgili aktarımlardan yola çıkarak Sulakyurt ortasında böylesi bir tünelin bulunup bulunmadığı tarafımızca sorgulanmış ve söz konusu tünele ait girişin günümüzde Karabağ ailesine ait samanlık içerisinde olduğu bilgisine ulaşılmıştır (041° 09'49" K 042° 37'20" D Uydu görüntüsü için Şekil. 55'e bakınız). Ayrıca tünelin çıkış noktası olan "Gvire" köyünün neresi olduğu da araştırılmıştır. Köy halkınca yapılan yön tarifine göre burasının yerel halkın "Güre" dediği Osmanlı kaynaklarında "Gura"¹⁰⁵ olarak geçen eski bir köy olduğu anlaşılmıştır. Osmanlı mufassal defterlerini inceleyen ve tercüme eden S. Cikia, Gura\გურა ismiyle bilinen köyün Alabala Köyü'nün altında olduğunu, köy için kullanılan "Гюра" isminin Türkçeleştirilerek bu köye "Gura" adının verildiğini aktarmaktadır. Ayrıca Osmanlı mufassal defterlerinde köyde 133 hanenin

¹⁰⁴ Köylülerin (Suat Polat ve Ulvi Karabağ) aktarımına göre lahit içinden sakallı bir kişiye ait kalıntılar çıkmış, lahdi alıp kullanmak isteyen köylülerden biri ölüye ait kemikleri atmış, ancak çok yağmur yağmasından dolayı korkarak lahdi getirip Küçük Tepe'ye bırakmıştır. Fakat lahit bilmedikleri birileri tarafından daha sonra tekrar götürülmüştür.

¹⁰⁵ 16 yy.'da Büyük Ardahan Sancağının Güney Nahiyesinde yer alan Gura isimli köyde Hüseyin adlı bir kişiye ait değirmenin bulunduğu bilgisi için ayrıca Bkz: Özcan, 2015, s. 80.

olduğu, köyden alınan 8595 akçelik verginin 3325 akçesinin ispenç olduğu ve köyde Hüseyin Bey'in Değirmeni adında bir değirmenin var olduğundan bahsedilmektedir Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan II. Cilt çev.1941, s. 421-423; Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan III. Cilt çev.1958, s. 513). Günümüzde Gura için işaret edilen yerde yıkık bir değirmen bulunmaktadır. Bu değirmenin kuzey kısmında toprak ve otlarla kaplı taş yığınları yer almaktadır. Ancak Sakartvelo gazetesindeki yazıda geçen “Gvire” köyünün tünel girişi araştırmalarımız sırasında bulunamamıştır.

Sakartvelo Gazetesinde beyan edilen “Sulakyurt ortasındaki tünel” yukarıda da belirtildiği gibi tarafımızca da tespit edilmiştir (041° 09'47" K 042° 37'22" D). Hane sahiplerinden (Gülender Karabağ, Zülbiye Karabağ) alınan izin doğrultusunda tünel girişi incelenmiştir. Tünel girişi samanlığın köşesinde yer almaktadır; ancak içerisi samanla dolu olduğu için ayrıntılı bir inceleme yapılamamıştır. Tünelin Küçük Tepe üzerindeki I. No.lu Kilise'ye uzaklığı kuş uçuşu 150 m'dir. I. No.lu Kilise'nin Güre köyüne uzaklığı yaklaşık 3 km'dir. Sakartvelo gazetesindeki yazıda ise “*Burada Sardzeve köyünün merkezinde büyük bir taşla kaplı tünel girişi bulunmaktadır. Bu tünel buradan, Malakni vadisi yakınındaki Sardzeve köyüne, bir vers uzaklıkta Mtkvari\Kura yakınında bulunan Nasoflar tüneline çıkmaktadır.*” ifadelerine yer verilmiştir. Yani Sulakyurt köyünden Gvire köyüne uzaklığın yaklaşık 1 km olduğu belirtilmiştir. Ancak gazetede belirtilen ölçü ile gerçek ölçü arasında 2 km fark vardır. Aradaki farkın bu kadar çok olması ise, olasılıkla Gvire köyünün tam olarak nereden başlayıp nerede bittiğinin bilinmesiyle ilintilidir. Köy halkıyla yapılan sohbette 1976'lı yıllarda tünelin olduğu alanda patates kuyusu¹⁰⁶ açılırken bir saltaşı (düz ve ağırlığı çok olmayan) bulduğu ve bu taşın kenara çekilmesiyle tünelin ortaya çıktığı bilgisine ulaşılmıştır. Köylülerin (Mustafa Altun, Ulvi Karabağ) aktarımına göre tünelin yaklaşık 160-200 cm yüksekliği, 80-150 m genişliği (iki kişi yan yana yürüyebiliyordu) vardır. Ayrıca tünelin yan duvarlarının düzgün kesme taştan olduğu, üstünün ahşap ile örtülü olduğu; yaklaşık 100 m kadar ilerlendiğinde yolun Yeldeğirmeni ya da Küçük Tepe'ye doğru ilerlediği beyan edilmiştir. Bunun dışında köy sakinlerinden Mustafa Altun, tünel içerisinde 20-30 m ilerledikten sonra 5-6 basamaklı bir merdiven çıktığını ve tekrar düz bir şekilde devam ettiğini, tünelin 3 yöne ayrılmadığını tek bir yönünün olduğunu belirtirken¹⁰⁷

¹⁰⁶ Patatesler önceleri, uzun süre sağlam kalması için kuyuya konulurdu.

¹⁰⁷ Köy sakinlerinden Remzi Aktaş ile Abdürrahim Bilican da köyde bir tünelin var olduğunu beyan etmektedirler.

tünel girişinin kendisine ait samanlık içerisinde bulunduğunu doğrulayan Ulvi Karabağ, tünelin üç yöne ayrıldığını, bu yönlerden birinin Yeldeğirmeni ya da Küçük Tepe'ye yöneldiğini beyan etmiştir. Ancak kendisi şu anda tünel kapalı olduğu için buraya erişimin mümkün olmadığını da ifade etmiştir¹⁰⁸.

Şekil 33. Karabağ ailesine ait ikametgahın samanlık bölümünde bulunan tünel (kapalı durumda)

Sonuç ve Değerlendirme: I. No.lu Kilise (şapel) yayınlarda 10-13 yy. arasına tarihlendirilmiştir. Bunun nedeni yapıda kullanılan dolgu duvar tekniğidir. Çünkü bu teknik düzgün kesme taşlarla birlikte 10. yy.'dan sonra inşa edilen Gürcü ve Ermeni Kiliselerinde bir gelenek haline gelmiştir. Alanda sadece kiliseye ait küçük bir dolgu duvar parçası ile zemin seviyesindeki harç izleri korunmuştur. Bu nedenle kilisenin planını algılamak güçtür. Dolayısıyla planı algılanamayan bu yapı hakkında başka bir ön görüde bulunmak şu an için mümkün değildir.

Kilise çevresinde bulunduğu iddia edilen lahit günümüze ulaşmadığı için tarafımızca incelenememiştir. Sakartvelo gazetesinde bahsedilen tünel girişi de tarafımızca araştırılmış ve tünel girişinin Karabağ ailesine ait samanlık içerisinde yer aldığı bilgisine ulaşılmıştır. Tünel samanlık içerisinde yer aldığı ve içinde çökmeler yaşadığı için sadece girişi belgelenebilmiştir. Bunun dışında diğer aktarımlar köylülerin sözlü beyanlarından ibarettir. Gazetede belirtilen tünel içerisindeki odada ele geçen değerli malzemelerinin akıbeti ise bilinmemektedir.

¹⁰⁸ Anlatılanlara göre daha önce defineler tünele girmiş fakat gaz sıkışmasından kokarak geri çıkmışlardır.

3.2.2. II. No.lu Kilise

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Kilise, Sulakyurt'un 2,5 km kuzeydoğusunda, Çermik Deresi'nin kenarında, kayalık bir tepenin eteğinde yer almaktadır (41°10'50"K; 42°39'17"D). Alanda yapılan incelemeler sırasında kilisenin doğu ve kuzey duvarına ait bazı bölümlerin kısmen korunduğu gözlenmiştir. Bu bölümler de oldukça tahrip durumdadır. Ancak söz konusu tahribat, kilise planının algılanmasına engel teşkil etmemektedir. Bunun dışında kilise çevresinde yapılan saha taramasında herhangi bir küçük buluntuya (seramik vb.) rastlanılmamıştır. Kilisenin kendisi 2863 sayılı kanununun 6. Maddesine göre taşınmaz kültür varlıkları içerindedir ve tasnif ile tescile tabi tutulması gerekir. Ancak yapılan araştırmaya göre kilise henüz tescillenmemiştir.

Şekil 34. II. No.lu Kilise'nin konumunu gösteren uydu görüntüsü

Şekil 35.Sulakyurt II. No.lu Kilise, korunan duvar kalıntıları

Şekil 36. Sulakyurt II. No.lu Kilise'nin bulunduğu alan.

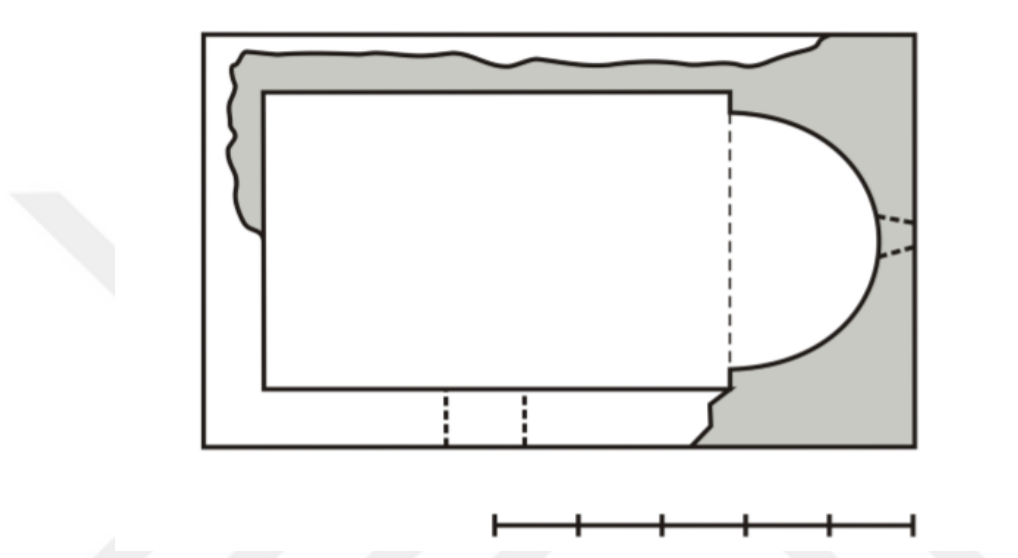
Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Gürcü

araştırmacılar tarafından Sartsebi Kilisesi olarak adlandırılan kilise, köy halkı tarafından Çermik Deresi Kilisesi” olarak adlandırılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda tek mekândan oluşan kilise, salon tipli kiliseler arasında yer almaktadır. 8.5x5 m ölçülerindeki yapı küçük boyutludur. Yapının örtü sistemi çökmüş ve iç mekân molozla dolmuştur. Apsisi meydana getiren doğu duvarda yüzey taşları kısmen korunmuştur ve duvarın ölçülebilen yüksekliği 3 m'dir. Yapının kuzey duvarına ait kalıntılar zemin seviyesinin biraz üzerinde korunmuştur. Bu sayede duvar hattını takip etmek mümkündür (ayrıca Bkz: Khutsishvili ve diğerleri, 2015, s. 94).

Bazı Gürcü araştırmacılar bu yapının yazılı kaynaklarda geçmediğini belirtirken (Khutsishvili ve diğerleri, 2015, s. 94) Tavadze, kilisenin yazılı kaynaklarda geçtiğini savunmuştur. Tavadze'nin aktarımına göre Orta Çağ'a ait Giorgi Merchule'nin ünlü eseri “Grigol Khandzeteli'nin Yaşamı” adlı eserde Sarzep Köyü'ndeki kiliseden bahsedilmektedir. Bu eserde Anci Piskoposunun öldüğü yerine atanacaklar arasında bir rekabet olduğu, en son “Tskiri”¹⁰⁹ (Tskirman) adında birinin bu piskoposluğa Ashot\Aşot Kurapalat'ın desteğiyle atandığı yazılıdır (“Giorgi Merchule Aziz Grigol Khandzeteli'nin Hayatı”, 2025, bl. 69-71; Tavadze 2020, s. 96). Bunun dışında 9. yy.'da Emir Sahaki (818-853) ve I. Aşot Didi (787-826) döneminde 19 emir sahibi olan Tskiri'nin Anchi piskoposluğu görevini almadan önce, Sarstsi'de (Sarzep/Sulakyurt) papaz olarak çalıştığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu bilgiden yola çıkarak ilgili

¹⁰⁹ Grigol Hantzteli'nin Yaşamı adlı tarihi kaynakta piskopos olarak atandığı ifade edilen “Tskiri”nin (Tskirman)' nasıl biri olduğu, kaç yıl piskoposluk yaptığı hakkında açıklayıcı bilgiler de mevcuttur (Tavadze, 2020, s. 96-98). Bu anlatılara göre, Tskirman/Tskiri kötü bir adamdır. I. Ashot Kurapalat ve Amira Sahak'ın hükümdarlık yıllarına göre Tskiri'nin Tao-Klarjeti'deki faaliyetinin 818-826 yıllarıyla sınırlı olduğunu tahmin etmektedir. Aynı raporda Amira Sahaq'ın sarayında Tskiri'ye büyük saygı duyulduğu anlaşılmaktadır. Orta Çağ Gürcü Krallığında kural olarak, yalnızca soylu kökenli insanlar vatandaş olma onuruna sahiptir. Kişinin eğitilmiş olması ve tercihen dil konusunda yetkin olması gerekir. Tskiri, muhtemelen tüm bu gereksinimleri karşılamıştır. Tskiri, Sahak'ın güvendiği bir kişi olmasının yanı sıra, Ashot'un sarayına sık sık elçi olarak gönderilen Gürcü Hristiyan bir rahiptir. Giorgi Merchule, Tskiri'nin "Aşot Kurapalatis'in önünde bir elçi" olduğunu, yani Sahak ile Aşot sarayları arasında aracılık yaptığını yazmaktadır. Tskiri'nin Gürcü krallığının din adamları arasında pek popüler olmadığını hem Giorgi Merchule'yi hem de Grigol Khantseli'yi ve takipçilerini eleştirdiği hakkında bilgiler de vardır. Bu nedenle Anchi piskoposluk tahtına sahip olmasının yasa dışı olduğunu düşünmektedirler. Zira Tskiri, "Anchi'nin tahtını zorla ele geçirmekle" suçlanmış ve birçok yanlış açığa çıkarmıştır. Eleştirinin ne kadar nesnel olduğu ayrı bir konu olmakla birlikte, metnin gösterdiği gibi Tskiri, yerel din adamlarının şiddetle karşı çıktığı Ashot ile Sahak arasındaki anlaşma sayesinde Anchi piskoposu konumuna gelmiştir. Sonuç olarak Tskiri'nin, Sartsi diyakozluğu, 818-820'lerin başlarında-Ashot ve Sahak'ın siyasi birliğinin başlangıcındadır ve piskoposluğa, Anchi piskoposu öldükten sonra yani 820'lerde geldiği öngörülmektedir Bkz: “Giorgi Merchule Aziz Grigol Khandzeteli'nin Hayatı”, 2025, bl. 69-71; Tavadze, 2020, s. 97).

süreçte Sarstsi’de (Sarzep) bir kilisenin var olduğu öne sürülmektedir. (Tavadze, 2020, s. 96). Gürcistan vilayetinin mufassal defterinde köyün yakınlarında Marbina kilisesi adında bir kilisenin olduğu bilgisine de ulaşılmaktadır, fakat bu kilisenin Sarzep köyündeki kilise olup olmadığı tam belli değildir. Buna rağmen bazı araştırmacılar bu kilisesinin Sarzep köyünden 2,5 km kuzeydoğuda yer alan kilise olduğunu öngörmektedir

Şekil 37. Sulakyurt II. No.lu Kilisenin planı (Khutsishvili ve diğerleri 2015, s. 94)

Sonuç ve Değerlendirme: Sulakyurt’taki II. Nolu Kilise, I. No.lu Kilise’ye oranla daha iyi korunmuştur ve hakkında daha fazla veriye ulaşmak mümkün olmuştur. Gürcü araştırması Tavadze’nin Orta Çağ kaynağını referans alarak yaptığı 8.-9. yy. tarihlendirilmesi tarafımızca da olanaklı görülmektedir. Zira Orta Çağ kaynağında Sarzep’te/Sulakyurt görev alan “Tskiri (Tsikirman)” adlı bir din görevlisinin 820’li yıllarda Anci Piskoposu olarak atandığından bahsetmesi önemlidir. Ancak söz konusu kilisenin Çermik Deresi’ndeki II. No.lu Kilise olup olmadığı konusu biraz daha tartışmaya açık bir konudur. Bu hususun aydınlatılması için mutlak ilgili kilisede arkeolojik kazı çalışmalarının yürütülmesi gerekmektedir.

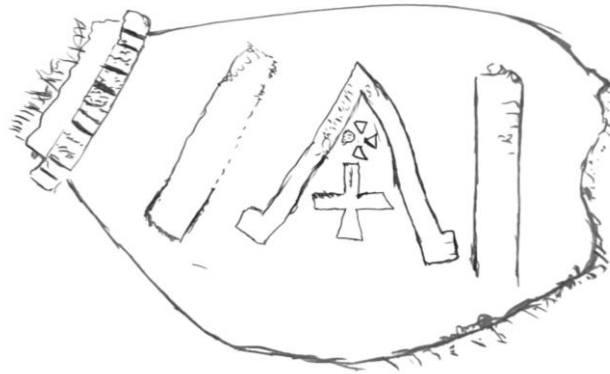
3.2.3. Koç Başlı Haç Motifli Mezar Taşı

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Mezar taşı, günümüzde Ardahan Belediyesine ait Nuri Vatan Kent Müzesi’nin bahçesinde sergilenmektedir. Kırmızı renkli bir taştan yontularak biçimlendirilen mezar taşı tahrip olmuştur. Baş ve kuyruk

kısmı kırık olan eserin, yan yüzeylerinden birinde iki kalın silme arasında¹¹⁰ yine silmelerle biçimlendirilmiş “Λ”¹¹¹ şeklinde bir çerçeve ya da motif yer almaktadır. Bu çerçevenin içine kolları eşit iki haç motifi işlenmiştir. Alttaki haç kabartma şeklindeyken üstteki küçük haç kazımayla biçimlendirilmiştir. Koç başlı olduğu düşünülen eserin boyun kısmına kabartma ile bir urgan (boyunduruk) işlenmiştir. Eserin ölçülebilen yüksekliği 52 cm, eni 68 cm, kalınlığı 26 cm’dir. Kırık olan baş kısmının çapı 22 cm’dir. Eserin diğer yan yüzeyinde bezemeye yer verilmemiştir. Bu yüzey, sadece kaba-yonu biçimde yontulmuştur.

Şekil 38. Koç başlı-haç motifli mezar taşının çıkarıldığı konumunu gösteren uydu görüntüsü

Şekil 39. Sulakyurt köy sınırları içindeki eski bir mezarlıkta bulunan koç başlı (baş kısmı kırık) -haç motifli mezar taşının çizimi

¹¹⁰ Her iki silme, 5,5 cm kalınlığında, 25 cm uzunluğundadır.

¹¹¹ “Λ” şeklinde işlenen çerçevede, silme kalınlığı 3,5 cm ve uzunluğu 24 cm’dir.

Şekil 40. Sulakyurt köy sınırları içindeki eski mezarlıkta bulunan koç başlı (baş kısmı kırık)- haç motifli mezar taşı, ön yüzey

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Mezar taşının bulunduğu konumu tespit etmek için köy sakinlerinden Engin Kasap ve Yunus Kâhya ile görüşülmüştür. Çünkü bu kişilerden Engin Kasap eseri müzeye teslim eden kişi, Yunus Kahya ise eseri bulan kişilerdendir. Kendilerinin beyanına göre mezar taşı, Sulakyurt'un 4,5 km güneydoğusunda, "Kırk Pungar" denilen alanın 850 m kuzeydoğusunda "Emberek" denilen yerde bulunmuştur¹¹² (41°08'30".00"K; 42°40'09.00"D).

16 yy. Osmanlı kayıtlarına göre, Büyük Ardahan Sancağının Güney nahiyesine bağlı "Ambarak"¹¹³ \ ՏՅՃՏՐՅՅՈՒ adında bir köy bulunmaktadır. Bu köy 77 haneli büyük bir köydür ve köyden 35.000 akçe vergi alınmaktadır. Alınan verginin 1925 akçesi ispenç olarak kaydedilmiştir. Ayrıca köyde Zurap\ Zurabisa, Murat\ Murakhkhasiv, Devletyar\ Dovlatiar, Varsel\ Vardzeli isimli 4 kişinin değirmenden söz edilmiştir (Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan II. Cilt çev.1941, s. 432, 433; Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan III. Cilt çev.1958, s. 516; Özcan, 2015, s. 80).

Engin Kasap, eseri 2022 yılında komşusunun (Yunus Kâhya) bahçesinden alarak Kent Müzesi'ne teslim ettiği sırada, eserin baş kısmı kırıktır. Eseri buluntu yerinde

¹¹² Bu alan Sulakyurt sınırları içinde tarım faaliyetlerinin yapıldığı bir alandır. Eserin bulunduğu konum, Sulakyurt'ta yakın olduğundan ilgili eserin çalışma kapsamına dahil edilmesine karar verilmiştir.

¹¹³ Köyden Mağlis'in Anbarak Köyü (անبارک مع ماغلسا) diye bahsedilmektedir (Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan III. Cilt çev.1958, s. 516).

gören Y. Kahya'nın beyanlarına göre, eser 1997-1998 yıllarında “Emberek” denen eski yerleşim yerinde, eski bir kilisenin 100 m yakınında, 1,5 m'lik bir toprak yığının altında bulunmuştur. Eser ilk bulunduğu bütünü haldedir. Daha sonra baş kısmı kırılmıştır. Söz konusu eserin hemen yanında yüzeyi yalın bir başka koç ya da koyun başlı mezar taşı bulunmuştur; ancak bu eser daha sonra birileri tarafından tahrip edilerek kırılmıştır.

Bilinen en eski koç-koyun başlı mezar taşları Kırgız ve Moğol topraklarında görülmektedir¹¹⁴ (Genç ve Has, 2020, s. 1875). Koç-koyun figürlerine, kültürlere göre azamet, mücadele, yiğitlik, bolluk, eril güç gibi farklı anlamlar yüklenmiştir (Kartaeva ve Oralbay, 2020, s. 924; Korkut ve Canöz, 2023, s.1; Yüksel, 2023, s.845). Koç-koyun figürleri, sadece mezar taşı değil aynı zamanda Gürcü dini mimarisinde süsleme objesi olarak da kullanılmıştır (Korkut ve Canöz, 2023, s.7). Bu tarz mezar taşları, Tebriz, Nahçıvan, Güney Ermenistan¹¹⁵, Kazakistan, Kuzey Irak, Kuzeybatı İran, Türkmenistan, Hakasya, Gürcistan ve Anadolu'da görülmektedir (Berkli, 2007, s. 217; Yüksel, 2023, s. 845-846). Bunun dışında Moldova'da Hristiyan Gagavuz Türklerinin de koç başlı heykelleri kullandığı bilinmektedir (Arslan, 2015, s. 805).

Haç motifli, koç-koyun başlı heykellerin en çok görüldüğü yerlerden biri Gürcistan'dır. Gürcü topraklarında tespit edilen çok sayıdaki koç-koyun veya at heykeliyle ilgili 1907-1982 yılları arasında yayınlanmış pek çok araştırmada birçok öneri dile getirilmiştir¹¹⁶. İlgili eserler ya Tamara Dönemi'ne, ya 10-12 yy.la ya da

¹¹⁴ Bu şekilde mezar taşları yapma geleneği Orta Asya Türk kültürünün bir özelliğidir (Berkli, 2007, s. 220). Koç ya da koyun ile ilgili kültürler, eskiçağda Saka, Kıpçak, Oğuz boylarının yaşamlarında yer almaktadır. Kıpçakların kurduğu Memlükler de 1279 yılında daha önceki bir caminin kapısını koç boynuzu biçiminde bezemişlerdir (Kartaeva ve Oralbay, 2020, s. 907 ve 951-952).

¹¹⁵ Y. Kalafat'ın (2004) aktarımına göre Ermeni toplumunda görülen koç-koyun ve at heykellerinin aynısı Anadolu'da Türk mezarlarında görülmektedir. Tek fark, haç motifinin kullanılmasıdır. Bundan dolayı bu heykelleri kullanan halkların geçmişte benzer kültürlere sahip olması gerektiği öngörülmüştür

¹¹⁶ Korkut ve Canöz tarafından kaleme alınan makalede, Gürcü kültüründeki koç başlı mezar taşları hakkında önemli bilgiler aktarılmış ve detaylı bir literatür özeti sunulmuştur (Korkut ve Canöz, 2023, s. 7-11.) Bu özete göre Takaishvili, özellikle Ahıska çevresinde kilise ve manastırların avlularında (Okami, Kalkosi, Orthuli, Petrusi, Sisxuri, Tarmuti, Bahçeli Kışla, Cucurisi) ya da köy mezarlıklarında koç formlu mezar taşları tespit etmiştir ve bunların kiliseye bağlı yüksek statülü kişilere (baniler, beyler, zenginler vb.) ait olduğu belirtilmiştir. G. Citaia, mezar taşlarının kökenini bulabilmek için Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye, kuzey Kafkasya gibi çevredeki ülkelere bakmak gerektiğini ifade etmiştir. Musxelişvili, Takaishvili'nin görüşüne katılarak koç başlı mezar taşlarının kilise banilerine ait olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı hatta tarih saptayabilmek için Dmanisi çevresinde Tamara dönemine tarihlendirdiği bir mezarı açmış ve ölünün Hristiyan geleneğine göre gömüldüğünü belgelenmiştir. N. Berdzenişvili, koç formlu mezar taşlarının o dönemde yaşayan kişilerin sosyo-ekonomik yapısını yansıttığını, Samşilde, Tsoveti, Vakei Didi Dageti, Taşbaşı, Jığaşeni, Xulgumo, Murjaxeti, Diliskari, Xaraba, Kondura, Eştia, Diğışeni, Vardisixe gibi Kvemo Kartli ve Javaheti'deki pek çok köyde bu tarz eserlere rastlandığını; Ermenistan'da da bu tarz mezarların bulunduğunu ifade etmiştir. T. Çikovani at ve koç heykellerinin ortak bir geçmişe sahip olduğunu belirterek kilise yakınlarında tespit ettiği bir koç

genel olarak Orta Çağ'a tarihlendirilmiştir. Bazı araştırmacılar ise tarih belirtmekten çekinmiştir. Genel olarak bu eserlerin kilise banileri, soylu kişiler ya da din adamlarını için mezar taşı işlevi görmüş olabileceği dile getirilmiştir. Eserlerin kökenine ilişkin ön görüler farklılık göstermektedir. Bazı araştırmacılar ilgili eserlerin Türk kültüründen ayrı düşünölemeyeceğini belirtirken bazıları Akkoyunlu-Karakoyunlu etkisinden söz etmiş bazıları ise bu hususta görüş belirtmemiştir (Korkut ve Canöz, 2023, s. 7-11). Sonuç olarak koyun, koç, at gibi hayvanlar, çoğu Transkafkasya halkı için önemli bir yaşam aracı olmuştur. Bundan dolayı bu hayvanlar, erken dönemlerden itibaren çeşitli inançlarda ya da mitoslarda yer alarak insanların sanat algılarını ve yaşam stillerini etkilemiştir. Bir diğer söylemle bu hayvanların bölge halkı tarafından ikonografik figürler olarak özömsendiği ve bölge sanatında yer edindiği söylenebilir. Ayrıca Gürcistan'da tespit edilen heykellerin Hristiyanlık inancıyla bağlantılı olduğu ve Asya'daki eski göçebe toplulukların sanat anlayışıyla (hayvan üslubu) ilişkilendirilebileceği dile getirilmiştir¹¹⁷ (Korkut ve Canöz, 2023, s. 18,20).

Türkiye'de ortaya çıkan koç ve koyun başlı mezar taşları yoğun olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görölmektedir (Yüksel, 2023, s. 845). Anadolu'da, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerine verilen koç-koyun başlı mezar taşları olduğu gibi, haç motifli koç-koyun başlı mezar taşları da ortaya çıkmıştır¹¹⁸. Haç motifli mezar taşları için Erzurum (Tortum-Olur), Artvin (Şavşat) ve Kars Arkeoloji müzesinde bulunan örnekleri göstermek mümkündür¹¹⁹ (Berkli, 2007, s. 216, 217; Güven, 2019, s. 355; Genç ve Has, 2020, s. 1880). Bunun dışında farklı kentler ve mevkilerde pek çok örnek

heykelini betimleyerek tipolojik tanımlamalar yapmıştır. Ayrıca araştırmacı bu heykellerin toplumun yüksek tabakasından kişilere ait olabileceğini dile getirmiştir. Kvemo Kartli'deki Xrami ve Algeti vadilerinde çalışan Levan Boccorsvili, tespit ettiği otuz kadar at-koç heykelinin boynunda haç tasvirine yer verildiği ve bu eserlerin Orta Çağ'a tarihlenebileceğini beyan etmiştir. Araştırmacı ayrıca at heykellerinin savaşta ölen askerlere koç heykellerinin ise din adamlarına atfen yapıldığını belirtmiştir. Diğer bilim adamlarından farklı olarak M. Sinauridze, bu heykellerin Akkoyunlu ve Karakoyunlu etkisinde olduğunu dolayısıyla bu eserlerin doğrudan Türklerle ilişkilendirilebileceğini ifade etmiştir. Nerimanov, Gürcistan'ın yanı sıra Azerbaycan'daki at ve koç heykellerini incelemiş ve bunların Türk gelenekleriyle doğrudan ilintili olduğunu ifade ederek at heykelleri üzerlerindeki damgaları eski Türk boyları ile özdeşleştirmiştir.

¹¹⁷ M. Arslan (2015, s. 803) Gürcistan'da bulunan koç-koyun heykelleri ile kiliselerde bezeme olarak kullanılan koç tasvirlerini Hristiyan Kıpçaklarla bağdaştırmıştır.

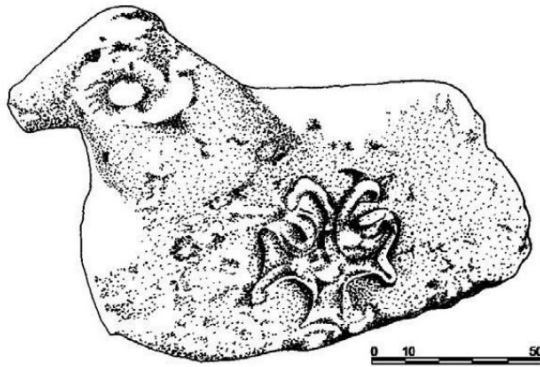
¹¹⁸ Yüksel'in (2023, s. 844, 845) aktarımına göre Hristiyan-Müslüman mezarlarında koç başlı mezar taşı, herkes için kullanılmaz. Genelde dini lider ya da savaşta kahramanlık göstermiş önemli şahsiyetler için bu mezar taşları tercih edilmiştir. Sayıları az olan ilgili eserler eski mezarlıklarda toprak zemin altından çıkarılmıştır.

¹¹⁹ Anadolu dışında haç motifli koç-koyun başlı mezar taşları, en çok Gürcü topraklarında tespit edilmiştir (Güven, 2019, s. 356). Bu eserlerin sayıca az olma nedeni ise içinde altın olur düşüncesi parçalanmaları veya farklı bir kültüre ait oldukları için tahrip edilmeleridir.

ele geçmiştir. Artvin-Şavşat Satlel mevkiinde bulunan 6 adet koç-koyun heykelinden birinde haç motifi görülmektedir (Güven, 2019, s. 355). Erzurum ili Tortum ilçesi Kireçli mahallesi harabelik mevkisinde koç başlı-haç motifli bir mezar taşı bulunmuştur. Bu taşların yakın çevresinde ayrıca Türk damgaları (tamgaları) içeren bir mezar taşı bulunmuştur. Bu mezar taşları 12 yy.'a tarihlendirilmiştir (Genç ve Has, 2020, s. 1880). Erzurum Olur ilçesi Yaylabaşı mevkisinde bulunan koç motifli mezar taşının sağ ve sol yanında haç motifi yer almakta olup eser 10. yy. tarihlendirilmiştir (Berkli, 2007, s. 216, 217). Kars Arkeoloji müzesi ön bahçesinde sergilenen 8 adet koç-koyun başlı heykelden birinde haç motifi görülmektedir. Başlı kırık olan ve 14-16 yy.'a tarihlendirilen bu heykelinin bazalt taştan yapıldığı ve sol göğüs kısmında bir haç motifinin yer aldığı tespit edilmiştir.

Şekil 41. Erzurum Tortum ilçesi Kireçli Mahallesi Harabelik mevkisinde bulunan haç motifli-koç başlı mezar taşları (Genç ve Has, 2020, s. 1880)

Şekil 42. Erzurum Olur ilçesi Yaylabaşı mevkisinde bulunan koç motifli mezar taşı (Berkli, 2007, s. 216, 217).

Şekil 43. Kars Arkeoloji Müzesinde sergilenen göğüs kısmında haç motifi yer alan koç heykeli

Ardahan'da Çıldır ve çevresinde, Taşbaşı-Taşköprü köylerinde Karakoyunlu (138-1450) dönemine tarihlendirilen, siyah bazalt taştan işlenmiş yüzeyi yalın koç başı heykeller\mezar taşları bulunmuştur¹²⁰ (Gündoğdu, 2000, s. 248). Bunun dışında Göle Dedeşen köyünde kale içindeki şapelin yakınında kırık vaziyette yüzeyi yalın bir koç başı heykel bulunmuştur¹²¹ (Gündoğdu, 2000, s. 70). Göle Yeniköy Kalecik mevkinde ise koç-koyun heykelleri olabilecek buluntulara rastlanılmıştır¹²² (Çelik, 2013, s. 77).

Şekil 44. Göle Dedeşen Köyü Şapeli etrafında bulunan tahrip olmuş koç başı heykel (Gündoğdu, 2000, s. 71)

¹²⁰ Bunun dışında Çıldır Kenarbel köyünde mezar olduğu düşünülen bir taş üzerinde at ve süvari kabartmaları ile haç motifi görülmektedir. Haç motifinden dolayı H. Gündoğdu, eseri Bizanslılara atfetmiştir. İlgili eser Kars müzesinde sergilenmektedir (Gündoğdu, 2000, s. 248).

¹²¹ Şapel yakınında üzerinde yüzeyi yalın bir de at şeklinde bir mezar taşı bulunmuştur. H. Gündoğdu bunların bölgeye gelen Türkmenlere ait olduğunu ifade etmiştir (Gündoğdu, 2000, s. 70).

¹²² Söz konusu koç-koyun başlı mezar taşları, gün geçtikçe içinde defne olacağı düşüncesi veya açık alanlarda bulunmaları ve bakımlarının yapılmaması gibi kasıtlı ya da kasıtsız sebeplerden ötürü tahrip olmaktadır (Güven, 2019, s. 355; Yüksel, 2023, s. 846).

Şekil 45. Çıldır Taşbaşı köyünden Kars Müzesine götürülen koç başı heykel (Gündoğdu, 2000, s. 249)

Sonuç olarak Anadolu'daki haç motifli mezar taşlarının hangi kültüre ait olduğuna yönündeki tespitlerde, bu eserlerin Kafkaslardan bölgeye gelen Türk topluluklara ait olduğu ya da bu topluluklarla ilişkilendirilebileceği fikri daha fazla taraf bulmuştur (Berkli, 2007, s. 215; Arslan, 2015, s. 803; Güven, 2019, s. 356; Genç ve Has, 2020, s. 1880; Korkut ve Canöz, 2023, s. 10, 11; Yüksel, 2023, s. 845). Ancak bu hususta daha kesin kanılara varmadan önce komşu halklara ev sahipliği yapmış bu bölgeyi kendi koşulları içinde değerlendirmenin daha doğru olacağı kanısındayız.

Sonuç ve Değerlendirme: Yapılan incelemeler neticesinde Sulakyurt'ta bulunan örnek ile Erzurum'un Tortum ilçesindeki Kireçli mahallesinde bulunan haç motifli koç başlı örnekler arasında bağ kurulup kurulamayacağı konusu irdelenmiştir. Çünkü Erzurum'un Tortum ilçesindeki eserlerde yer alan tasvirlerin, bölgeye erken dönemlerde gelen Türk boylarına ait damgalar olabileceği düşünülmüştür. Bu nedenle Sulakyurt'taki örnekte iki düz silmeyle sınırlandırılan, yüzeyi çentiklenmiş, uçları yanlara doğru taşıntılı (Ω gibi) işlenen ve içinde haç motifleri bulunan "Λ" biçimindeki tasvirin herhangi bir boy ya da kültüre ait bir damga olup olamayacağı hususu değerlendirilmiştir¹²³ (Genç ve Has, 2020, s. 1880) Ancak yapılan incelemeler neticesinde Sulakyurt'taki örneğe benzer bir damgaya /tamgaya rastlanmamıştır. Bu nedenle bahse konu şekillerin ne anlama geldiği hususunda bir yorumda bulunmak şu an için mümkün değildir (Gezici ve Bekaroğlu, 2022, s. 455-511; Gömeç, 2024, s. 678-699).

¹²³ Tamga/damga Orta Asya'daki Türklerin kullandığı sembollerdir. Bunlar mezar taşlarına, kitabelere, balballara, hayvanların kaya yüzeyine işlenen sahip olduğu boyu belli eden işaretlerdir (Gömeç, 2024, s.678).

Gürcistan ve Azerbaycan'daki örneklere bakıldığında (örnek için Bkz: Korkut ve Canöz, 2023, s. 9; Yüksel, 2023, s. 847) Sulakyurt'taki örneğin bu eserlerin boynuna bağlanan urgan yönünden benzeştiği söylenebilir.

Şekil 46. Tiflis açık hava müzesi koç başlı mezar taşı (Korkut ve Canöz, 2023, s. 9)

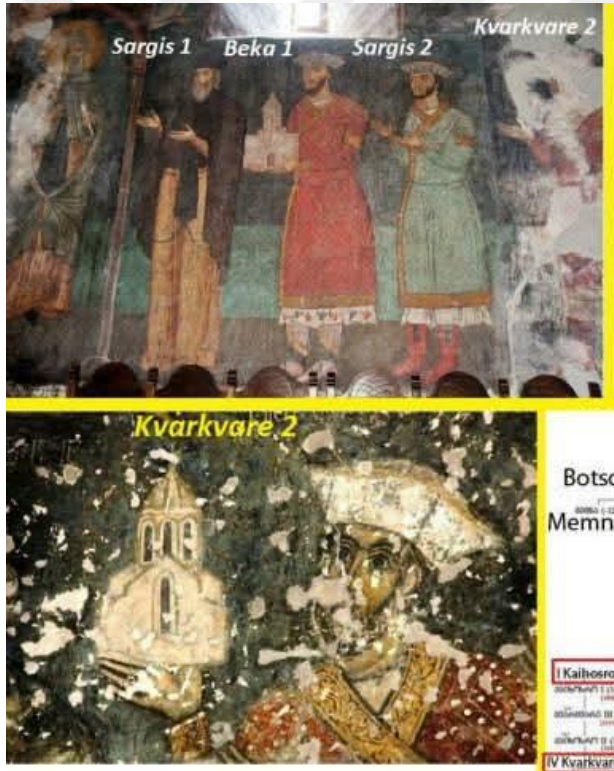

Şekil 47. Azerbaycan Tebriz Müzesinde bulunan koç başı heykeller Akkoyunlular-Karakoyunlular Dönemi (Yüksel, 2023, s. 847)

Mezar taşının Emberek denen yerdeki kilisenin 100 m yakınındaki mezarlık alanda bulunmuş olması, Ahıska çevresindeki köy mezarlıklarında bulunan koç formlu mezar taşları ile örtüşen bir benzerliktir (Korkut ve Canöz, 2023, s. 7-11). Ayrıca Ahıska'daki örneklerin toplumun önde gelen kişilerine (baniler, beyler, zenginler vb.) atfedilmesi Sulakyurt'taki örneğin de böyle bir amaçla kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bunun dışında 16. yy. sonuna ait Osmanlı mufassal defterinde Ambarak\Emberek köydeki erkeklerden ispenç vergisi aldığı belirtilmesi bu köyde gayri müslim nüfusun barındığını göstermektedir. Bu da ilgili mezar taşının Müslüman bir kişiden ziyade gayrimüslim bir kişiye ait olabileceğini göstermektedir. Mezar taşı ve sahibinin Türk ya da Gürcü kökenli olduğu konusunda net bir kanıya varmakla zordur. Çünkü bölgede 12. yy.la birlikte Türk boylarından Kıpçakların etkin olduğu sıklıkla dile

getirilmektedir. Keza Ardahan'ın Posof ilçesindeki Çak Kalesi'nde kendilerine bir egemenlik sahası oluşturan Cakeli hanedanlığının Kıpçak kökenli olduğu genellikle Türk araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir.

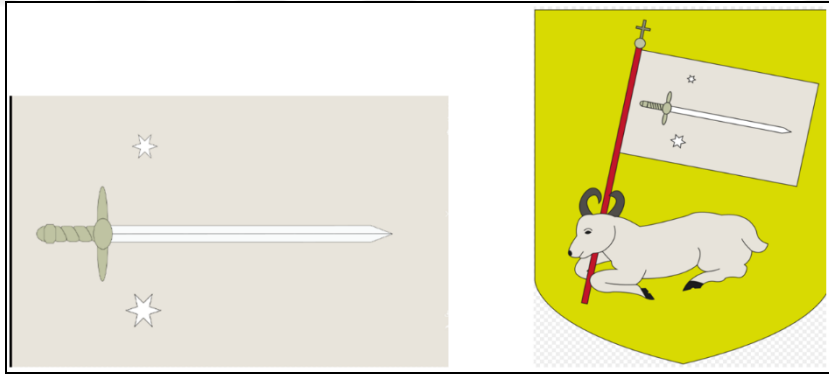
Ardahan ve çevresinde yapılan incelemelerde, henüz net bir şekilde, Kıpçak varlığını kanıtlayan somut arkeolojik verilere ulaşılmamıştır. Ancak bazı el yazmalarında Cakeli Hanedanı üyelerinden Iagob Cakeli'nin bir din kitabı yazdığı ve Bana Manastırı'nda görev aldığı bilgisine ulaşılmaması¹²⁴ Cakeli hanedanlığı ile ilişkilendirilen Kıpçakların, din adamı görevi üstelendiği şeklinde yorumlanmıştır. Bunun dışında Sa-Atabago yöneticilerinin ellerinde kilise maketleriyle resmedildiği duvar resimleri de bu görüşe destekleyen diğer kanıtlar olarak sunulmuştur (Güven, 2023, s. 15). Aslında öne sürülen bütün deliller, Kıpçakların, egemenlikleri altında bulundukları Gürcülerin dini ve kültürünü benimsediklerini göstermektedir.

Şekil 48. Sa-Atabago/Atabeg yurdu yöneticileri I. Beka ve II. Kvarkvare ellerinde kilise ile betimlendiği görsel (Ahıska Atabek Yurdu, 2023)

¹²⁴ Nüshası Gürcü el yazmaları merkezinde bulunan 1511 yılı el yazması eserin yazarı Iagob Cakeli'dir. Bana manastırında korunan el yazması eser ibadet hizmetiyle ilgili bilgiler veren, ibadetle ilgili kuralların yazdığı bir din kitabıdır. Cakeli hanedanını sadece yönetici değil din adamı olduğu gösteren bir el yazmasıdır (Güven, 2023, s. 15).

Yukarıdaki aktarımlar dışında Sa-Atabago beyliğinin bayrağında koç ve haç motifinin yer alması (Ateş, 2015, s. 216; Subaşı, 2015, s. 235; “Samtskhe-Sa-Atabago” 2024) koç-koyun başlı haç motifli mezar taşlarının Türk kökenli olabileceğine yönündeki iddialara destek olarak sunulmuştur. Koç başlı haç motifli heykellerin, kilise banileri, soylular ya da savaşta kahramanlık göstermiş önemli kişiler için dikildiği (Korkut ve Canöz, 2023, s. 8, 10) fikri de Kıpçaklarla bağdaştırılmaktadır. Çünkü Cakeli hanedanların din adımı olarak görev alması ve bazı yapıların baniliğini üstlenmesi, bu kültürün Kıpçaklar tarafından benimsendiğini göstermektedir. Ancak sadece ilgili söylemlerden hareketle Doğu Anadolu’da görülen koç-koyun başlı mezar taşlarını Kıpçaklara atfetmek doğru bir yaklaşım değildir. Bu halk, Türklere özgü hayvan üslubunun Kafkasya topraklarına taşınmasında aracı olabilir ve benimsediği yeni inaniş (Hristiyanlık) göre bu stili yorumlamış olabilir. Ancak şu unutulmamalıdır ki; hayvancılık, Transkafkasya halkılarının temel geçim kaynağıdır. Dolayısıyla göçebe yaşam için önem arz eden, koyun-koç ya da at gibi hayvanların, sanatta birer ikonografik figür olarak yer alması yadsınacak bir durum değildir. Dolayısıyla ele geçen eserlere bir köken aramak yerine bu eserlerin bölgedeki yaşamın yansıması olduğunu benimsemek daha doğru olacaktır.

Şekil 49. Sa-Atabago/Atabeg yurdu olarak bilinen yarı bağımsız beyliğin arması ve bayrağı (Ateş, 2015, s.216; Subaşı, 2015, s.235; “Samtskhe-Saatabago” 2024)

Sonuç olarak pek çok araştırmacı, koç-koyun-at şeklinde mezar taşlarının Türk kültürüyle ilişkilendirmektedir. Keza Orta Asya’da ortaya çıkarak çevre bölgelere yayılan “hayvan üslubu” stili, Gürcü Hristiyan toplumu tarafında da benimsenmiş olabilir. Ancak şu hususa dikkat edilmelidir. Orta Çağ İslamiyet ve Hristiyanlık inancının etkili olduğu bir süreçtir. Bu süreçte aynı coğrafyayı paylaşan farklı inançtaki halklar ya da komşu ulusların birbirinden etkilemesi olağan bir durumdur. Bu durumu

millileştirmekten ziyade o döneminin doğal yansıması olarak görmek daha doğrudur. Çünkü bu halklar sürekli etkileşim içerisinde ve hayvancılığa dayalı ortak yaşam tarzı her iki kültürde benzer ikonografik tasvirlerin tercih edilmesine neden olabilir. Ardahan'da Sulakyurt kültür varlıkları arasında değerlendirilen koç başlı-haç motifli mezar taşı da bölgedeki yaşam tarzının bir yansıması olarak görülmelidir.

Eserin bulunduğu Ambarak\Emerek köyü 16. yy. Osmanlı vergi kayıtlarına göre Gayrimüslim nüfusun yaşandığı bir yerleşimdir. Dolayısıyla eserde bu köyde yaşayan gayri müslim bir kişiye ait olmalıdır. Eserde kullanılan haç motifleri de bu görüşü desteklemektedir. Bunun dışında Artvin, Erzurum, Kars ve Ahıska'daki örnekler incelendiğinde Sulakyurt'taki örneğinin Orta Çağ'a (10-14. yy.) tarihlendirilmesi mümkündür. İlgili eser, eski yerleşim yerinde kiliseye yakın bir konumdaki mezarlık alanında bulunmuştur. Bu da diğer örnekler gibi eserin toplumun önde gelen kişilerine (baniler, beyler, zenginler vb.) ait olabileceğini göstermektedir.

3.3. OSMANLI HAKİMİYET SÜRECİNDE TÜRK-İSLAM KÜLTÜR VARLIKLARI

Osmanlı hakimiyetinin ardından tutulan mufassal defterindeki kayıtlar sayesinde Sulakyurt'ta Osmanlı hakimiyet sürecinin başında gayri müslim nüfusun yaşadığı bilinmektedir. Ancak yapılan arazi çalışmaları sırasında belgelenen Orta Cami, bu yerleşimde Osmanlı hakimiyetinin ardından İslam kültürünün benimsendiğini göstermektedir.

3.3.1. Sulakyurt Orta Cami

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Orta Cami, Sulakyurt'ta Orta mahallede yol kenarında yer almaktadır (41°09'49".00"K; 42°37'27.00"D).

Caminin güney cephesinde birbirinden farklı konumlarda biri Osmanlıca diğeri günümüz alfabesiyle yazılı iki adet kitabe bulunmaktadır¹²⁵. Her iki kitabede de "1270 tarihi okunmaktadır. Bu da Osmanlı hakimiyeti sürecinde köydeki caminin 1853-1854 yıllarında inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir.

¹²⁵ Osmanlıca kitabe güney cephede batı uçtaki pencerenin üzerinde, Latin harfli kitabe güney cephenin doğu ucunda yer almaktadır.

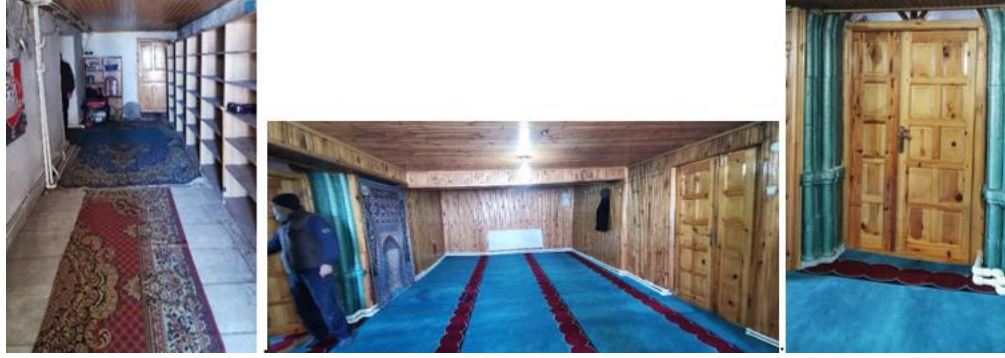

Şekil 50. Sulakyurt Orta Mahalle Cami, güney cephe kitabeler

Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olan bu cami, günümüzde sağlam bir şekilde ayakta durmakta ve ibadete açık bulunmaktadır. Köy halkının aktarımına göre caminin daha önce minaresi yoktur. Bu sebeple 1950-1952 yıllarında ahşaptan bir minare yapılmış; bu minare eskiyince yerine 1980-1985 yıllarında Artvin Yusufeli'den gelen ustalar tarafından taştan yeni bir minare inşa edilmiştir (Fariz Aktaş, 1947; Selçuk Sarıtaş, 1978). Ayrıca caminin örtü sistemi ve içindeki mimari unsurlarda Cumhuriyet döneminde değiştirilerek orijinallliğini yitirmiştir. Sadece mihrap ve harime giriş sağlayan kuzeydeki kapı açıklığında orijinal doku korunabilmiştir.

Cami, güney cephesinde korunan kitabeye göre daha erken tarihe indirgenebilse de 2863 sayılı kanun kapsamında tescile tabi tutulmamıştır.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Güney cephesinde korunan kitabe sayesinde, ilk caminin Osmanlı hakimiyet sürecinde (Geç Dönem Osmanlı\1703 -1923) inşa edildiği anlaşılmaktadır. Düzgün kesme taşlarla inşa edilen caminin beden duvarlarında, taş yüzeyleri ve derz aralıkları daha sonra beton harçla sıvanmıştır. Cami, kareye yakın dörtgen planlı olup girişi kuzey cephesindedir. Kuzey cephede, camiye sonradan eklenen giriş bölümünün ardından son cemaat yerine geçilmekte ve burada güney duvar ekseninde yer alan, silmelerle şekillendirilmiş kemerli-söveli kapı açıklığı ile harime geçiş sağlanmaktadır.

Şekil 51. Caminin kuzeyine eklenen giriş mekanı, son cemaat yeri, harim kapısı

Harim, mihrap ekseninde iki ahşap direk\sütun ile 3 sahna ayrılmış ve güney, batı ve doğu duvarlarında pencere açıklıklarıyla aydınlatılmıştır. Harimin kuzeyinde, merdivenle geçiş sağlanan asma kat şeklindeki mahfil bulunmaktadır. Mahfilde ahşap korkuluğunun orta kısmı harime doğru balkon şeklinde bir taşıntı yapmaktadır. Ahşap oyma süslemeleri ile dikkat çeken bu bölümde ahşap korkulukların yüzeyi mavi ve beyaz boyanmıştır. Harimin güneyinde eksenindeki mihrabın iki yanında minber ve vaaz kürsü yer almaktadır. Harimde bütün duvarlar ve ahşap direkler daha sonradan ahşap lambiri ile kaplanmıştır. Harimin merkezinde daire planlı kubbenin yer aldığı düz dam şeklindeki örtü sistemi, daha sonra köylülerce yapılan onarımlarla sac malzemeli kırma çatıya dönüştürülmüştür.

Şekil 52. Harim iç mekan

Yapının orijinal durumuyla ilgili camide bulunan cemaatle yapılan söyleşide cami duvarlarının orijinal dokusunun bozulmadığı, sadece örtü sisteminde yani çatı ve kubbede onarım yapıldığı dile getirilmiştir. Söz konusu onarım, Nazım Gündüz Usta

tarafından 1980’li yıllarda gerçekleştirilmiştir (Mithat Kay, 1945; Ulvi Karabağ, 1945). Kubbe kısmına 20-25 sene önce yapılan tadilatla birlikte süslemeler yapılmıştır (Fariz Aktaş, 1947; Selçuk Sarıtaş, 1978).

Köylülerle yapılan söyleşilerde aynı zamanda harim kapısının düzgün kesme taşlarla meydana getirilen kemerli söveli dokusu ile cami mihrabının hiç değiştirilmediği, mahfil korkuluklarının ise değiştirip değiştirilmediğini bilmediği, sadece korkuluk yüzeyinin 20-25 sene önce beyaz ve mavi renge boyandığı bilgisine ulaşılmıştır (Fariz Aktaş, 1947; Çoşkun Kala, 1961; Selçuk Sarıtaş, 1978; Mithat Kay, 1945; Ulvi Karabağ, 1945). Harim kapısını çerçevesi sonradan yeşile boyanmıştır. Kapı kemeri daha sonradan yapılan ahşap lambiri yüzünden kapatılmıştır. Bu nedenle kapı üzerinde herhangi bir kitabe olup olmadığı anlaşılamamıştır. Caminin mihrabı da köylülerce sonradan boyanmış ancak diyanetin kararı ile bu boyaların büyük bir kısmı kazınmış sadece mihrabın iç kısmındaki gri boya kazınamamıştır. Mahfili taşıyan 2 adet ahşap direk\sütun ahşap lambiri ile kaplandığı için belgelenememiştir. Caminin günümüzde kullanılan ahşap vaaz kürsüsü ile minberi 20-25 sene önce Ardahan/Çatalköprü köyünden Mustafa Kızılay tarafından yapılmıştır (Ulvi Karabağ, 1945). Yine aynı yılda harim kısmı ve son cemaat yerindeki ahşap lambiri yapılmıştır (Fariz Aktaş, 1947; Çoşkun Kala, 1961; Selçuk Sarıtaş, 1978; Mithat Kay, 1945; Ulvi Karabağ, 1945).

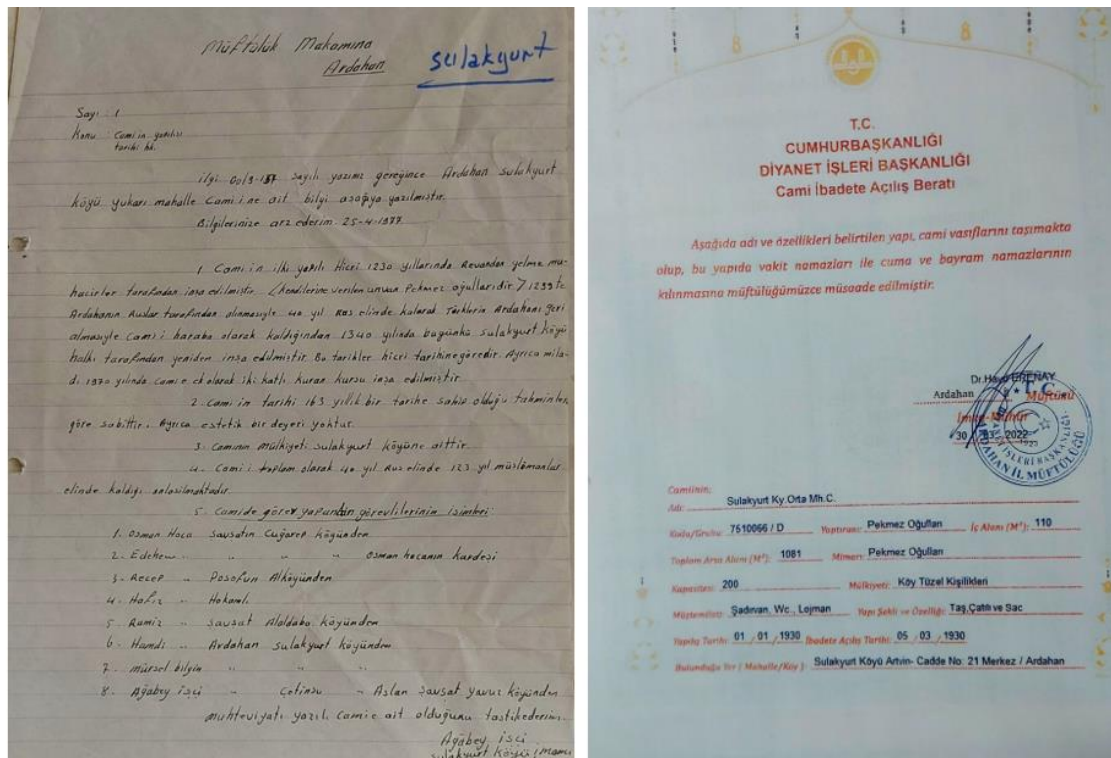
Cami haziresinde 3 adet mezar bulunmaktadır. Bu mezarların ikisi, kısmen toprağa gömülü durumdadır. Yüzeyde görünen kısımda herhangi bir kitabe belgelenememiştir. Üçüncü mezar ise geç tarihli olup üzerindeki mermer kitabeye göre “İsmail Karabağlı’ya (DT. 1856- ÖT. 1940) aittir.

Şekil 53. Orta Cami haziresinde yer alan mezarlar

Yapı ile ilgili yapılan yayın taramaları sonucunda Cami İbadete Açılış Beratı ile 1977 yılına ait bir tutanağa ulaşılmıştır. 2022 yılına ait Diyanet İşleri Başkanlığı’nın

“Cami İbadete Açılış Beratı”na göre¹²⁶ camiyi yaptıran ve mimarı “Pekmez Oğulları”dır. Caminin iç alanının 110 metrekare olup yapılış tarihi 01.01.1930, ibadete açılış tarihi 05.03.1930’dur. 1977 yılına ait Orta Cami’nin yapılışını ve görev alan imamların yazıldığı tutanağa göre ise cami, 1230 (1814-1815) yılında Revandan muhacir olarak gelen “Pekmezoğlu” ailesi tarafından yaptırılmıştır. Ayrıca tutanakta Sulakyurt’tun Rus işgaline uğradığı süreçte caminin harabe olduğu ve 1340 (1921-1922) yılında Sarzep (Sulakyurt) halkı tarafından tekrar tamir edilerek ibadete açıldığı belirtilmiştir. 1970 yılında camiye ek olarak bir Kuran Kursu’nun da inşa edildiği belirtilmiştir.

Şekil 54. Sulakyurt Orta Mahalle Cami'nin yapılışını anlatan 1977 tarihli tutanak ve Orta cami İbadete açılış Beratı

Yukarıda aktarılan yazılı belgeler dışında, ilk kez 1691-1839 tarihlerinde yazılmaya başlanan “Hurufat Defterleri”nde¹²⁷ Sulakyurt\Sarzep’deki bir camiyle ilgili aktarılan bilgiler de dikkat çekicidir. Burada aktarılan bilgiye göre; “Ardahan büzürg Sarzeb köyünde İbrahim Bey tarafından yaptırılan cami’e yarım akçe yevmiye ile imam ve hatip olan Hasan ehil olmadığı gerekçesiyle görevden alınmış ardından İbrahim’e kaza kadısı Ömer arzıyla 1807 yılında tevcih buyrulmuştur.” (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hurufat Defterleri, Kaza_i Ardahan,

¹²⁶ Camilerin (Yukarı, Orta ve Aşağı) açılış beratları ve cami yapılışını anlatan 1977 tarihli tutanakları: Ardahan İl Müftülüğü arşiv kayıtlarından “Cami Klasörleri” adlı kayıtlardan elde edilmiştir.

¹²⁷ Hurufat Defteri: Osmanlı Devleti’nde vakıfların günlük terfi ve tayin işlemlerinin kayıt edildiği defterlerdir. Bu defterde kaza vakıfları, kazaya bağlı nahiye ve köylerin vakıfları belli düzen içinde kayıtları yapılmaya çalışılmıştır. Bu defterin diğer adı “Rûzmançe Defterleri”dir. Defterde kaza, nahiye ve köylere yapılan görevlendirme ve atamaların belli bir kurala göre merkezden yapıldığı yazmaktadır.

1133-041; Aras, 2022, s. 98). Söz konusu aktarım Osmanlı hakimiyet sürecinde köyde bir caminin var olduğunu ve İbrahim Bey tarafından yaptırılan caminin 1807 yılından önce inşa edildiği göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme: Günümüzde korunan cami, pek çok onarım geçirdiği için orijinallliğini yitirmiş olabilir. Ancak, arşiv belgelerinde yapılan incelemeler, Osmanlı hâkimiyeti sonrasında köyde bir caminin var olduğunu doğrulamaktadır. Bu durum, Osmanlı hâkimiyeti öncesinde var olan gayrimüslim nüfusun Osmanlı etkisiyle İslamiyet'i benimsediğini ya da buradaki gayrimüslim nüfusun göç ederek yerine Müslüman nüfusun yerleştirilmiş olabileceğini göstermektedir. Sonuç her ne olursa olsun Osmanlı hakimiyetinin Kafkasya topraklarında İslamiyet'in benimsenmesinde önemli bir etken olduğu söylenebilir.

Eldeki Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi arşiv kayıtlarında köyle ilgili İbrahim Bey tarafından yaptırılan bir cami ile Pekmezoğulları tarafından yaptırılan Orta Cami'nin adları geçmektedir. Orta Cami'nin güney cephesindeki yazıtta H. 1270 tarihi okunurken 1977 tarihli tutanakta caminin H.1230 yılında Pekmezoğulları tarafından yapıldığı ifadelerine yer verilmiştir. Bu durum caminin onarım sürecinde H. 1270 tarihli kitabenin kazanmış olabileceğini düşündürmektedir. Bunun dışında Osmanlı Hurufat Defterlerinde köyde 1807 öncesinde İbrahim Bey tarafından yapılan bir caminin bulunduğu bilgisi önemlidir. Çünkü bu bilgi, köyde 1807 öncesinde bir caminin var olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak saha çalışmaları sırasında köyde belgelenebilen Osmanlı Hakimiyet sürecine ait en eski tarihli yapı Orta Cami'dir.

Orta Camiye ilişkin Cumhuriyet dönemi kayıtları ile Osmanlı kayıtları birlikte incelendiğinde ortaya iki olasılık çıkmaktadır. Köyde 1800'lü yıllarda ya iki cami vardır ya da İbrahim Bey tarafından yapılan cami daha sonra Pekmezoğulları tarafından Orta Cami'ye dönüştürülmüştür. İkinci olasılık aynı zamanda Orta Cami'nin 1230 yılından çok daha önce (18. yy.'ın son yılları ya da 19. yy.'ın ilk yılları) inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir. Sonuç ne olursa olsun günümüze ulaşan Orta Cami'nin Geç Dönem Osmanlı (1703-1923) yapılarından olduğu ve Osmanlı camilerinde görülen ayaklı-kubbeli plan tipini sergilediği söylenebilir.

3.4. RUS İŞGALİ DÖNEMİ KÜLTÜR VARLIKLARI

1878'de Rusların Kars-Ardahan'ı işgalinden sonra Osmanlı ile bir antlaşma yapılmıştır. Yapılan antlaşmaya göre Rusya'da kalan yerleşimlerdeki ahali 3 yıl

içerisinde isterlerse mallarını satıp göç edebilecektir. Bu süre bittikten sonra kalanlar, Rus tebaası olmayı kabul edilecektir ¹²⁸(Küçük, 2016, s. 26; Badem, 2021, s. 141). Bundan dolayı Sulakyurt köyü boşaltılmış ve 1880 yılında Malakanlar bu köye yerleştirilmiştir¹²⁹ (Badem, 2021, s.195). Bu süreçte köyün adı da değiştirilerek köye “Nikolayevka” adı verilmiştir. Ancak köydeki Malakan yerleşimi uzun soluklu olmamıştır. 1922 yılında Malakanların büyük bir çoğunluğu Sulakyurt yerleşimin terk etmiştir (Aslan, 2007, s. 206). Kalan Malakanlar ise 1960-1961 yıllarında yerleşimden ayrılmışlardır (Kıyanç, 2020, s. 351). Köy halkının (Vesile Marancı) anlatımına göre 1961 yılından sonra Sulakyurt’ta birkaç Malakan aile kalmıştır.

Rus hakimiyeti sürecini irdeleyen bu bölümde Malakanlardan günümüze kalan Malakan evi, mezarlığı, atları ve at nalı örneği, Malakan hamamlarında kullanılan kazan örneği ile Kars-Ardahan bölgesinde kurulan ilk mandıranın (zavot) kurulduğu alan incelenerek bu hususlarda önemli bilgiler paylaşılmıştır. Bunu yanında Rus İşgali sırasında görev alan Karl Karloviç ve günümüzde Sulakyurt’ta Malakan mezarlığında bulunan mezarı hakkında bilgi verilmiştir. Malakanlar hakkındaki genel bilgiler çalışmamızın ilk bölümünde aktarılmıştır. Bu bölümde ise sadece Sulakyurt’taki Malakanların yaşamları ve günümüze ulaşan eseri hakkında bilgiler paylaşılmıştır.

C. Badem ve H. Arslantürk Rus işgali yıllarında Sulakyurt’taki Malakanların yaşamı, problemleri, ibadetleri hakkında önemli bilgiler vermişlerdir (Arslantürk, 2020, s. 226; Badem, 2021). Aktarımlara göre Sulakyurt’a gelen Malakanlar diğerleri gibi vergiden muaf tutulmuş; ancak olumsuz iklim koşulları nedeniyle verilen arazilerden yeterli verim sağlamayınca yönetimden borç para almış, fakat bu borç da ödenememiş ve Malakanların aldıkları borç katlanarak büyümüştür ¹³⁰.

¹²⁸ Kars valisi Frakini’nin 27 Haziran 1880 tarihinde imzaladığı 1879 yılı yıllık raporunda ayrıntılı tabloda göç edenlerin sayısı 5.816 hane 65.447 kişi olduğu yazılıdır. En çok göç 21.096 ile Ardahan ve köylerinden olmuştur. Göç için valilikten izin alınıyor ve bu izine göre göç ediyordur. Bazen izin alıp göçmeyenler olduğu gibi izinsiz terk edenlerde vardır (Badem, 2021, s. 146). Küçük, bölgeden göç edenlerin 82.000 olduğunu açıklamıştır (Küçük, 2016 s. 26).

¹²⁹ Malakanların Kars-Ardahan çevresine göç etmeyi kabul etmesinin sebepleri; Rusya’nın kendilerine askerlikten, vergiden belirlenen yıllar için muaf olmayı ve bol tarım arazisi vermeyi teklif etmesidir (Akçayöz, 2015, s. 27; Reisli, 2018, s. 22, 23). 1879-1884 yıllarında Kars ve çevresine yerleştirilen Malakan hane sayısı 794’tür.

¹³⁰ Şubat 1905’te Ardahan sancağına bağlı Nikolayevka (eski adı Sarzep, şimdiki adı Sulakyurt) köyünde oturan Malakanların vekilleri Andrey Jabin ve Leontiy Proskudin, Tiflis’teki Kafkasya genel valiliğine bir dilekçe verirler. Dilekçede Malakanların 1880 yılında buraya geldikleri 10 yıl ödemesiz on yılda yıllık %6 faizle 20 yıllığına 3.900 ruble kredi aldıklarını, 1901 yılında görülmemiş soğuk ve dondan dolayı tekrar borçlandıklarını; bu nedenle borçlarının silinmesi ve yardım talebinde bulunulmasını istemişlerdir. Kars valiliğinin Kafkasya genel valiliğiyle 1905 yılında yapılan yazışmada

1891 yılında Nikolayevka (Sulakyurt) köyünde difteri salgını gerçekleşmiş ve bu salgın sırasında Rusya'dan özel doktor gelerek kaldığı süre boyunca köy halkı ve hastalıkla ilgili bilgileri rapor etmiştir. Bu raporlarda köyün caddeleri\yolları, halkın ibadeti ve sosyal yaşamı hakkında bilgiler verilmiştir. Bunun dışında köyde yaşayanların birbirleriyle akraba oldukları, köyde ürettikleri süt ürünleri, sebze ve yumurtayı Ardahan'a gönderdikleri, kadınların da Ardahan'daki bürokratların ve askerlerin çamaşırlarını yıkadığı belirtilmiştir¹³¹ (Arslantürk, 2020, s. 231-232).

Kars oblasti¹³² Köyleri Nüfus tablosunda Ardahan Sancağında Küçük Cincerop (Sugöze) köyünde 1886 nüfus sayımında 12 Malakan olduğu ve Nikolayevka'da (Sarzep/Sulakyurt) 1886'da 437, 1896'da 670 ve 1906'da 919 Malakanın yaşadığı yazılıdır (Badem, 2021, s. 113). Malakanlar ve Duhoborlar evlilik ve doğumlarını deftere kaydetmek istemezler. Kafkasya valiliği de sektantların¹³³ isterlerse evlilik ve doğum olaylarını kiliseye kaydettiremeyebileceklerini bildirmiştir. Bundan dolayı nüfusları tam olarak verilememiştir (Badem, 2021, s. 194). Kaynaklarda Ardahan'a

Nikolayevka'daki Malakanların aldıkları 3900 ruble kredinin, 306 ruble ve faizinin ödenmediğini, 1901 yılında ise yaşanan dolu ve don yüzünden diğer köylerle birlikte Nikolayevka köyüne 5.000 ruble borç verildiği ifade edilmiştir. Bu borcun da ödenmediği, Ayrıca 1901 ve 1902 yılları vergilerinden toplam 4.954,54 ruble borçlarının olduğu yazılıdır. İmparator II. Nikolay'ın 11 (23) Ağustos 1904 tarihli emrine göre vergilerinin bir kısmı affedilmiştir. Sonuçta Nikolayevka'nın kalan borcu 8.037,08 ruble buna ek olarak bu yılda 1.827,89 vergi borcu vardır. 112 haneli köyün bu borcu kısa sürede ödemesi mümkün değildir. Bu nedenle vali borcun 4.500 rublelik kısmını faizsiz olarak 9 yıla yaymayı önermiştir. Çünkü ancak bu şekilde Malakanların ABD 'ye göçlerinin önünün alınabileceği ifade edilmiştir (Badem, 2021, s. 195, 196).

¹³¹ 1891 yılı mayıs ayında Nikolayevka köyünde difteri salgını (halkın "kuşpalazı" dediği, Latince "diphthérie") meydana gelmiştir. Salgını kontrol altına almak için Dr. Vladimir İvanoviç Alekseevski görevlendirilmiştir (Arslantürk, 2020, s. 215). Doktor, 24 Mayıs 1891'de köye gelmiştir. Doktor, Ardahan'ın sağlık bakımından çok kötü olduğunu raporunda yazmıştır Doktor Alekseevski köyde olan salgını durdurmak ve sonlandırmak için her şeyi rapor olarak kaydetmiştir ve bu sırada Nikolayevka köyüyle ilgili genel bilgiler de vermiştir (Arslantürk, 2020, s. 218). Köyün 1891 yılında 60 hane ve 415 kişiden oluştuğu, dümdüz iki sokağının olduğunu yazmıştır. Bayram günlerinde köy halkının büyük-küçük herkesin 2-3 evde toplanıp ibadet ettiğini, her ibadetten sonra semaverle çay içildiğini yazmaktadır. Din adamları difteri salgınından kurtulmak için halkı 2-3 eve toplayıp semaver eşliğinde konuşmalar yapmıştır. Hastalıktan ölenlerin ardında ölü evinde toplanıp dualar edilmiştir (Arslantürk, 2020, s. 223). Köyde üretilen süt, tereyağı, sebze, yumurta Ardahan'a gönderilmiş, kadınlar da Ardahan'daki asker ve bürokratların çamaşırlarını yıkamışlardır (Arslantürk, 2020, s. 231-232). Köyde kaydı olmayan çocukların olduğu belirtilmiştir. Yapılan sayımda 315 kişiden 206'sının 15 yaşından küçük olduğu bilgisi paylaşılmıştır (Arslantürk, 2020, s.226). Köydeki hastalık\salgın 1891 yılının mayıs ayında başlamış ve 4 ay gibi bir sürede sona ermiştir. Hastalığın sona ermesi için alınan önlemlerden biri de tüm hane sahiplerinin evlerini kireçle boyaması olmuştur. Salgın sırasında toplam 124 kişinin hastalığa yakalandığı bunlardan 71'nin hayatını kaybettiği tespit edilmiştir (Arslantürk, 2020, s. 236). Köyde başlayan salgın, Ardahan'da birkaç evde ve Mihaylovka köyünde (Kars-Akyaka) görülmüştür. Fakat hızlı önlem alınmasıyla Ardahan'da 3 hasta, Mihaylovka'da 4 hasta hayatını kaybetmiş ve salgın sona ermiştir (Arslantürk, 2020, s. 232-233).

¹³² Rusya'da askeri valilerin yönettiği illere Oblast denirdi. Ardahan da Kars'a bağlı "okrug"tur. Sancaklara "okruk" kazalara "uçastok" denirdi (Badem, 2014, s. 46).

¹³³ Sektant: Aykırı topluluk, uzlaşmaz mezhep demektir (Aslan, 2007, s. 199).

gelen Malakan nüfusu, bazen “göçmen” bazen “daimî nüfus” ve bazen de “yerleşen” şeklinde verilmiştir. Tablo bu bilgilere bağlı kalınarak hazırlanmıştır.

Tablo 1. Ardahan okruğunda (Sancak) Malakan nüfusu

Yıl	Yer	Hane	Erkek	Kadın	Toplam kişi
1880 Yerleşenler	Nikolayevka	---	---	--	437
1881 Yerleşenler	Ardahan Ogruğu	44	112	93	205
1882 Daimî Nüfus	Ardahan Ogruğu	---	136	91	127
1884 Yerleşenler	Ardahan sancağı	17	---	---	118
1886 Nüfus	Nikolayevka	---	---	---	436
1888 Göçmen	Nikolayevka	66	---	---	448
1891	Nikolayevka	60	---	---	415
1896 Nüfus	Nikolayevka	---	---	---	437
1902	Nikolayevka	---	---	---	802
1905 Nüfus	Nikolayevka	112	---	---	900 +
1906 Nüfus	Nikolayevka	--	---	---	919
1914 ¹³⁴	Ardahan Sancağı	---	---	---	200

Kaynak: (Arslantürk, 2020, s. 226; Badem, 2021, s. 70, 71, 113, 210, 213, 214, 437)

3.4.1. Malakan Evi

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Malakan evine ait kalıntılar, Sulakyurt köyü Tek Damlar mahallesinde, Malakan mezarlığının 350 m güneydoğusunda, köy yoluna 50 m mesafede yer almaktadır (041°09' 50" K; 042°37'50" D). Kerpiç tuğla ve taş malzemeye inşa edilen evin sadece kuzey ve doğu duvarı ile üzerine oturduğu mahzenin duvar kalıntıları korunmuştur. Evin zemini ve örtü sistemi bütünüyle yok olmuştur. Ev çevresinde küçük buluntuya (seramik vb) rastlanılmamıştır. Yapı henüz tescillenmemiştir. 2863 sayılı kanununun 23. maddesine göre, halkın sosyal hayatını yansıtan, insan yapısı araç ve gereçler dahil, bilim, din ve mihaniki sanatlarla ilgili etnografik nitelikteki kültür varlıkları tasnif ve tescile tabidir. Dolayısıyla köydeki

¹³⁴ 1914 yılında Ardahan'daki Malakan nüfusunun 200'e düşmesinin sebebi, Teşkilatı Mahsusa üyelerinin Ardahan'ı kurtarmak için Şavşat, Sahara ve Ardanuç'tan Ardahan'a gelmeleridir. Çünkü bunu duyan Malakanların bölgeden kaçmıştır. Bu konuyla ilgili Tiflis'te bulunan “Mşag” adlı Ermeni gazetesi Malakanların at arabalarıyla Ardahan'ı terk ederek Ahılkelek'e gittiklerini geriye çok az Malakan'ın kaldığını yazmıştır (Badem, 2021, s. 437-439).

Malakan yaşamının önemli bir kanıtı olan bu denli önemli bir yapının korunarak gelecek kuşaklara aktarılması için mutlak tescillenmesi gerekmektedir.

Şekil 55. Sulakyurt Malakan evi ve Mezarlığını gösteren uydu görüntüsü

Şekil 56. Sulakyurt Tekdamlar Mahallesi Malakan evine ait kalıntılar

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Tek Damlar mahallesine ismini veren yapı, duvarla çevrilenmiş 70x60 m ebatlarındaki bir alanın ortasından yer almaktadır. Kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla yapı, alt kattaki mahzenle birlikte iki katlı biçimde planlanmıştır. Alttaki mahzen, taş malzeme ile inşa edilmiş olup ev için platform görevi üstlenmiştir. Üstteki ana yapı tek katlı olup kerpiç tuğla ile inşa edilmiştir.

Malakan evinde soğuk hava deposu işlevi gören alt kattaki mahzene “patval”¹³⁵ ismi verilmiştir. Mahzenin duvarları, taş ve toprak harç ile örülüdür. Mahzenin örtü sistemi olasılıkla ahşap hatıllarla kurgulanmıştır. Ancak bu kurguya ilişkin izler maalesef korunmamıştır. Malakan evinde ana yapının doğu-batı doğrultusunda uzunluğu 9,10 m, kuzey-güney doğrultusunda genişliği 5,20 m’dir. Mahzende ölçü iç mekândan alınmıştır. Alınan ölçüye göre mahzen 7,80 x 3,85 m ebatlarındadır. Taş duvarın kalınlığı 80 cm’dir. Mekâna giriş kuzey yöndedir. Korunan giriş aralığı 1,13 m’dir. Korunan duvar yüksekliği 1-1,5 metre arasındadır. Köylülerin (Selçuk Sarıtaş) aktarımına göre soğuk hava deposu işlevi gören mahzen, iki odalı biçimde planlanmıştır. Malakanlar köyü terk ettikten sonra -olasılıkla yeni mülk sahipleri- bu yapıya taş duvar örgülü yeni mekanlar eklemiştir.

Malakan evinde ana yapıya ait duvarlar, kerpiç tuğlaların üç sıra halinde ardışık şekilde dizimleriyle meydana getirilmiştir. Yani söz konusu kerpiç tuğlalar, üç sıra halinde birbirine bitleştirilmiş, her duvar sırasında kerpiç tuğlaların bir uzun-bir dar tarafları dış yüzeye bakacak şekilde dizilim gerçekleştirilmiştir. Bu tarz bir inşa yönteminin kullanılmasındaki neden, olasılıkla yapıyı kışın sıcak yazın serin tutmaktır. Kullanılan kerpiç tuğlaların uzunluğu 29 cm, eni 12-15 cm arası, yüksekliği 14 cm, derz aralıkları 2-2,5 cm arasındadır. Kerpiç tuğlalar saman (tezekten dolayı), küçük taşçık ve kireç katkılı malzemeye üretilmiştir. Tuğla sıraları arasında kerpiçlerle aynı malzemeden üretilmiş bir harç kullanılmıştır. Duvar yüzeyleri ayrıca saman katkılı bir sıva kaplanmıştır. Yapının doğu ve kuzey yönünde korunan kerpiç tuğla duvarın kalınlığı 53-55 cm arası, ölçülebilen yüksekliği (alttaki taş platformdan itibaren alınan ölçüye göre) 1,48 m’dir.

Kuzeydeki kerpiç duvarda, pencere olduğunu düşünülen 2 adet açıklık az da olsa korunmuştur. Kerpiç tuğlalar arasında ayrıca yer yer ahşap hatıllara yer verilmiştir. Bu hatıllara ait kalıntılar duvar yüzeyinde algılanabilmektedir. Zira söz konusu ahşap hatıllardan biri ekseninin batısındaki pencere açıklığı altında yer almaktadır.

¹³⁵ Her Malakan evinde patval denen bir bölüm vardır. Bu bölüm için zemin 1-5-2 m kadar kazılır ve mekânın içi sıvanır. Patval içinde daha çok patates, turşu ve peynir gibi gıda ürünleri muhafaza edilir (Türkdoğan, 2005, s. 94)

Şekil 57. Tekdamlar Mahallesi Malakan evi kalıntısı duvar iç yüzeyi saman katkılı sıva

Şekil 58. Tekdamlar Mahallesi Malakan evi kalıntısı

Köyde vatandaşlarla yapılan söyleşiler, arazi çalışmalarında elde edilen verileri destekler niteliktedir. Köylülerin aktarımına göre Sulakyurt'taki Malakan evleri kerpiç ve ahşap ile inşa edilmiş ve bu nedenle çoğu yapı zaman içinde kendiliğinden yıkılmıştır. Yıkılmayan yapıların ise harabe halde oldukları için mülk sahipleri tarafından yıkılarak yerine yeni evler inşa edilmiştir. Köylüler aynı zamanda Malakan evlerinin kalın duvarlı olduğunu bu nedenle kışın bile sıcak kaldığını ifade etmişlerdir.

Köylüler (Esbender Korkmaz, Selçuk Sarıtaş, Seyfullah Gülmemiş), Sulakyurt'ta tek korunan Malakan evinin, Tek Damlar Mahallesinde incelediğimiz örnek olduğunu doğrulamaktadır. Köylüler (Seyfullah Gülmemiş, Vesile Marancı) ayrıca Malakanların

“Bostan” dedikleri evlerine yakın ekim yaptıkları yerler olduğu da belirtilmiştir. Bu alana, patates (kartol), ay çekirdeği (şimiska), lahana, turp ekmişlerdir. Ayrıca Vesile Marancı, Binali Aktaş, Sulakyurt’taki değirmenlerin Malakanlar tarafından işletildiğini ifade etmişlerdir. Malakanların köyde daha çok Orta mahallede ikamet ettiği bilgisi de Elbeyi Culfa tarafından bizlere aktarılmıştır¹³⁶.

Köydeki Malakan evlerini gösteren tek fotoğraf 1974 yılına aittir (Gündoğdu, 2021, s. 102). Ancak söz konusu evin, köydeki konumu paylaşılmadığından ve fotoğrafta evin önünde bir furgun (öküz arabası) yer aldığından yer tespiti ya da diğer detaylar aktarılamamıştır. Fotoğrafta tek algılanan detay evin beşik çatı ile örtülü olmasıdır.

Şekil 59. Sulakyurt köyü 1974 yılı Malakan evi ve furgun (Gündoğdu, 2021, s. 102)

Eskiden köyler; “yol köyü”, “daire köy” ve “çekirdek veya toplu köy” olarak ayrıştırılmıştır. Bu ayrışımaya göre Sulakyurt, yol köyüdür. Kars’ta yer alan Malakan köylerinden Yalınçayır ve Atçılar da yol köyüdür. Malakanların Çalkavur köyünde olduğu gibi çekirdek tipte köyleri de vardır¹³⁷ (Türkdoğan, 2005, s. 105, 106).

¹³⁶ Orta mahalledeki Malakan evlerinin çoğu kerpiç malzeme olduğundan yıkılmış yeni sahipleri tarafından tekrar yapılmıştır. Aşağı Mahalle 1922’den sonra gelen halk tarafından iskân edilmiştir (Elbeyi Culfa).

¹³⁷ Yol tipi köy, sadece Malakanlara özgü değildir. Ardahan Tepeler köyü de yol tipi bir köydür.

Sulakyurt köyünün 1891 yılında dümdüz iki caddeden (yol) oluştuğu bilinmektedir (Arslantürk, 2020, s. 223).

Yapılan araştırmalara göre Malakan evlerinin içi ve dışı beyaz badanayla sıvalıdır¹³⁸ (Türkdoğan, 2005, s. 252, 253). Sulakyurt'taki bu evin de duvarlarında beyaz renkli sıva izleri korunmuştur. Malakan evlerinde iki oda bulunmaktadır. Ortada bir avlunun sağındaki oda misafir odası olarak kullanılırken solda oda mutfak, kiler ve fırın işlevi üstlenmiştir. Evdeki bütün bireyler bir odada kalmaktadır. Evli çiftler ise aynı oda içinde bir örtü ile ayrılmış bölümde yatmaktadır. Malakanlar yerde uyumazlar, mutlaka uyumak için kullandıkları ahşap yatakları vardır. Çocuklar ise salıncaklarda uyutulmaktadır (Türkdoğan, 2005, s. 112).

Difteri salgını nedeniyle köye gelen Rus doktorun aktarımları sayesinde 1891 yılında köy nüfusunun 415 olduğu, halkın ibadetlerine düşkün olduğu, herkesin bayram günlerinde 2-3 evde toplanarak ibadet ettiği bilgisine ulaşılmaktadır (Arslantürk, 2020, s. 223). Keza Malakanların, “Sabranyan” adı verilen ibadet mekanlarına sahip oldukları bilinmektedir. Olasılıkla Rus doktor ya köyde Malakanların ibadet yeri olan “Sabranyan”ı bilmiyor¹³⁹ ve Malakanların ibadetlerini evde yaptıklarını sanıyor ya da köyde bu tarz ibadet için ayrılmış özel mekanlar bulunmamaktadır.

Malakan evlerinin pencereleri “stavni” denilen yekpare tahta oymalı kapaklarla kapatılmaktadır (Türkdoğan, 2005, s. 111). Malakanlar evlerini, ahşaptan eğer ahşap bulamazlarsa kerpiçten yapmaktadırlar. Evin temeli platform taş, üst kattaki ana yapısı kerpiçle inşa edilmektedir (Türkdoğan, 2005, s. 108, 109). Kerpiç yapımında genellikle sarı toprak tercih edilmektedir. Yapılan kerpiç tuğlalara saman, kerme/tezek külü katılmaktadır. Kerpiçlere tezek ve külünü katma geleneği Malakanlara hastır. Malakan evlerinde koku vardır ve evlerindeki kokunun nedeni buna bağlanmaktadır. Zira yerli halk bu kokuya “Malakan Kokusu” adını vermiştir (Türkdoğan, 2005, s. 108, 109). Yerli halk kerpiç hamurunu yoğurmak için ayaklarını kullanırken Malakanlar yoğurma işini, 4-5 at ve bir çocukla gerçekleştirmektedir. Aktarımlara göre atlar birbirine bağlanır ve çocuk atlardan birinin üzerine çıkarılır. Kerpiç hamuru iyice yoğrulduktan

¹³⁸ Yalınçayır köyünde ev içleri “beliğna” denen beyaz toprakla sıvanmaktadır. Her Malakan, evini kireç bulamazsa beyaz toprakla sıvanmaktadır (Türkdoğan, 2005, s. 111).

¹³⁹ Sabranyan oldukça sadedir ve içinde haç ya da ikonlar yer almamaktadır. Dolayısıyla Rus doktor da bu nedenle Mekanların evlerde ibadet ettiğini düşünmüş olabilir. (Türkdoğan, 2005, s. 194, 195, 196; Kıyanç, 2014, s. 60, 61; Reisli, 2018, s. 56).

sonra iki-üç gün mayalanmaya bırakılır. Birkaç gün sonra da kalıplara dökülerek kurutulur. Duvar örüldükten sonra, örtü sistemi için üç- dört adet uzun ahşap direk kullanılır ve bu direklere enine tahtalar çakılarak yapı kapatılır. Söz konusu örtünün üzeri yaklaşık 5-6 cm kalınlığındaki çamur katmanı ile sıvanır. Kuruyan çamurların üzeri, 15 cm kalınlığına ulaşınca kadar, toprakla örtülür (Türkdoğan, 2005, s. 108, 109).

Malakanlar, Ardahan-Kars bölgesine “Bostan” dedikleri kavramı getirmişlerdir. Bostan, evlerin bahçelerinde iklime uygun tarım ürünleri yetiştirdikleri yerlerdir. Bu alanlarda patates, lahana, ay çekirdeği, turp, soğan ekimi yapmıştır. Bölgede patatese “kartof/kartol” ay çekirdeğine “şimiska” denmesi bu halkla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca Malakanlar patates, ay çekirdeği, lahana tarımını bölgeye ilk getiren halktır (Türkdoğan, 2005, s. 28, 29, 97; Kıyanç, 2014, s. 52; Akça ve Kıyanç, 2017, s. 35; Reisli, 2018, s. 60, 61).

Sonuç ve Değerlendirme: Sulakyurt köyünde 1880 yılında gelip yerleşen Malakanların çoğu, 1914-1922 yıllarında göç ve tahliyelerle buradan taşınmıştır. Malakanlara ait evler ise kerpiçten yapıldığı için günümüze pek ulaşamamıştır. Köyde korunan tek örnek Tek Damlar Mahallesiindedir. Alanda yapılan incelemeler neticesinde evin geniş bir arazinin ortasında konumlandırıldığı, “patval” denen mahzenle birlikte iki katlı planlandığı, alt kattın taştan üst kattın Malakanlara özgü kerpiçle inşa edildiği, olasılıkla ahşapla kurgulanan çatının ve tabanın korunmadığı, pencere altlarında destek amacıyla duvar içine ahşap hatıllar eklendiği söylenebilir. Evin geniş bir arazi üzerinde konumlandırılması alanın bostan ekimi için uygun olduğunu gösterirken, korunan mahzen kalıntıları bostanda ekilen ürünlerin depolanması için mahzenlerin kullanıldığı doğrular niteliktedir. Yapıda kullanılan kerpiçle benzer yapı malzemesi köydeki başka hiçbir evde tespit edilememiştir. Ayrıca korunan izler, Malakan evlerinde kullanılan kerpiçlerin tezek(saman) katkılı olduğunu ve duvar yüzeylerinin sıvalı olduğunun kanıtlamaktadır. Kars’ta korunan örneklerle yapılan kıyaslama sonucunda Malakan evlerinin genelde aynı düzen içerisinde planlanıp inşa edildiği anlaşılmıştır.

3.4.2. Malakan Hamamına Ait Kazan

Bulunduğu Konum ve Mevcut durumu: Eser köyde Orta mahallede- Seyfullah Gülmemiş’in evinde bulunmaktadır (041.09’39” K 042. 37’33” D) ve evin

müştemilatında muhafaza edilmektedir. Eser Malakan Hamamlarında kullanılan tutamaklı demir döküm kazandan biridir. Kazanın ağız kenarında zemine kadar inen bir çatlak bulunmaktadır. Bu nedenle hane sahipleri tarafından kazan tamamen kırılmasının düşüncesiyle kazanın etrafı kulp hizasında çift sıra demir telle kuşatılmıştır. Ayrıca kazan bir süre çiçek saksısı olarak kullanıldığı için dışı boyanmıştır. 2863 sayılı kanununun 23. maddesine göre, etnografik nitelikli kültür varlıkları arasında yer alan eser henüz tescillenmemiştir.

Şekil 60. Malakan hamam kazanının ve Sulakyurt'taki diğer kültür varlıklarının konumunu gösteren uydu görüntüsü

Şekil 61. Sulakyurt yerleşiminde bulunan Malakan ev kalıntısı ve hamamın olduğu yer.

Şekil 62. Malakanlara ait hamam kazanı

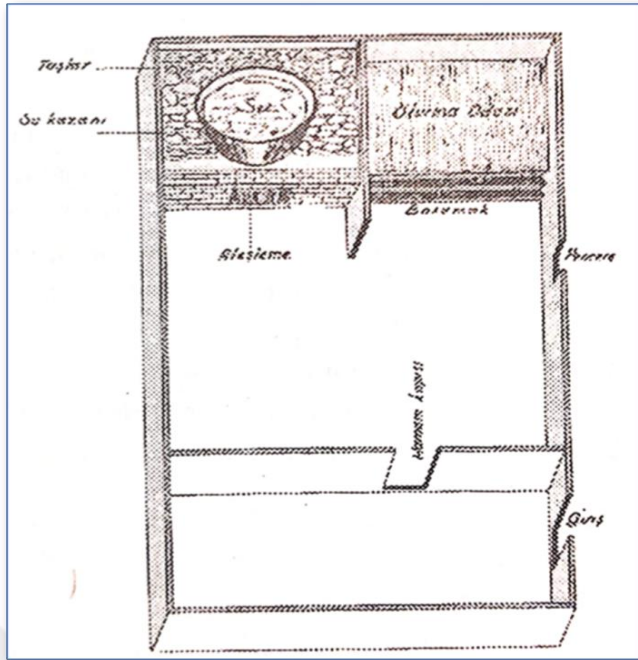

Şekil 63. Malakanlara ait hamam kazanının üstten görünümü

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Seyfullah Gülmemiş'ten alınan bilgiye göre, oturduğu evin bulunduğu alanda daha önce bir Malakan hamamı vardır. Hamamın 15-20 m kuzeybatısında bir Malakan evi de bulunmaktadır. Ancak yapılarda kullanılan kerpiç malzeme nedeniyle yapılar zamanla tahrip olmuş ve yıkılmıştır. Kazan, hamam içerisinde bulunarak çıkarılmıştır. Hamamdan günümüze kazan dışında başka bir kalıntı ulaşmamıştır. Kazan, hane sahipleri tarafından belli bir süre çiçek saksısı olarak kullandıktan sonra önemi anlaşılarak evin mü

Kazan açık ağızlı, düz dipli, dibe doğru daralan konik bir gövdeye sahiptir. Kazanın iki yanında -ağız kenarının hemen altında- karşılıklı iki tutamak yer almaktadır. “7” biçiminde kazana bitleştirilen tutamalara ayrıca kolay taşınması için damla formu halkalar eklenmiştir. Bunun dışında kazanın ağız kenarına karşılıklı şekilde iki adet yüzeysel çentik işlenmiştir. Bu çentiklerin ne amaçla işlediği algılanamamıştır. Kazanın ağız çapı 82 cm, dip çapı 56 cm, derinliği\yüksekliği 56 cm’dir.

Malakanlar temizliğe çok önem vermişlerdir. Pazar günü gerçekleşecek ibadetlere temiz katılmak için cumartesi günü hamam günü olarak tercih edilmiştir (Türkdoğan, 2005, s. 194). Malakanlara göre bir evi hamamsız kurgulamak olanaksızdır. Hamamlar “Fin hamamı” tipindedir ve evlerden ayrı müstakil yapılar olarak inşa edilmişlerdir. Hamamların basit bir planı vardır. Hamamlarda ilk bölüm giriş, ikinci bölüm banyo kısmıdır. Banyo bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım banyo yapmak için kullanılan alandır. Bu alan, iki basamaklı bir platform üzerindedir ve platformun üzeri saltaşı (düz taş) veya tahtayla kapatılarak "oturma odası" denilen alan meydana getirilmiştir. Banyo bölümünün ikinci kısmı, banyonun ısınma tesisatının bulunduğu yerdir. Bu kısmın etrafı taşlarla örülü olup ortasında, üzerine büyük kazanın yerleştirildiği ocak bulunmaktadır (Türkdoğan, 2005, s. 95). Ateşleme kısmında genellikle tezek ve saman kullanılmıştır. Kazan iyice ısındıktan sonra banyonun bütün kapıları kapatılmaktadır. Ardından içeri alınan bir miktar soğuk su, kızgın taşlar üzerine serpilerek içeride buhar oluşması sağlanmıştır. Her hamamda, içerin aydınlatılması için küçük bir pencereye yer verilmiştir (Türkdoğan, 2005, s. 96).

Şekil 64. Malakanlara ait hamam planı (Türkdoğan, 2005, s. 96)

Sonuç ve Değerlendirme: Sulakyurt yerleşiminde bulunan hamam kazanı yerleşimde hamam olduğunun kanıtıdır. Yayınlarda Malakan hamamları hakkında verilen bilgiler ile kazanı muhafaza eden Seyfullah Gülmemiş'in hamamla ilgili verdiği bilgiler örtüşmektedir. Çünkü Seyfullah Gülmemiş'in hamamın evden ayrı bir yapı olduğunu, küçük bir penceresinin bulunduğunu ve kerpiçten yapıldığını ifade etmiştir. Köyde başka bir hamam ya da hamam kalıntısına rastlanmamıştır. Seyfullah Gülmemiş'in dışında, köy halkından hiç kimse hamam hakkında bilgi sahibi değildir. Her evde hamamın var olup olmadığını tespit etmemiz çok zordur. Fakat köy halkının bu konu da bilgi sahibi olmayışından dolayı Sulakyurt yerleşiminde hamam sayısının az olduğu öngörmek olasıdır.

3.4.3. Malakan Atlarına Ait Olduğu Öngörülen At Nalı

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Sulakyurt'ta Malakan atlarına ait olduğu öngörülen iki adet at nalı bulunmuştur. Bu örneklerden biri Orta Mahalle'de Enver İlkar'ın evinde, diğeri Yukarı Mahalle'de Abdülkadir Çetin'in evinde muhafaza edilmektedir. Hane sahipleri tarafından ambara asılan örnekler oksitlendikleri için kullanılmayacak duruma gelmişlerdir.

Günümüze ulaşan örnekler, 2863 sayılı kanununun 23. maddesine göre, halkın sosyal hayatını yansıtan, insan yapımı araç ve gereçler arasında yer almakta olup etnografik nitelikteki kültür varlıkları arasında sayılmaktadırlar. Ancak eserlerin korunması için herhangi bir tescil ya da tasnif işlemi yapılmamıştır.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: At nallarının hane sahipleri tarafından uğur getirdiği ve nazardan koruduğu düşüncesiyle ambarlara asıldığı gözlenmiştir. At nallarını muhafaza eden her iki şahsa ait haneler, tahrip durumdaki Malakan evleri üzerinde konumlandırılmıştır. Korunan at nalı örnekleri günümüz at nallarına göre daha kalın ve oldukça büyük boyutludur. Enver İlkar’a ait evde ambara asılan nal, 14x16 cm ölçülerinde olup metal eni 3 cm’dir. Abdülkadir Çetin’e ait evde ambara asılan nal, 15x17cm ölçülerinde olup metal eni 3 cm’dir.

Ne Sulakyurt’ta ne de Ardahan çevresinde bu nalları kullanacak denli heybetli at yoktur¹⁴⁰. Yayınlardan elde edilen veriler sayesinde Sulakyurt’ta Malakan atlarının olduğu bilinmektedir. Ayrıca köy halkı da bu atların varlığı hatırlamakta ve daha iri olduklarını ifade etmektedir (Enver İlkar, Esbender Korkmaz, Ramiz Gökçe). Bu bilgi dışında Özcan Işık, Malakan atlarına “Katana” denildiği bilgisini bizimle paylaşmıştır.

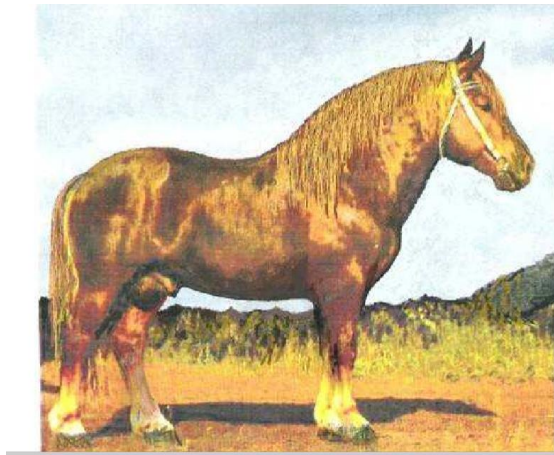
Şekil 65. Enver İlkar ‘a ait evinde ambara asılı duran Malakan atı nalı (küçük olan yerli atın nalıdır)

¹⁴⁰ Sulakyurt’ta yaşayan Malakanlar 1905 yılında Kars Oblastına yazdıkları dilekçede 1901 yılında çok hayvan kaybettiklerinden bahsetmektedirler ve 59 atın telef olduğunu belirtmişlerdir (Badem, 2021, s. 196).

Şekil 66. Abdülkadir Çetin'in evinde ambara asılı Malakan atı nalı

Malakan atı, Anadolu'da ortaya çıkan melez bir ırktır. Ruslar Kars-Ardahan'ı ele geçirince burada aygır beslenen 4 hara (at üretilen çiftlik) kurmuştur. Bu haralar, İğnazor (Arpaçay/Gönülalan), Boğatepe, Vladikafkas ve Karakale'de yer almaktadır. Malakanlar bu coğrafyaya gelirken kendi kullandıkları soğuk kanlı "Bichuk" kısıraklarını getirmişlerdir. Bu kısıraklar 4 harada Clydesdale ve Percheron cinsi atlarlar çiftleştirilmiş ve ortaya "Malakan atı" çıkmıştır. Bu atlarda zamanla doru-al şeklinde tonlar (atların tüylerine verilen ad) görülmüştür (Koçkar, 2016, s. 99; Emiroğlu ve Yüksel, 2018, s. 220). Bu atlar soğuğa dayanıklı, güçlü, sakın, koşum ve çekim fazla olan hayvanlardır¹⁴¹. Bunların ayrıca iri cüsseli ve ufak olmak üzere iki cinsi bulunmaktadır (Koçkar, 2016, s. 100; Emiroğlu ve Yüksel, 2018, s. 220).

Şekil 67. Malakan atı (Güleç, 2005, s. 77).

¹⁴¹ Bu atlar Anadolu'daki atlar kadar çevik olmasalar da çekiç güçleri fazladır tüyleri kabadır ve iri kemiklidir (Güleç, 2005, s. 74-75).

Malakan atları değişik işlerde oldukça çok kullanmıştır. Atlarla birlikte bölgeye fayton ve furgun gelmiştir¹⁴². Malakanlar bu at ve arabalarla bölgenin yük ve yolcu taşıma işini yapmaya başlamışlardır¹⁴³ (Badem, 2021, s. 188). Arazi ekiminde ve çıkan mahsulün toplanmasında at ve at tırmığını kullanmıştır. Bu sayede mahsul kısa sürede toplanması sağlanmış ve verim artmıştır (Kıyanç, 2014, s. 52; Akça ve Kıyanç, 2017, s. 36).

Ruslar 1918 yılında bölgeyi terk edince haralarda at yetiştirme işi durmuştur. Ruslar giderken atların bir kısmını götürmüşlerdir. Kalan atlar ise yerli atlarla çiftleşerek bazı özelliklerini yitirmiştir. Günümüzde bu tarz melez atlar Ardahan, Kars, Erzurum, Ağrı illerinde görülmektedir (Güleç, 2005, s. 75; Kıyanç, 2014, s. 64; Gürbüz, Aykut, Dayan, Aslan, 2016, s. 205; Koçkar, 2016, s. 100; Emiroğlu ve Yüksel, 2018, s. 220). 1935 yılında İsmet İnönü'nün yazdığı şark raporunda bu atlardan övgüyle söz edilmektedir. Kars Yalınçayır köyüne gelen İsmet İnönü, burada atların sayısının fazla olduğu görünce bu köylüleri atlarla birlikte yeni bir yere yerleştirmiş ve bu köyün adını da Atçılar köyü koymuştur (Türkdoğan, 2005, s. 74; Kıyanç, 2014, s. 65).

Sonuç ve Değerlendirme Köyde her ne kadar Malakan atı kalmasa da Rus İşgali Döneminde bu atlardan çokça faydalandığı bilinmektedir. Tarımda ürün ekiminde ve hasat zamanında Malakan atı, at tırmığından faydalanarak verimi artırdığı belirtilmiştir. Sulakyurt çevresindeki geniş tarım arazileri, köyün tarım için elverişli olduğunu göstermekle birlikte, Malakanların at gücüyle gerçekleştirdikleri tarım faaliyetlerinde zaman ve maliyetten tasarruf ettiklerini de göstermektedir. Sulakyurt'ta atın taşımacılıkta kullanıldığı bilinmektedir. Hatta Ardahan ve çevresinde at arabası için kullanılan “kaşka” kelimesinin Malakanlar vesilesiyle halk diline yansıdığı öngörülmektedir.

Köydeki Malakan yerleşimi, bu at türünün burada var olması için yeteli bir kanıttır. Günümüze ulaşan büyük boyutlu at nalları da bu at türüyle ilgili aktarımların doğruluğunu kanıtlar niteliktedir.

¹⁴² Günümüzde halen Ardahan ve çevresinde kullanılan at arabasına kaşka denilmektedir. Kaşka: kelimesi Rusçadır ve at arabası anlamındadır (Aras, 2021, s. 56).

¹⁴³ İki tip at arabası vardır 4 tekerli ve 2 tekerli, 2 tekerli at arabasıyla yakın köylere gidilmektedir (Türkdoğan, 2005, s. 102).

3.4.4. Malakan Mezarlığı

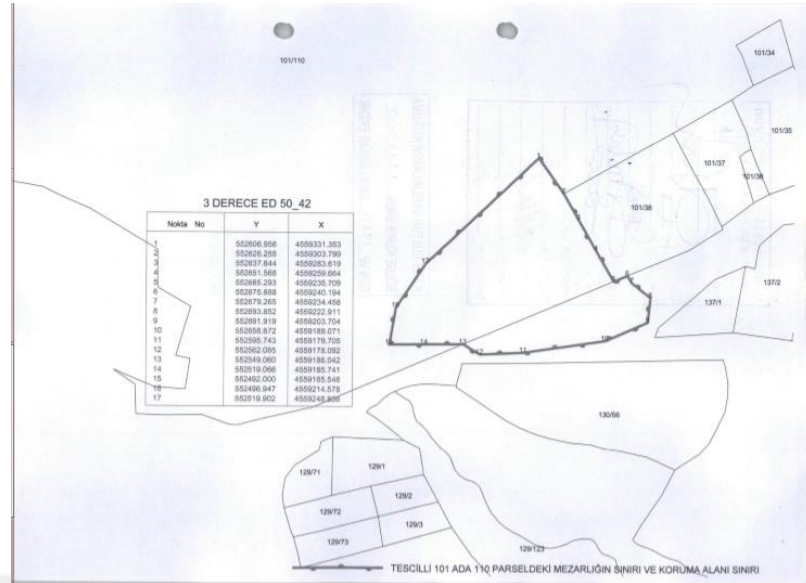
Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Malakan Mezarlığı, Sulakyurt köyünün Tekdamlar mahallesinde köy mezarlığının batısında, köy yolunun üst yakasında yer almaktadır (041° 09'54" K; 042° 37'36" D). Uydu görüntüsü için bakınız: Şekil.50). Mezarlıkta şu anda sadece 10 mezar taşı korunmuştur. Korunan taşlardan sadece biri ayaktadır. Geri kalan taşların hepsi (9 adedi) yan devrilmiştir. Bütün haldeki mezar taşları ya coğrafi koşulların neden olduğu doğal aşınmalar ya da bilinçsiz kişilerce gerçekleştirilen tahribatlar yüzünden yer yer deforme olmuştur. Mezar taşları üzerinde Kiril alfabesiyle yazılmış kitabeler mevcuttur ve bazı kitabeler de kısmen tahrip olmuştur. Mezarlık, 2863 sayılı kanununun 23. maddesine göre, bir halkın sosyal hayatını yansıtan kültür varlıkları arasında sayıldığından, 29.05.2009 tarihinde Erzurum Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu tarafından tescillenmiştir.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: 2013 yılında bölgede araştırma yapan S. Patacı, mezarlıkta 14 adet mezar taşı tespit etmiştir (Patacı, 2016, s. 199, 200). Tarafımızca 2022 yılında yapılan ilk saha araştırmaları sırasında, alanda 13 adet mezar taşı tespit edilmiştir. Ancak 2023 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazılar ve Araştırmalar Daire Başkanlığı'nın izniyle gerçekleştirilen çalışmalarımız sırasında alanda sadece 10 adet mezar taşı belgelenebilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen 10 mezar taşı, aşağıda şekilsel olarak tanımlanmış, kitabelerin transkripsiyonuna maalesef yer verilememiştir.

Yerel halkla yapılan söyleşilerde, köylüler mezarlıkta çok daha önceleri 40-50 adetin üzerinde mezar taşı bulunduğunu beyan etmiştir¹⁴⁴. Mezarlığa ilişkin tescil bilgilerine, 09.10.2023 tarihinde Kars Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu'na verilen dilekçe sayesinde ulaşılmıştır. Kars Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu tarafından paylaşılan tescil fişindeki bilgiye göre alanda çok fazla mezar taşı bulunmaktadır ve mezar taşları çok fazla tahrip olmuştur¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Köy halkından Esbender Kartal, Ramiz Gökçe, Taşkın Polat, Şenol Karabağ, Enver İlkar, Zülali Şimşek, Vesile Marancı, Dursun Pehlivan, Cemal Aktaş, Hasan Turgut, Savaş Uçar, Abdülkadir Çetin ve Abdürrahim Bilican mezarlıkta 40-60 arası mezar taşı olduğunu beyan ederken Suat Polat, Mustafa Altun, Remzi Aktaş, Taner Ekinci, Ensar Akpınar, Seyfullah Gülmemiş ve Özcan Işık bu sayının 100-150 kadar olduğunu belirtmektedir.

¹⁴⁵ Tescil fişinde, alanda Kiril alfabesinde yazılmış birçok mezar taşının olduğu, bir mezar taşında 1887 tarihi okunduğu, mezar taşlarının yerlerinden söküldüğü, dağıtıldığı ve Kiril alfabesiyle yazılan kitabelerin de tahrip edildiği ifadelerine yer verilmiştir.

2. No.lu Mezar Taşı: 1 no.lu mezar taşının yaklaşık 7 metre güneyinde yer alan mezar taşı yatık vaziyettedir. Bir bölümü toprağa gömülü olan taşın üst kısmı biraz tahrip olmuştur. Mezar taşı, dikdörtgen kaideli uzunlamasına dikdörtgen bir forma sahiptir. Dikdörtgen kaide olasılıkla toprağa gömülü olduğundan özenli işlenmemiştir. Ancak üstteki dikdörtgen bölüm, dört yönde daha düzgün tıraşlanmaya çalışılmıştır. Mezar taşının ön ve arka yüzeyinde kazınarak işlenmiş kitabeler bulunmaktadır. Toprak üzerinde kalan yan yüzeyi ise sade bırakılmıştır. Ön yüzdeki kitabede 12 satır bulunmaktadır ve ilk satırda “.910” tarihi okunmuştur. Başındaki rakam, tahribat nedeniyle okunamamıştır. Ancak Malakanların köye geliş tarihleri göz önünde bulundurulduğunda bu rakamın “1” olması gerektiği öngörülmektedir. Mezar taşının arka yüzü neredeyse bütünüyle toprağa gömülü olduğu için buradaki kitabe incelenememiştir; sadece ilk satırdaki “1900” tarihi okunabilmiştir. Mezar taşının toplam uzunluğu 142 cm'dir.

Şekil 70.Sulakyurt Malakan Mezarlığı 2 no.lu mezar taşı

Şekil 71. Sulakyurt Malakan mezarlığı 2. no.lu mezar taşı (arka yüzü)

3 No.lu Mezar Taşı: 2 no.lu mezar taşının 8 metre güneybatısında yer alan mezar taşı yatık vaziyettedir ve bütün halde toprak yüzeyinde durmaktadır. Taş, arka yüz üzerine devrildiği için sadece ön ve yan yüzeyler belgelenmiştir. Yüzeyleri düzgün tıraşlanan mezar taşı, uzunlamasına dikdörtgen bir forma sahip olup alt kısım toprak altında kaldığı için kaba yonu bırakılmış, üst kısmı ise kırma çatı şeklinde üçgen olarak yontulmuştur. Taşın ön yüzeyinde dikdörtgen çerçeve içinde kitabe yer almaktadır. Kitabede 6 satır mevcuttur. Ancak bu satırlardan sadece üstteki ikisinin harf karakterleri belirgindir. Diğer satırlar tahrip olmuştur. Dikdörtgen çerçeve üzerinde, kırma çatı biçimli alana ayrıca 1901 tarihi ile “f” ya da “r” harfi olduğu düşünülen bir harf kazınmıştır¹⁴⁶ Mezar taşının güneye bakan yan yüzeyine daha fazla yazı kazınmıştır. Kuzey yöne bakan yan yüzeyde ise tek sıra yazı vardır. Mezar taşının genişliği ön yüzde 40 cm yan yüzeylerde 38 cm’dir. Ölçülebilen yükseklik 139 cm’dir.

Şekil 72. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 3 no.lu mezar taşı

¹⁴⁶ Kitabe çerçevesinin bir kenarı kırıktır. Bunun dışında taşın ön yüzeyinde ateşten kaynaklandığı düşünülen kararmalar söz konusudur.

Şekil 73. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 3 no.lu mezar taşı (yan yüzeyler)

4. No.lu Mezar Taşı: 1 no.lu mezar taşının yaklaşık 15 metre batısında yer almaktadır. Kitabeli ön yüzeyi güneydoğuya bakacak şekilde yan yatmıştır. Yüzeyleri düzgün tıraşlanan mezar taşı, uzunlamasına dikdörtgen formlu olup üst kısmı üçgen biçiminde sonlandırılmıştır. Kitabe, mezar taşının ön yüzeyinde dikdörtgen formlu çerçevenin içine kazınmıştır. Kitabesi diğer mezar taşlarına göre daha ince bir hatla kazınmıştır. Bu nedenle harf karakterleri okunaklı değildir ve satırlarında herhangi bir tarih okunamamıştır. Mezar taşının uzunluğu 135 cm, kitabenin yer aldığı çerçeve 35x29 cm'dir.

Şekil 74. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 4 no.lu mezar taşı

5 No.lu Mezar Taşı: Mezar taşı, Polonya asıllı Rus Komutanın mezarının batısında yer almaktadır ve ön yüzeyi kuzeybatıya bakacak şekilde devrilmiştir. Yüzeyleri düzgün tıraşlanan mezar taşı, üst kısmı yarım daire kemerli uzunlamasına dikdörtgen bir forma sahiptir. Taşın alt kısmı toprak altında kaldığı için kaba yonu bırakılmıştır. Kitabe ön yüzeyde üst seviyede kare formulu bir çerçeveye içine kazınmıştır. Fakat tahribat nedeniyle harf karakterleri okunamayacak durumdadır. Mezar taşının uzunluğu 155 cm, olup kitabenin işlendiği çerçeve 35x31cm'dir.

Şekil 75. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 5 no.lu mezar taşı

Şekil 76. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 5 no.lu mezar taşı

6. No.lu Mezar Taşı: Mezar taşı, 4 no.lu mezar taşının 7 metre batısında yer almaktadır ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu olarak sırtüstü devrilmiştir. Yüzeyleri düzgün tıraşlanan mezar taşı, üst kısmı kaş kemerli sonlandırılan uzunlamasına dikdörtgen bir forma sahiptir. Taşın alt kısmı yani kaidesi toprak altında kaldığı için daha geniş olup kaba yonu bırakılmıştır. Kitabe ön yüzeyde üst seviyede kare formlu bir çerçeve içine 9 satır halinde kazınmıştır. Kitabenin yan kısmı ile mezar taşının üst kısmında kırıklar

üst kısmı üçgen biçiminde sonlandırılmıştır. Toprak yüzeyindeki yüzeylerde herhangi bir kitabe\yazıt bulunmaktadır. Mezar taşının ölçülebilen uzunluğu 153 cm olup kalınlığı 20-27 cm arasındadır.

Şekil 79. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 8 no.lu mezar taşı

Şekil 80. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 8 no.lu mezar taşı

9. No.lu Mezar Taşı: Mezar taşı, Rus Komutanın mezarının batısında, ilgili mezara 20 metre mesafede yer almaktadır ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda sırtüstü devrik vaziyettedir. Yüzeyleri düzgün tıraşlanan mezar taşı, uzunlamasına dikdörtgen bir forma sahip olup alt kısım toprak altında kaldığı için kaba yonu bırakılmış, üst kısmı ise kırma çatı şeklinde üçgen olarak yontulmuştur. Kitabenin işlendiği dörtgen çerçeve üst seviyede yer almaktadır, fakat kitabede harf karakterleri algılanamamaktadır. Mezar taşının uzunluğu 127 cm, genişliği 32 cm; kitabenin yer aldığı çerçeve 38x25 cm'dir.

Şekil 81. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 9 no.lu mezar taşı

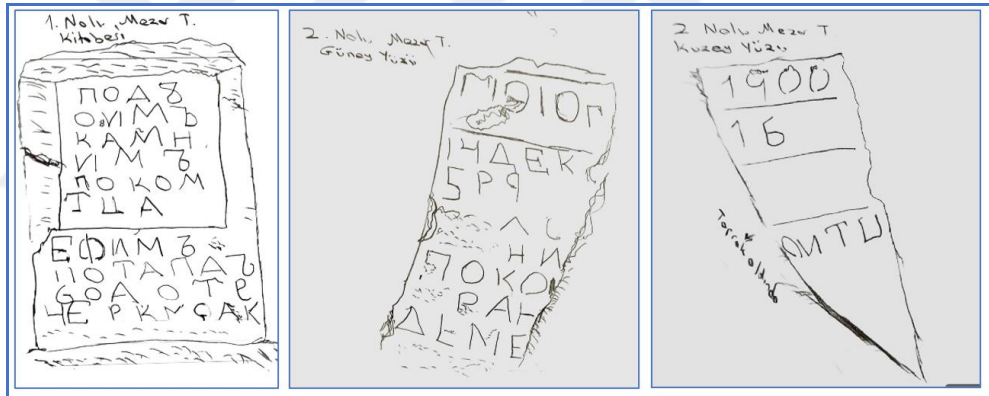
Şekil 82. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 9 no.lu mezar taşı

10. No.lu Mezar Taşı: Mezar taşı, mezarlığa erişim sağlayan köy yolunun kuzey yakasında yola 8 metre mesafede yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda sırtüstü yatık vaziyetteki mezar taşı, aynı zamanda diğer mezar taşlarından yaklaşık 1 metre aşağı kotta bulunmaktadır. Diğer mezar taşlarına göre eni daha dar tutulan mezar taşı, uzunlamasına dikdörtgen formlu olup alt kısmı/kaidesi kaba yonu işlenmiş, üst kısmı ise üçgen biçiminde sonlandırılmıştır. Kitabe, taşın ön yüzeyinde dikdörtgen bir çerçeve içinde 7 satır halinde kazınmıştır. Bunun dışında, çerçevenin altına 2 satır daha yazıt eklenmiştir. Çerçeve içindeki kitabenin ilk satırında 1899 tarihi ve "r" harfi okunmuştur. Kitabede kırıklardan dolayı belli olmayan harfler bulunmaktadır. Mezar taşı 130 cm uzunluğunda, 36 cm genişliğinde ve 35 cm kalınlığındadır.

Şekil 83. Sulakyurt Malakan Mezarlığı 10 no.lu mezar taşı

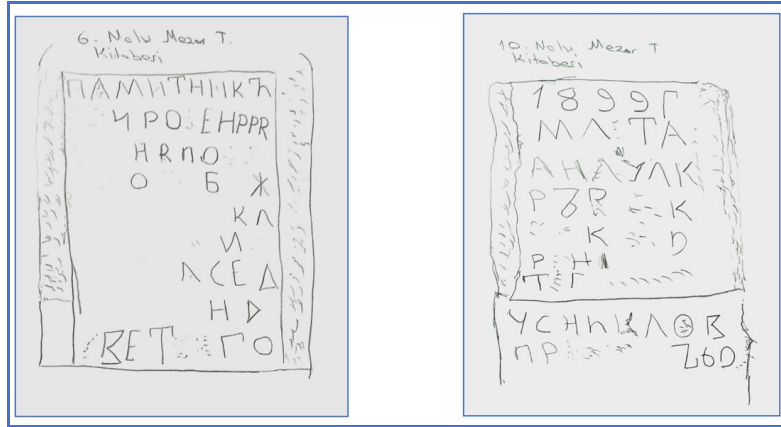
Yukarıda detaylı olarak tanımlanan 10 adet mezar taşına ait okunabilen kitabeler, aşağıda çizimlerle gösterilmiştir.

Şekil 84. 1 ve 2 no.lu mezar taşlarının üzerindeki yazılar

Şekil 85. 3 ve 4 no.lu mezar taşlarının üzerindeki yazılar

Şekil 86. 6 ve 10 no.lu mezar taşlarının üzerindeki yazılar

Malakanlarda ölü gömme gelenekleri biraz farklılık göstermektedir. Ölen bir kişi erkek ise erkekler, kadın ise kadınlar tarafından yıkanmaktadır. Genelde cenazeyi yakın akrabaları yıkamaktadır. Önce baş sonra vücut ve sonra ayaklar yıkanmaktadır. Yıkama işleminden sonra yeni alınmış temiz elbise giydirilmektedir¹⁴⁸. Cenaze tabuta konulurken eğer kadınsa beyaz, erkekse siyah elbise tercih edilmektedir. Ölen kişinin saçı ortadan ayrılacak şekilde taranmaktadır. Eller göbeğin üzerinde birleştirilmektedir. Eğer ölen kişi erkek ise karısı tarafından düğünde kendisine verilen mendil eline sıkıştırılmaktadır. Defin için hazırlanan cenaze, bu vaziyette eş-dost akrabası gelsin diye 3 gün bekletilmektedir. Her gün ölü için dua edilmektedir. Yakın akrabaları üç gün oruç tutmaktadır. Tabutu taşımak için ikişer kişi kol kola girmektedir ve kişiler ön ve arka kısımda durarak cenaze omuzlarda götürülmektedir. Tabutun kapağı mezhebe göre cenazenin önünde ya da arkasında taşınmaktadır (Türkdoğan, 2005, s. 190, 191).

Ölünün defnedileceği mezarın iki metre derinliğinde olması gerekmektedir. Çünkü ölü tabutla gömülmektedir. Gömülürken dua edilmektedir. Mezarlar genelde, toprak zemine açılan basit toprak mezar biçimindedir (Türkdoğan, 2005, s. 190, 191). Bu topluluk süs ve gösterişi sevmeyişinden mezarlarını süslememektedir. Malakan mezarlarında diğer Hristiyan mezarlarında olan haç simgesine yer verilmemiştir. Mezarın baş kısmına yani batı tarafına genelde küçük bir taş (baş şahidesi) konulmaktadır. Mezarlarda sadece çim büyümesine izin verilmektedir. Mezara çiçek veya çelenk götürmemektedir. Mezarlığı sürekli ziyaret etmek ölüleri rahatsız etmek demektir. Cenazelerinde ağlama\acıt yakma âdeti yoktur ve bu durum Müslümanlar

¹⁴⁸ Bir insanın ömrü boyunca giyeceği en güzel kıyafeti tabut için saklanırdır (Reisli, 2018, s. 38).

tarafından garipsenmiştir (Reisli, 2018, s. 39). Mezar taşları kadın ve erkekte farklılık göstermektedir. Yarım daire biçimli sonlanan mezar taşları erkek için kullanılmaktadır. Üçgen şekilli ya da elbiseyi andıran biçimde sonlandırılan mezar taşları kadınlar için kullanılmıştır (Gül ve Boyraz, 2021, s. 448). Cenazenin ardından 7. ve 40. gün cenaze yemeği verilmektedir (Suvari, 2009, s. 168).

Kars (İncesu- Çakmak köyleri) ve Ardahan Sulakyurt'taki Malakan mezarlarının akıbeti benzerdir. Mezar taşları ya köyde define aramak isteyen kişilerce kırılmış ya da köy evlerinde köşe taşı olarak duvar yapımında kullanılmıştır (Kıyanç, 2014, s. 53; Akçayöz, 2015, s. 131).

Sonuç ve Değerlendirme: Sulakyurt'ta sit alanı ilan edilen tek yer Malakan mezarlığıdır. Ancak mezarlık bir çevre duvarıyla korunmadığı için mezar taşları tahribata açıktır ve pek çok mezar taşı konut yapımında kullanılmak üzere köye taşınmıştır. Bu nedenle alanda Patacı tarafından 2013 yılında belgelenen 14 mezar taşı sayısının 10'a kadar düştüğü tarafımızca belgelenmiştir.

Mezarlıkta korunan on adet mezar taşı, genellikle yan yatmış vaziyettedir. Sadece bir adet mezar taşı ayakta dikey olarak durmaktadır. Mezar taşlarının yüzeyinde aşınmalar nedeniyle tahribatlar meydana gelmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen on adet mezar taşı, genel olarak uzunlamasına dikdörtgen formludur. Mezar taşlarının alt kısımları toprak altında kaldığı için kaba yonu bırakılmış; üst kısımları ise yarım daire kemerli, kaş kemerli, üçgen biçimli ya da kırma çatı biçiminde sonlandırılmıştır. Kitabe genelde ön yüzdeki dörtgen çerçeve içine kazınmıştır. Sadece 7 no.lu mezar taşında kitabe yoktur. 2 ve 3 no.lu mezar taşlarında kitabeler 3 yünde yer almaktadır. Mezar taşı yüzeyindeki bazı kitabeler rahatlıkla okunabilirken bazılarında (5,7,8 no.lu mezar taşları) tahribat nedeniyle okunamaz hale gelmiştir. Mezar taşlarındaki kitabelerin çevrisi yapılmak istenmiştir fakat tahribat nedeniyle transkripsiyonu yapılamamıştır. Sadece 2, 3 ve 10 no.lu mezar taşında tarih okunmuştur. 19. yy. sonu 20. yy. başına (1899, 1900, 1910) işaret eden ilgili tarihler, Malakanların Sulakyurt'taki yerleşimiyle örtüşmektedir.

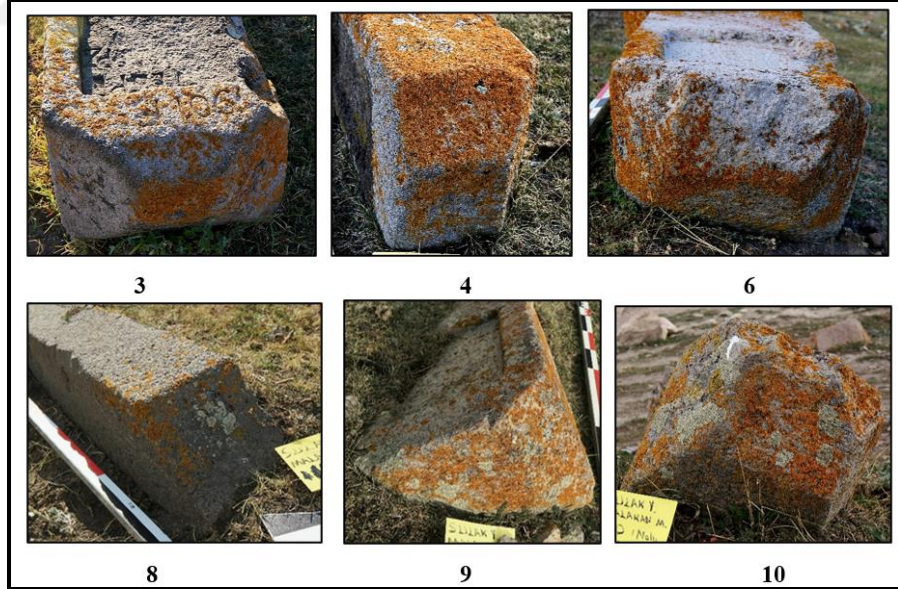
Günümüze ulaşan mezar taşları yan yatmış vaziyette olduğundan, örneklerin in-situ durumu ancak yapılacak kazı çalışmalarıyla netlik kazanacaktır. Alanda herhangi bir kazı çalışması yapılmadığı için Sulakyurt'taki Malakan mezarlarında ölümler nasıl gömüldüğü ya da mezarlarının ne türde olduğu konusunda bir öngörü sunulamamıştır.

Sadece günümüze ulaşan, ayakta korunmuş 1. No.lu mezar taşı sayesinde, Malakan mezarlarının başına bir taş (baş Şahidesi) dikildiğini doğrulanabilmektedir.

M. Gül ve B. Boyraz'ın (2021, s. 448) aktarımına göre üçgen şeklinde sonlanan mezar taşları kadınlar, yarım daire kemerli mezar taşları erkek için kullanılmıştır. Sulakyurt'taki örneklerde her iki türe ait örnek mevcuttur. Ancak bu görüşü doğrulayabilmek için mezarlıkta kazı çalışmalarının yürütülmesi gerekmektedir. Böylelikle daha kesin kanılara varmak mümkün olacaktır.

Şekil 87. 1 ve 2 no.lu mezar taşlarının tepe kısmı

Şekil 88. 3,4,5,8,9,10 no.lu mezar taşlarının tepe kısmı

Şekil 89. 5 ve 7 no.lu mezar taşlarının tepe kısmı

3.4.5. Rus Komutan Karl Karloviç'in Mezarı

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Rus komutanın mezarı, Sulakyurt Tekdamlar mahallesindeki Malakan Mezarlığı içinde yer almaktadır. Rus komutanın asıl mezarı, 25 Nisan 2017 tarihinde Ardahan'da Karagöl Mahallesi'nde bir inşaatın temel kazısı sırasında bulunmuştur. Kiremit tuğlalarla örülü yarım daire kemerli bir mezar odası içine, ahşap tabutla gömülen komutanın naaşı daha sonra 27 Temmuz 2018 tarihinde Sulakyurt Malakan mezarlığına defnedilmiştir. Çalışma kapsamında incelen mezar, yeni yapılmış etrafı kaldırım taşlarıyla çevrili basit bir toprak mezardır. Mezarın çalışmaya dahil edilme nedeni, Rus komutanın Rus İşgali sırasında bu bölgede bulunması ve yine bu süreçte vefat edilerek bu topraklara defnedilmiş olmasıdır.

Şekil 90. Rus Komutan Karl Karloviç'in Sulakyurt'taki mezarı

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: 2017

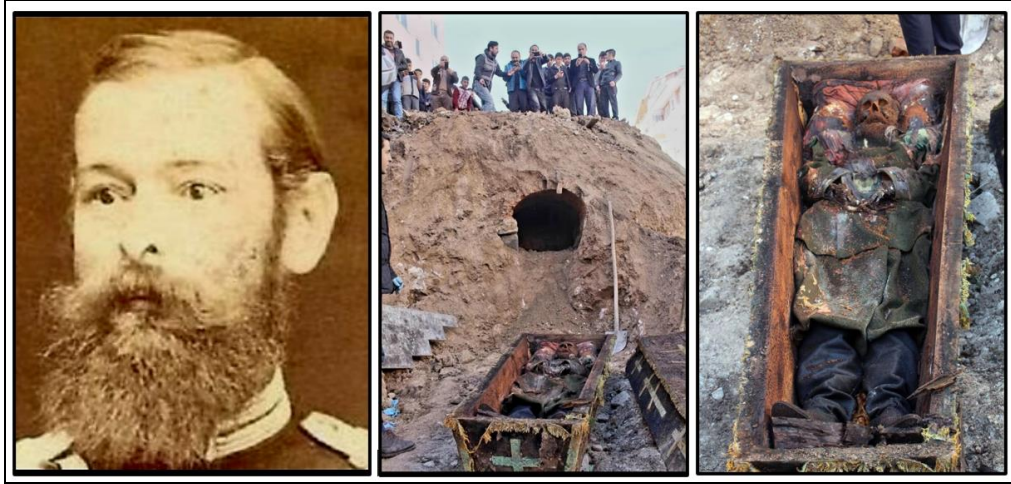
yılında Ardahan'ın Karagöl mahallesinde bir inşaatın temel açma kazısı sırasında bulunan Rus komutanın mezarı- yukarıda belirtildiği gibi- kiremit tuğlalarla örülü yarım daire kemerli bir oda mezar şeklindedir. Komutanın naaşı, mezar odası içine, bir ahşap tabutla birlikte gömülmüştür. Mezar odasının boyutu 5,30 x 3 m'dir. Mezarın bulunduğu alanda yapılan incelemeler sırasında mezar odasının üzerine beton döküldüğü ve beton üzerinin toprakla örtülü olduğu anlaşılmıştır.

Mezar odası içine doğu-batı doğrultulu yerleştirilen tabut, Kars Müzesi'nden genel uzmanlar eşliğinde in-situ yerinden çıkarılarak açılıp belgelenmiştir¹⁴⁹. Tabut içinde yer alan Rus komutanın naaşında, iskelet bütünlüğü korunmuş olup, elleri önde-karnı üzerinde- birleştirilmiş vaziyettedir. Uzun saç ve sakalları olan komutan, askeri kıyafetleriyle birlikte defnedilmiştir. Komutanın naaşında dikkat çeken özellikler saç-sakalı, uzun fondüsü ve çizmeler ile başının altındaki yastığın bozulmadan korunmuş olmasıdır. Bunun nedeni ise mezar odasının tabutun hava almasını engellemiş olmasıdır.

Tabutun yan yüzeylerinde iki adet Latin, bir adet Lorraine Haçı bulunmaktadır. Ayrıca tabutun baş kısmına Lorraine Haçı, ayak kısmına Grek haçı işlenmiştir. Tabutu örten kapağın üst yüzünde büyük bir Lorraine Haçı, bulunmaktadır¹⁵⁰ (Gezer, 2018, s. 79).

¹⁴⁹ Heyette polis, Kültür ve Turizm Bakanlığı İl Müdürlüğü temsilcisi ve arkeologlar bulunmaktadır ("Tabutta pırlanta' tartışması: Yoktu, olsa saklamazdık", 2017). Halk ve yerel medya Tabutun içinde pırlantalı bir kılıç çıktığı yönünde bilgiler asılsızdır. Tabut içinden herhangi bir eser çıkmamıştır. Tabutun baş kısmı 79cm, ayak kısmı 44cm genişliğinde olup uzunluğu 2,06 metredir. (Gezer, 2018, s. 79).

¹⁵⁰ E. Gezer makalesinde tabut yan yüzeylerinde, tabut baş kısmında ve tabut kapağının üst kısmındaki haçların Ortodoks haçı olduğunu beyan etmiştir; fakat Ortodoks haçının üç yatay kolu olması gereklidir. Bu yüzden buradaki haçlar Lorraine Haçıdır.

Şekil 91. Ardahan Karagöl mahallesinde Karl Karloviç' e ait mezarın bulunması

Şekil 92. Karl Karloviç' in tabutu ve askeri üniformasının apoleti

Bulunan cesedin ilk başta Rus General Geyman'a ait olduğu düşünülmüş ve ulusal medyada bu yönde haberler yapılmıştır¹⁵¹. Ancak ceset üzerinde yapılan analizler ve tarihi kayıt araştırmalarından sonra, çıkan naaşın Yarbay Karl Karloviç Rjepetskiy'e ait olduğu anlaşılmıştır. Rus komutanın üzerindeki pardösüde yer alan apolette, 20 sayısı ve 3 yıldız yer almaktadır. Bu izden yola çıkarak ölen kişinin 20. piyade tümenine mensup bir yarbay olduğu (üç yıldız yarbay rütbesine aittir) anlaşılmıştır (Gezer, 2018, s. 79). Daha sonra ölen kişinin kimlik bilgilerinin tespiti için, Rusya ile iletişime geçilmiştir. Rusya Askeri Tarih Arşivi yetkilisinin (Dr. Oleg Çıştyakov) verdiği bilgiye göre Ardahan'da 20. Piyade Tümenin'de yarbay rütbesinde defnedilen tek asker Yarbay Karl Karloviç Rjepetskiy'dir (Gezer, 2018, s. 80). Yarbay Karl Karloviç Rjepetskiy, Polonya asıllı bir Katolik'tir. Yarbay, 1892 yılında Ardahan'a gelip Askeri Alay Mahkemesinin başkanı olarak görev yapmaya başlamıştır. Daha sonra 1. Taburun geçici

¹⁵¹ Bu haber 2017 yılının en konuşulan ilk on haber listesine girmiştir (Gezer, 2018, s.78)

komutanlığını yürütmüştür. 12 Kasım 1894'te vefat etmiştir. Kendisi katolik mezhebini benimsediği için ve Ardahan'da Roma Katolik Kilisesi bulunmadığından naaşı, Ermeni Katolik Kilisesi mezarlığına defnedilmiştir (Gezer, 2018, s. 80). Yarbayın nereye tekrar defnedileceğine yönelik yazışmalar sürerken, naaşı tabutla birlikte 15 ay Kars Müzesinde bekletilmiştir. Daha sonra 27 Temmuz 2018 tarihinde Yarbay Karl Karloviç Rjepetskiy'nin naaşı Sulakyurt Malakan mezarlığına, Türk ve Rus Federasyonu Ateşesinin katıldığı bir törenle defnedilmiştir¹⁵² (Gezer, 2018, s. 80).

Şekil 93. Karl Karloviç' in Sulakyurt Malakan Mezarlığına tabutuyla defnedilmesi

Sonuç ve Değerlendirme: Rus yarbayın mezarı ve ortaya çıkan tabut, 19 yy. sonunda Rus askerlerinin nasıl defnedtiğini gösteren önemli bir örnektir. Tabutun yerleştirildiği kiremit mezar, üst rütbeli askerlerin diğer askerlerden farklı şekilde ayrı hazırlanmış bir oda mezar içerisine defnedildiği göstermektedir. Ayrıca tabut içindeki cenazenin yatış pozisyonu, ölünün Hristiyan ölü gömme geleneklerine göre defnedildiği göstermektedir. Çünkü yarbayın başı batıya bakacak şekilde naaşı tabuta ve dolayısıyla mezara yerleştirilmiştir. Bunun dışında yarbayın askeri kıyafetler içinde defnedilmesi, bu süreçte askerlerin ya da gayrimüslimlerin kıyafetleriyle defnedildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Ardahan merkezde bulunan Polonya asıllı Rus komutan Yarbay Karl Karloviç Rjepetskiy'nin cenazesi bulununca Rusya ve Polonya ile görüşmeler yapılmış; iki ülkenin de cenazeyi kabul etmemesi üzerine cenaze yine savaşmak için geldiği bu topraklara defnedilmiştir. Cenazenin ortaya çıktığı tarihlerde yapılan haberlerde bu konu, o yılın en çok konuşulan ilk 10 haberi arasına girmiştir.

¹⁵² Ardahan Vali Yardımcısı Mehmet Çetin, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürü Yalçın Kurt, Rusya'nın Trabzon Başkonsolosluğu Ateşesi Arif Memmedov defin işlemine katılmıştır. ("Rus subay Karloviç, yine Ardahan'a defnedildi", 2018)

Yakın tarihimizdeki Türk-Rus savaşlarında görev alan yarbayın mezarı tarafımızca önemsenmektedir. Zira ilerleyen yıllarda bu mezarın bulunduğu alana İl Kültür Turizm Müdürlüğüne bir anıt mezar yaptırarak üzerine Atatürk'ün Anzak askerlerine ve annelerine yazdığı mektuptakine¹⁵³ benzer bir metin yazılması hem yarbayı hatırlatmış olacak hem de bu topraklarda (Çanakkale kadar olmasa da) başka devletlere ait askerlerinin savaşmak için geldiği hatırd tutulacaktır.

3.4.6. Zavot/Mandıra

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Köydeki Zavot\mandıra Taşkın Polat'ın mülkiyetindeki konutlar içinde yer almaktadır (041°09'45" K; 042°37'21" D; Uydu görüntüsü için Şekil. 55'e bakınız). David Moser'in köye inşa ettiği, mandıra/zavot¹⁵⁴ binası zamanla harabe hale gelmiş ve hane sahibi (Taşkın Polat) 2018-2020 yılları arasında korunan mandıra duvarları ve çatısında tadilat gerçekleştirmiştir.

Yapı tescillenmemiştir. Ancak 2863 sayılı kanununun 23. maddesine göre, bir halkın sosyal hayatını yansıtan, insan yapısı araç ve gereçler dahil, bilim, din ve mihaniki sanatlarla ilgili etnografik nitelikteki kültür varlıkları tasnif ve tescile tabidir. Bu nedenle mandıraya ait kalıntıların tescillenerek koruma altına alınması gerekmektedir.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Hane sahibi Taşkın Polat'ın zavot binasıyla ilgili aktarımları aşağıda kendisinin beyan ettiği şekilde verilmiştir:

“Malakanlar bölgeyi terk etmeye başladıklarında, biz de Sulakyurt'a geldik. Babam (Lütfi Polat) 1951 senesinde zavotu ve evi, adını hatırlamadığım Kürt birinden satın aldı. Onlar Kars Digor'a göç ettiler. Zavotun içinde gömmeli kulpları olan 2 tunç kazan vardı. Kazanlar farklı boyutlardaydı. Muhtemelen 50 kilo ve 200 kilo kapasiteliydi. Kazanları günlük işlerde kullanırdık, un koyardık. Yaklaşık 45 sene önce bu kazanları abim hurdacıya sattı. Haziran 2015'te David Moser'in oğlu Daniel Moser (91 yaş) ve yanında Kars Boğatepe köyünden İhsan Koçulu zavotu ziyarete geldiler. Oğlu İsviçre'de Dünya Gravyer üreticileri başkanymış. 2 yaşında bu topraklardan ayrılmışlar. Daniel Moser, babasının hayatını yazdığı ve Sulakyurt/Nikolayevka köyünden bahsettiği bir kitabının olduğunu söyledi. Fotoğraf çekip biraz sohbet ettikten sonra ayrıldılar. Tarihini tam hatırlamıyorum ya 2014 ya da 2016 yılında Karşı ABD'de profesör olan biri tek başına geldi zavot binasına baktı ve bana tunç kazanları sordu eğer duruyorsa tanesini 2 milyon dolardan almak istediğini söyledi. Daha sonraki yıllarda Kars Boğatepe köyünden İlhan Koçulu ve Ardahan belediye başkanı geldi. Bahse konu zavotu alıp ya da kiralayıp müze yapmak istediklerini söylediler. Ben bu düşüncelerine olumlu bakıyordum; fakat aradan uzun bir süre

¹⁵³ Atatürk'ün mektubu: “Bu memleketin toprakları üzerinde kanlarını döken kahramanlar! Burada bir dost vatanın toprağındasınız. Huzur ve sükûn içinde uyuyunuz. Sizler, Mehmetçiklerle yan yana, koyun koyunasınız. Uzak diyarlardan evlâtlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlâtlarınız bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler ve huzur içinde rahat uyuyacaklardır. Onlar, bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlâtlarımız olmuşlardır.”

¹⁵⁴ Zavot, Rusça imalathane demektir. Yerli halk ise mandıra demektedir (Badem, 2014, s. 55)

geçince onlardan bir haber gelmeyince zavot binasının bozulmuş duvarlarını onarttım ve şu an garaj olarak kullanmaktayım.”

Şekil 94. Sulakyurt'taki Zavot- David ve Simon Moser kardeşler (Gündoğdu ve Kural, 2019, s. 32)

Şekil 95. Sulakyurt' ta David Moser'e ait zavotun görüntüsü ve gravyer yapımında kullanılan 2 adet tunç kazan (Karabağ, 2019)

Şekil 96. David Moser'in oğlu Daniel Moser (kırmızı) ve Taşkın Polat

Gravyer peyniri adını İsviçre'nin Gureye kasabasından almaktadır. 13. yy.'da İsviçre'de üretildiği bilinmektedir¹⁵⁵ (Arınç, 2018, s. 14). 1850'li yıllarda gravyer üretimi Kafkasya'da başlamıştır. İsviçreli ve Alman peynir üreticileri Kafkaslarda bulunmaktadır (Arınç, 2018, s. 12). Çar II. Nikolay, Kars ve Ardahan'ı Alplere benzetmiş ve bu coğrafyada peynir üretilebileceğini öngörmüştür. Bu nedenle Anadolu'daki yerli ırklar ile Avrupa'dan getirilen inek ırkları çiftleştirilerek “zavot ineği” denilen melez yeni bir ırk (Malakan atı gibi) ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁶. Bunun yanında Kars-Ardahan platosunda gravyer peyniri üretilip üretilmeyeceğini araştırmak için İsviçreli peynir üreticisi olan David Moser bölgeye göndermiştir (Arınç, 2018, s. 12).

1902 yılında Tiflis'ten Nikolayevka\Sulakyurt'a gelen David Moser, burada bir mandıra kurmuştur¹⁵⁷. Mandıra yapılacak bina ve kullanacağı ev, Tatar Mehmed'e aittir. Bu nedenle Tatar Mehmed'i kendisine kar ortağı yapmıştır. David Moser, üç kardeşin en küçüğüdür. Abileri ABD ve İsviçre'de peynir işiyle uğraşırken David Moser Doğu Anadolu (Kars-Ardahan) topraklarında gravyer üretiminin temelini atmıştır (Karabağ, 2019).

David Moser, Sulakyurt'ta kuracağı mandıra için İsviçre'deki abisi Simon'dan yardımı istemiştir. Simon da beraberinde peynir yapımında kullanılmak üzere iki tunç kazan getirmiştir. David Moser, mandıra için köydeki Malakanlardan¹⁵⁸ süt almış ve köydeki gravyer ve kaşar yapımını başlatmıştır. Zavotun bu köyde kurmasının ana nedenleri, köyde peynirin çabuk kurumasını ve lezzetli olmasını sağlayan kuzey rüzgarlarını alması ve Malakanların bu köyde ikamet etmeleridir. Böylece Kafkasya'da ilk kaşar ve gravyer yapımı Sulakyurt köyünde 1902 yılında başlamıştır¹⁵⁹ (Karabağ,

¹⁵⁵ İsviçre'deki peynirler gözenekli değildir. Bu bölgede gravyer peyniri değişerek gözenekli hale gelmiştir (Arınç, 2018, s. 14).

¹⁵⁶İsviçre esmeri ve Simental sığırları bölgedeki kırmızı sığırlarla çiftleştirilerek Zavot ineği denilen melez tür yaratılmıştır. Bu ırkın süt verimi çok iyidir (Kıyanç, 2014, s. 65). Ayrıca Rus İşgali Döneminde Kars-Ardahan halkının geçim kaynağının %82 tarım ve hayvancılıktır (Badem, 2014, s. 55).

¹⁵⁷ Ş. Gündoğdu ve T. Kural, David Moser'in ilk zavotu 1905 yılında Sulakyurt'ta kurduğunu ifade etmiştir ve zavotun kuruluş tarihinin 1905 olduğunu beyan etmişlerdir (Gündoğdu ve Kural, 2019, s. 32). Ayrıca K. Karabağ, başka bir paylaşımında 1903 yılında zavotun inşa edildiğini belirtmiştir (Karabağ, 2019).

¹⁵⁸ Ruslar Malakanların yerleştirildiği köylerin zavot/mandıra için uygun olduğunu bildiklerinden ilk peynir üretim tesislerini Malakan köylerine inşa etmişlerdir. Malakanlar da peynir üretiminde başarılı bir halk olmuştur (Arınç, 2018, s. 11).

¹⁵⁹ K. Arınç makalesinde gravyerin ilk olarak David Moser ile Boğatepe'de yapıldığını ifade etmiş olsa da ilk gravyer peynirini üreten mandıra David Moser tarafından Sulakyurt'ta açılmıştır. (Arınç, 2018,

2021, s. 26). David Moser, mandıranın önüne peynir suyunu akıtmak için toprak altına ahşap borular döşemiştir. Bu borular aşağıdaki suya kadar gitmektedir¹⁶⁰ (Karabağ, 2021, s. 27). David Moser evlenmek için kısa bir süreliğine İsviçre'ye gitmiş ve döndüğü sırada beraberinde iki yardımcı daha getirmiştir. David sayesinde Malakanlar da kaşar ve gravyer yapımını öğrenmiştir. 1914 yılında köy ve mandıra yağmalanmıştır. Bunun üzerine D. Moser ağabeyi Simon'dan tekrar yardım istemiştir ve gelen yardımla mandıra tekrar peynir üretimine başlamıştır; fakat David Moser, 6 yıl sonra yani 1920 yılında bölgeden ayrılmıştır (Karabağ, 2021, s. 27). Zavotlarını da (diğeri Kars Boğatepe köyünde) Alman Alexander Kaiser'e para karşılığı devretmiştir (Arınç, 2018, s. 14). David'in bu bölgeden ayrılma sebebi, Rusların Kars-Ardahan'ı boşaltmalarıdır¹⁶¹ (Karabağ, 2021, s. 27). Zavotları bir süre Almanlar işletmiş; onlar da köyü terk edince Malakanlar işletmeye başlamıştır. Malakanlar da bölgeden ayrılınca gravyer yapan ustalar azalmıştır. Bunu üzerine 1936'da bölgeye gelip yerleşen Karakalpaklar ve Karapapaklar peynir yapımını öğrenmişlerdir (Arınç, 2018, s. 13).

Ardahan'daki zavotlar hakkında elimizde bilgiler mevcuttur¹⁶². Ardahan'ın içinde bulunduğu Kars oblastında 1910 yılında 24 büyük zavot/ mandıra olduğu bilinmektedir. Ardahan sancağındaki zavot/mandıra sayısı 8'dir. Bunlardan iki tanesi Nikolayevka/ Sulakyurt'tadır. Biri David Moser'in kurduğu zavottur. Diğerinin ise kimin tarafından kurulduğu belirtilmemiştir. Toplamda Nikolayevka'da iki zavotta 650 inek, 19 boğa bulunduğu ve 200 put yağ ile 1950 put peynir üretildiği bilinmektedir (Badem, 2014, s. 57).

s.8-12). Ayrıca David Moser'in İsviçre'den getirttiği tunç kazanlar da Sulakyurt'taki zavota kullanılmıştır (Karabağ, 2021, s. 26).

¹⁶⁰ Köy halkıyla yapılan görüşmede Mustafa Gökçe- Ulvi Karabağ, Taşkın Polat'ın evinin önünde yol yapım çalışmaları sırasında ahşap boruları gördüklerini ifade etmişlerdir.

¹⁶¹ David Moser buradan ayrıldıktan sonra kısa aralıkla Tiflis ve Almanya'da yaşamaya çalışmıştır. Daha sonra İsviçre'ye geçip ölene kadar (1944) orada peynir üreterek hayatını devam ettirmiştir (Karabağ, 2021, s. 27).

¹⁶² 1907 yılında Kars ve çevresinde 9 büyük zavottan biri Ardahan Sancağında Alagöz köyündedir (Badem,2014, s.57). 1911 yılında Alman üreticiler Aleksander Kaiser ve Herman Kerzig Ardahan Bağdat köyünde Kızılkaya adı mevkide peynir zavodu kurmayla ilgili köyde yaşayan 25 Rum kökenli aile ile antlaşma imzalamıştır. Bu zavot binası yapılırken köylüler şikayetçi olmuştur. Şikâyet, Kars Valisi tarafından değerlendirilmiş ve zavotun köy için faydalı olacağını belirterek kurulmasında bir sakıncanın olmadığı ifade edilmiştir (Badem, 2014, s. 59-62).

Tablo 2. Ardahan'daki zavot/mandıralar ve genel bilgiler

Zavot sahibi ve yeri	İnek (adet)	Boğa (adet)	Yağ (put)	Peynir (put)
Rodionovka (Boğatepe) köyü zavotu	481	18	1500	1600
Novo-Vorontsovka köyü zavotu	365	17	120	1400
Tahtakıran Köyü zavotu Uğurlu mevkii	400	17	150	900
İsviçreli David Moser, Nikolayevka/Sulakyurt köyü	400	15	100	950
Nikolayevka /Sulakyurt köyü zavotu, Sapishevi mevkii	250	4	100	700
İsviçreli David Moser Alagöz mevkii	250	4	80	800
İsviçreli Adolf Trakels Mihaylovka/Akyaka köyü	350	6	180	400

Sonuç ve Değerlendirme: Kars-Ardahan çevresinde kurulan ilk zavotun Sulakyurt'ta yer almasının sebepleri, Malakanların bu yerleşimde bulunması ve yerleşimin gravyer peynirinin daha çabuk kurumasını sağlayan kuzey rüzgarlarını almasıdır. 1900'lü yıllarda zavotun burada açılması ile Sulakyurt adının Sardzeve yani "sütlük"- "süt kabı" anlamında olması tesadüf olamaz. Bu durum köy ve çevresinde erken dönemlerden itibaren hayvancılığın dolayısıyla süt ürünleri üretiminin önemli bir yer edindiğini göstermektedir. Kars'taki bazı yerleşimlerde üretim devam ederken, Sulakyurt'ta Ruslar ve Malakanların bölgeyi terk etmesiyle peynir üretimi durmuştur. Sulakyurt'taki üretimin durmasının sebebi peynir üretmeyi bilen halkın yerleşimi terk ederek yerine yeni bir halkın köye yerleşmesidir. Eğer köyde her iki halk yani Türk ve Malakan nüfusu bir arada yaşasaydı, peynir üretim kültürü kalan halka aşılabilir ve belki de Sulakyurt da Kars'ın Boğatepe köyü gibi herkesçe bilinen bir köy olabilirdi. Keza Ardahan Belediyesi'nin Sulakyurt'ta bulunan ilk zavotu, müze yapmak için sunduğu fikrin gerçekleşmesi durumunda, zavotun bölgenin tanıtımına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. David Moser Sulakyurt'tan sonra Kars'ın Boğatepe köyünde bir zavot açmıştır. Günümüzde Boğatepe zavotu devam ettirip burada bir peynir müzesi açılırken Sulakyurt'ta bunun neden gerçekleştirilemediği hususunun bu doğrultuda sorgulanması gerekir. Sulakyurt'taki zavotla ilgili ayrıntılı bilgi edinmek

için Daniel Moser'in babası David Moser ile ilgili yazdığı kitabı okumak gereklidir. Rus-Malakan yerleşimi ile süt ve süt ürünlerinde büyük bir gelişim ve ilerleme sağlayan Sulakyurt'un, Malakanların bölgeyi terk etmesiyle bu gelişimi devam ettirememesi üzücü bir durumdur. Ancak telafi edilmeyecek bir durum değildir. Eğer gerekli yatırımlar sağlanır ve köy halkı gravyer peyniri üretimi için desteklenirse Sulakyurt köyü de herkesçe bilinen bir peynir üretim merkezine dönüşebilir.

Rus İşgali Dönemi ve Malakanlarla İlgili Genel Değerlendirme ve Öneriler

Rusların bölgeyi işgali Müslüman halk için bir travma nedeni olmuştur. Çünkü yerli halk farklı bir dine mensup bu topluluğa ve askerlere uyum sağlayamamıştır. Sonuç olarak bölge, yaşanan mücadelelerin ardından tekrar ait olduğu yere, yani Türk egemenliğine tabi olmuştur. Yaklaşık 43 yıl süren Rus İşgali sürecinde, farklı bir ülke ve kültürle birlikte yaşamının bu topraklara verdiği kayıplar gibi edindirdiği kazanımlar da bulunmaktadır. Özellikle Sulakyurt'taki Malakan yerleşimi, Malakanların çiftçilik ve hayvancılık konusunda büyük bir gelişim ve ilerleme sağlandığını göstermesi açısından önemlidir. İlk zavotun Sulakyurt'ta açılması, atın tarım işlerinde kullanılması, Malakan atının bölgeye yayılması, bölgeye bostan kültürünün gelmesi ve bölgede patates (kartol), ay çekirdeği (şimiska), lahana, turp gibi ürünlerin ekilmeye başlaması, bölgede fayton ve furgunun kullanılmaya başlaması Malakanlar sayesinde olmuştur.

Yerli Müslüman halk, Malakanlarla iyi geçinmiştir. Günümüzde Malakanları hatırlayanlara, bu halk sorulduğunda birkaç istisna hariç herkesin” kendi hallerinde iyi insanlardı” ifadesini kullandığı görülmüştür. Bilindiği üzere Ardahan ve çevresinde Malakanların nüfus olarak en çok barındığı köy Sulakyurt'tur. Fakat Malakanlara ait kültür varlıkları günümüze yok denecek kadar az ulaşmıştır. Bunun nedenlerinden biri konutlarını kerpiçten inşa etmeleridir. Kerpiçle yapılan konutlar maalesef çabuk tahrip olduğundan günümüze çok fazla kalıntı ulaşmamıştır. Malakan mezarlığı çevresinde bir koruma duvarının yer almaması da ilgili mezar taşlarının tahrip olmasına ya da başka yerlere kolaylıkla taşınmasına neden olmuştur. Ayrıca bölgenin ilk zavotu olma özelliğini elinde bulunduran Sulakyurt'un, ilk zavottu koruyup devam ettirememesi de üzücü bir durumdur. Keza yakın zamana kadar ayakta olan zavot binası, yetkililerce koruma önlemi alınmadığından yıkılmaya yüz tutmuş; hane sahibi de kendi imkanlarıyla onartmıştır. Ancak onarılan yeni yapı, orijinallliğini yitirip betonarme bir görünüme kavuşmuştur.

Malakanlar sadece Ardahan’da değil, Kars’ta da çok sevilmiştir. “Kars’ın Solan yüzleri” “Kars’ın saklı renkleri” gibi deyimlerle hala Malakanların anıldığı görülmektedir. Malakanların bölgede sevilmesinin ana sebeplerinde biri çalışkan olmaları ve bölgeye tarım hayvancılıkla ilgili çok fazla şey öğretmeleridir. İkincisi ise farklı bir inançta olmalarına rağmen ibadetlerini gerçekleştirirken asla yerli halkı küçümsememeleri ve onlara saygı duymalarıdır. Zira Malakanlar ibadetlerini diğer Hristiyanlardan farklı olarak kilisede değil sade bir yapıda gerçekleştirmektedir. Buralarda ikonlar, haç ve rahipler yoktur. Malakanlar domuz eti yemezler. Ayrıca hep barıştan yana olmuş, savaş karşı çıkmışlardır. Bu nedenle de bölge halk tarafından hep iyi anılmışlardır.

Malakanlar artık bu coğrafyada yaşamasa da bu topraklara bıraktıkları ve öğrettiği güzel fikir ve düşünceler için bu halkın anılması gerektiği tarafımızca düşünülmektedir. Bu nedenle hem bu halkı anmak hem de bölge turizmine hareketlilik katmak adına bazı öneriler sunulmuştur. Sulakyurt’ta bulunan ilk zavotun tanıtımı için bölge ve ülke genelinde çeşitli tanıtım seminerleri düzenlenmeli; köyde Malakanları anmak adına “malakan peyniri” adıyla gravyer peyniri üretimi aktif hale getirilip ön plana çıkarılmalı ve turizm etkinlikleri kapsamında Sulakyurt’taki zavot, kültür gezileri rotasına eklenmelidir. Bunun dışında Malakanların bu topraklarda yaşadığını ve bize katkılarını hatırlatacak bir kültürel obje yaratılmalı, bu obje de turizm etkinlikleri kapsamında tanıtılmalıdır. Bu kapsamda tarafımızca yaratılması ön görülen kültürel obje, bir erkek **“Malakan Bebeği”**’dir. Bu bebek, giyim kuşağıyla Malakanların, giyim-kuşam tarzını hatırlatacak ve bu sayede gelecek kuşaklara, bu bölgede yaşayan halkın simgesi olarak aktarılmış olacaktır. Malakanların tanıtımında kadın bebek değil erkek bebek tercih edilme sebebi ise Malakan erkeklerinin giyim-kuşamının daha dikkat çekici ve ayır edici olmasıdır. Kazım Karabekir Kars Malakan köyüne geldiğinde yaşlı erkek kıyafetinin temizliği ve güzelliğinden bahsetmiştir. Çünkü Malakanlar, inançları gereği giyim-kuşamına özen göstermişlerdir. Kadın ve erkeklerin nasıl giyinmesi gerektiği bellidir. Onlar için kıyafet gösterişli olmaktan daha çok temiz olmalıdır. Bu nedenle temizliğe büyük önem vermişler ve temizlikleriyle de dikkat çekmişlerdir. 20. yy. ilk yarısında erkeklerin kadınlardan daha iyi giyindikleri söylenmektedir.

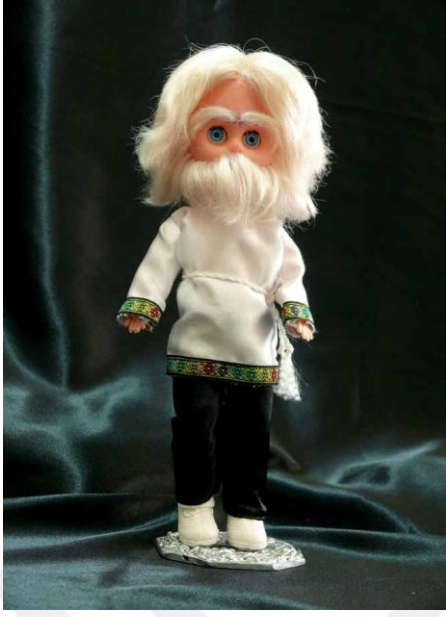
Erkekler pantolon ve pantolonun bel kısmını kapatacak uzunlukta dışarı salınmış bir gömlek giymektedir. Gömlek, beyaz renklidir ve üstten bir iple bağlanmıştır. Onlar

için gömleksiz dolaşmak uygun bir davranış değildir. Kıyafetlerine dantel ve nakış işlemeyi severmişlerdir. Zira dantel ve nakış Malakan toplulukları için vazgeçilmez öğelerdendir. Malakan erkeklerinin saçları daima ortadan ikiye ayrılmış ve taralı biçimdedir; sakalları uzun olmalıdır. Bu tarz bir giyinme sadece Kars-Ardahan'da değil Azerbaycan'daki, ABD'deki Malakanlarda da görülmektedir. Aşağıda verilen resimde olduğu gibi bir erkek malakan bebeği tasarlamak ve bu objeyi Damal bebeğinin yanında kenti tanıtan bir obje olarak sunmak, kent turizmi açısından önemli tanıtım aracı yaratılmasını sağlayacaktır. Böylece hem Malakanlar hatırlanacak hem de bu coğrafyanın zengin kültürel dokusu tanıtılmış olacaktır.

Malakan bebeğinin Ardahan'ın ödül almış coğrafi işaretli Damal Bebeği'ne uyum sağlayacağı kesindir. İlk ortaya çıktığında belki ekonomik getirisi, satışı olmayacaktır. Fakat zamanla Malakan Bebeği bu topraklarda bu halkı anlatan somut bir simgeye dönüşecektir. Bebeğin yapımı Ardahan'da kolaylıkla gerçekleştirilebilir. Damal bebeği yapan ve satan Ardahan İl Özel İdaresi'ne ait "Damal Bebek Evi" veya özel olarak evde Damal Bebeği yapan kadınlara belli bir ücret verilerek bu bebeğin üretimi gerçekleştirilebilir.

Şekil 97.Farklı ülkelerdeki Malakan erkeklerinin kıyafetleri (Reisli, 2018, s. 89)

Şekil 98. Bir Malakan erkeğinin kıyafeti (Akçayöz, 2015)

Şekil 99. Allar içinde Damal bebeği- Aklar içinde Malakan bebeği.

3.5. CUMHURİYET DÖNEMİ KÜLTÜR VARLIKLARI

3.5.1. Sulakyurt Aşağı Mahalle Cami

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Cami, köyde Aşağı mahallede yolun kenarında yer almaktadır ($41^{\circ}09'27''.00''K$; $42^{\circ}37'38.00''D$). 1958 tarihli cami günümüzde sağlam olup faal olarak kullanılmaktadır. Cami, geç dönem yapılarından olduğu için 2863 sayılı kanun kapsamında tescile tabi değildir.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlarından Elde Edilen Veriler: Doğu cephede bulunan mermer kitabeye göre, cami 1958 yılında inşa edilmiştir. Yapı beton siva ile kaplı olduğundan, yapı malzemesi anlaşılamamaktadır. Kareye yakın dörtgen planlı olan caminin girişi kuzey cephesindedir. Camiye doğu cepheye sonradan eklenen rüzgarlık ve kuzey cepheye eklenen giriş bölümünün ardından geçiş sağlanmaktadır. Caminin giriş mekanı görevini üstlenen son cemaat yerinde güney duvar ekseninde yer alan, dikdörtgen biçimli iki kanatlı ahşap bir kapı ile harime geçiş sağlanmaktadır.

Şekil 100. Sulakyurt Aşağı Mahalle Cami, doğuya ve kuzeyine eklenen mekanlar

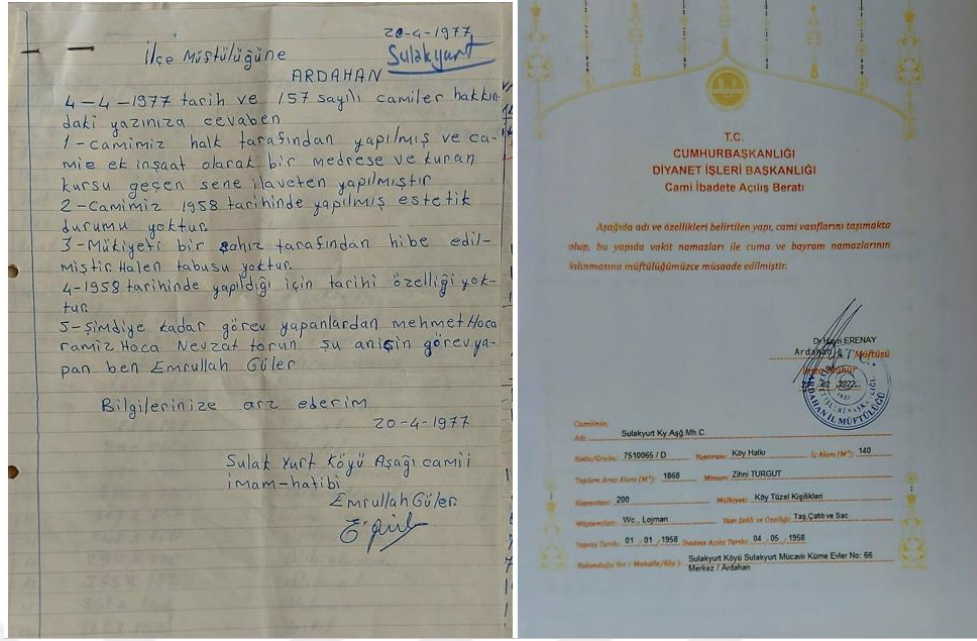
Harim, mihrap ekseninde iki ahşap direk\sütun ile 3 sahna ayrılmış, güney ve doğu duvarlarındaki pencere açıklıklarıyla aydınlatılmıştır. Harimin kuzeyinde, merdivenle geçiş sağlanan asma kat şeklindeki mahfil bulunmaktadır. Mahfilde ahşap

korkuluğunun orta kısmı harime doğru balkon şeklinde bir taşıntı yapmaktadır. Ahşap oyma süslemeleri ile dikkat çeken bu bölümde ahşap korkulukların yüzeyi sarı, kırmızı, yeşil, mavi ve beyaz renkle boyalı, çeşitli bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Harimin güneyinde eksendeki mihrabın iki yanında minber ve vaaz kürsü yer almaktadır. Caminin içi alt seviyede ahşap lambiri, diğer kısımlarda yüzeyinde bitkisel motifler bulunan seramik döşeme ile kaplanmıştır. Harimi üç sahına ayıran direkler dairesel gövdeli, yüksek kaideli ve başlıklı bir profile sahip olup yüzeyi yeşil ve açık pembe renge boyanmıştır. Harimin merkezinde daire planlı kubbenin yer aldığı düz dam şeklindeki örtü sistemi, dıştan sac malzemeli kırma çatıya dönüştürülmüştür.

Şekil 101. Harim iç mekan

Yapı ile ilgili yapılan yayın taramaları sonucunda Cami İbadete Açılış Beratı ile 1977 yılına ait bir tutanağa ulaşılmıştır. Ardahan İlçe müftülüğünün 20.4.1977 tarihli tutanağında Aşağı Mahalle Cami'nin köy halkı tarafından yapıldığı, 1958 yılında ibadete açıldığı, estetik değeri olmadığı bilgilerine yer verilirken Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "Cami İbadete Açılış Beratı"nda caminin 01.01.1958 tarihinde inşa edildiği, 04.05.1958 tarihinde ibadete açıldığı ve mimarının Zihni Turgut olduğu yazılıdır.

Şekil 102. Sulakyurt Aşağı Mahalle Cami yapılışını anlatan 1977 yılına ait tutanak ve cami ibadete açılış beratı

Sonuç ve Değerlendirme: 1958 tarihli cami, köydeki Geç Osmanlı yapısı olan Orta Cami ile plan açısından benzerdir. 2014 yılında Kars Müzesi tarafından “etnografik nitelikli eser” olarak tescili yapılan 2 adet yün kilim dışında sanatsal değer taşıyan başka bir kültür varlığı kayıt altına alınmamıştır.

3.5.2. Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Cami, Sulakyurt'ta Yukarı mahallede yolun kenarında yer almaktadır (41°09'50".00" K; 42°36'57.00" D). 1978 tarihli cami günümüzde sağlam olup faal olarak kullanılmaktadır. Cami, geç dönem yapılarından olduğu için 2863 sayılı kanun kapsamında tescile tabi değildir.

Şekil 103. Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Sulakyurt köyünde inşa edilmiş en geç tarihli camidir. Caminin son cemaat yerinin doğu duvarındaki mermer kitabe, “Temel Tarihi: 14.07.1978, Açılış Tarihi: 11.07.1980” yazmaktadır. Yapı beton sıva ile kaplı olduğundan yapı malzemesi anlaşılamamıştır. Camii, kareye yakın dörtgen planlı olup, girişi kuzey cephesindedir. Camiye kuzey cepheye eklenen giriş bölümünün doğu cephesindeki kapıdan girilmektedir. İç mekanda ilk olarak ayakkabıların konulduğu bir giriş alanı bulunmaktadır. Bu alanın güney duvarındaki kapıdan son cemaat yerine geçilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan son cemaat yerinin güney duvarının ortasında bulunan dikdörtgen biçimli çift kanatlı bir kapı ile harime ulaşılmaktadır.

Şekil 104.Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami, son cemaat yeri ve harim kapısı

Harim, mihrap ekseninin iki yanında diğer camilerden farklı olarak betonarme dikdörtgen ayaklarla (payelerle) 3 sahna ayrılmıştır. Orta sahnin daha geniş yandakiler daha dardır ve batıdaki sahninde küçük bir odacık oluşturulmuştur. Harim doğu, güney ve batı duvarlarındaki pencere açıklıklarıyla aydınlatılmıştır. Harimin kuzeyinde, merdivenle geçiş sağlanan asma kat şeklindeki mahfil bulunmaktadır. Caminin içi alt seviyede ahşap lambiri ile kaplanmış, diğer kısımlar beyaza boyanmıştır. Harim içte düz dam, dıştan sac malzemeli kırma çatıya dönüştürülmüştür.

Şekil 105.Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami, harim iç mekan

Yapı ile ilgili yapılan yayın taramaları sonucunda sadece Cami İbadete Açılış Beratı'na ulaşılmıştır. Buna göre cami, 01.01.1978'de inşa edilmiş, 01.01.1980 yılında ibadete açılmış ve mimarı da Aşağı Mahalle Cami'nde olduğu gibi Zihni Turgut'tur.

T.C.
CUMHURBAŞKANLIĞI
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Cami İbadete Açılış Beratı

Aşağıda adı ve özellikleri belirtilen yapı, cami vasıflarını taşımakta olup, bu yapıda vakit namazları ile cuma ve bayram namazlarının kılınmasına müftülüğümüzce müsaade edilmiştir.

Dr. Hani ERZİLAY
Ardahan İl Müftüsü
12.01.2022

Caminin Adı: Sulakyurt Ky Yk.Mh.C.

Kodlu/Gruhu: 7510067 / D Yapıtranz: Köy Halkı İç Alanı (M²): 136

Toplam Arsa Alanı (M²): 1360 Mimarı: Zihni TURGUT

Kapasitesi: 182 Mülkiyeti: Köy Tüzel Kişilikleri

Müstemlaka: Wc., Lojman Yapı Şekli ve Özellikleri: Taş Çatılı ve Sac

Yapılı Tarihi: 01 / 01 / 1978 İbadete Açılış Tarihi: 01 / 01 / 1980

Bulundukça Yer (Mahalle/Köy): Sulakyurt Köyü Sulakyurt Mücavir Küme Evler No: 233 Merkez / Ardahan

Şekil 106.Sulakyurt Yukarı Mahalle Cami açılış beratı

Sonuç ve Değerlendirme: Sulakyurt köyünde bulunan ve faal olarak kullanılan üçüncü ve son cami Yukarı Mahalle Camii'dir. Beton sıva ile kaplı camide sanatsal değer taşıyan herhangi bir kültür varlığı belgelenememiştir.

3.5.3. Pilekiler ve Küpler

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Köy içerisinde vatandaşların birçoğunun evinde “pileki” denilen ekmek yapımında kullanılan “toprak kaplar ile “küp” adı verilen genellikle süt, süt ürünleri, turşu gibi sıvı malzemelerin uzun süre bozulmadan korunmasını sağlayan kapları bulunmaktadır. Günümüzde artık kullanılmayan bu malzemeler, evlerde âtil vaziyette durmaktadır.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Köy halkıyla (Cemal Zırh, Engin Demirci Erdal Şimşek, Hasan Turgut, Mustafa Altun) yapılan söyleşiler sırasında 25-30 sene öncesine kadar köyde “pileki” denilen kaplarda ekmek pişirildiği ifade edilmiştir. Tekdamlar mahallesinde ikamet eden Abdürrahim Bilican'ın evinde bulunan bir çift “pileki”¹⁶³ çalışma kapsamında ele alınmıştır.

Abdürrahim Bililican'ın pilekilerle ilgili ifadeleri şu şekildedir:

“Pileki, Posof'ta tıkkatıka topraktan yapılan ekmek pişirme kaplarıdır. Sulakyurt'ta 25-30 sene öncesine kadar çoğu evde vardı ve kullanırdı. Ekmek yapılacağı zaman odun ve tezekten ateş yakılır, pilekiler bu ateş üzerine yerleştirilip ısınmaları sağlanırdı. Isınınca içleri temizlenip ekmek hamuru konur ve birbiri üstüne kapanan pilekilerin altına ve üstüne kül koyarak 5-15 dk beklenir ekmek pişerdi.”

Açık ağızlı, düz dipli bir form sergileyen pilekiler 42- 41 cm çaplarındadır ve dörder kulpa sahiplerdir. Fakat çalışma kapsamında incelenen örneklerin birinde dört kuptan biri kırılmıştır. Kapların tondosuna, hamurun kapa yapışmasını önlemek için birbirini kesen artı biçimindeki oluklar parmakla işlenmiştir. Ayrıca kulpu kırık olan kabın tondosunda 9 rakamı yer almaktadır.

¹⁶³ Pileki: taştan ya da topraktan yapılan ekmek pişirmeye yarayan kaptır. Samsun, Erzurum, Rize, Ardahan, Artvin, Trabzon, Şavşat gibi pek çok yerleşimde örneklerine rastlanmaktadır. Bu kaplara genellikle “pileki” denilmektedir. Fakat bazen “pilek” denildiği de görülür. Ayrıca Bursa tarafı “pılık”, Ordu-Gümüşhane taraflarında “bileki” şeklinde isimlendirildiği olmuştur (Öztürk, 2018, s. 464).

Şekil 107. Sulakyurt Abdurrahim Bilican evinde bulunan pilekiler

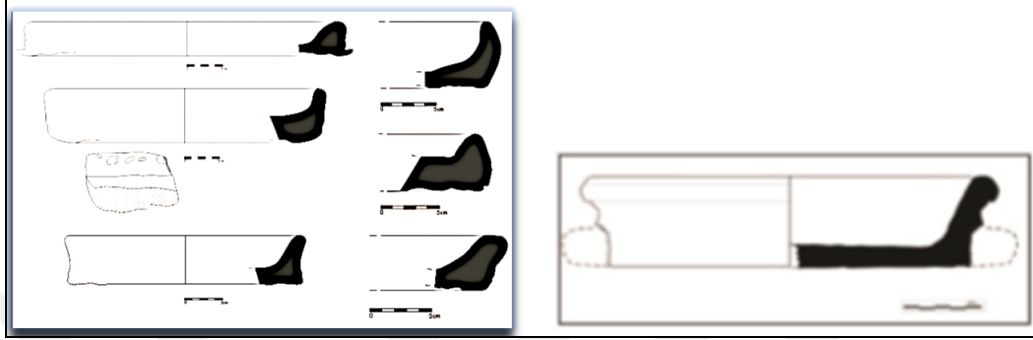
F. Öztürk'ün Sulakyurt'taki pilekiler üzerine yazdığı makalesinde pilekilerin, Şavşat Küplüce köyü ile Posof¹⁶⁴ köylerinde yapılarak getirildiği; Sulakyurt'ta arpa, buğday, peynir karşılığı satıldığı ifade edilmiştir (Öztürk, 2018, s. 466; Öztürk, 2020, s. 856). 1980 yılına kadar köyde çoğu hanede bulunan kaplar günümüzde kullanılmamaktadır (Öztürk, 2018, s. 466). Öztürk'ün (2018, s. 464) aktarımına göre pileki, aynı boyutlarda iki toprak kabın arasına hamur koyarak yapılan ekmek pişirme tekniğidir. Pilekiler hem taş hem de topraktan yapılabilir (Öztürk, 2018, s. 464). Toprak pilekiler çok ustalık gerektirmez ve genelde kadınlar tarafından üretilir. Çapları 35-45 cm arasında olan bu kaplar ateşe dayanıklı olmaları için kalın cidarlı yapılmaktadırlar (Öztürk, 2018, s. 465).

Ekmek, farklı coğrafyalarda, iklim koşulları ve malzeme türüne göre farklı şekillerde pişirilmiştir: Tandır, taş-toprak pilekiler, kubbeli fırınlar, külde pişirme, köz ile pişirme, saç ile pişirme, tavada pişirme gibi (Öztürk, 2018, s. 463). Hayvancılıkla uğraşan göçebe topluluklarda ekmeğin basit ve hızlı yapması, ekmek yapılan malzemelerin de hızlı toplanması gerekir (Öztürk, 2018, s. 463). Pileki, Orta Asya'da kullanılan ekmek pişirme usulünün biraz değiştirilmiş halidir (Demir, 2018, s.471; Öztürk, 2018, s. 464) Bunlara seyyar ekmek fırını da denilebilir. Bunlar sayesinde hem basit hem hızlı ekmek pişirmek mümkündür (Öztürk, 2020, s. 843).

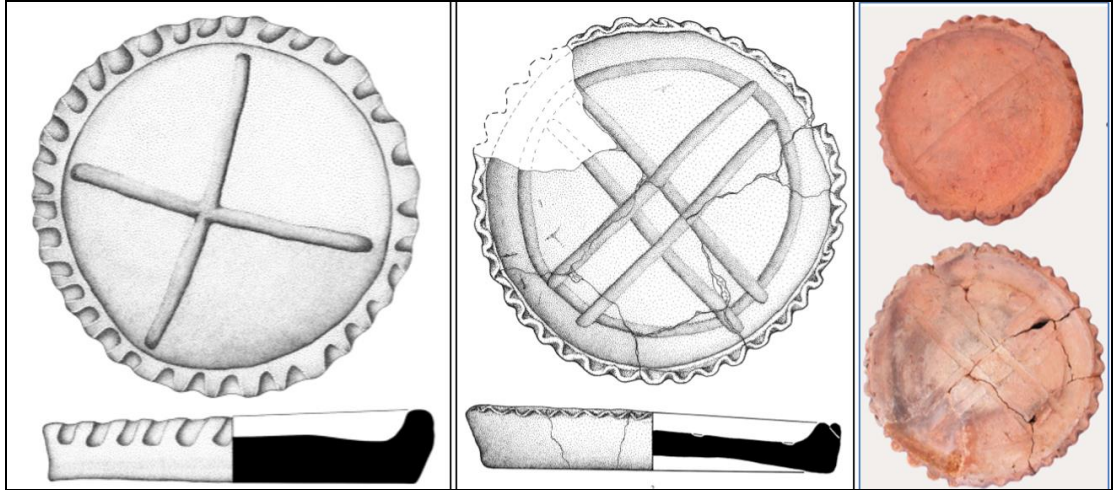
Pileki kullanımı çok erken dönemlerden itibaren bilinmektedir. Van Ayanis kazılarında Urartu dönemine tarihlenen adına “Lenger” denilen ekmek pişirme kapları pilekilere benzemektedir (Erdem, 2013, s. 130). Şavşat Kalesi kazılarında (2016-1017)

¹⁶⁴ Ardahan'ın Posof ilçesine bağlı İncedere köyü, Çambeli köyü, Yolağzı köyü, Kolköy, Aşıkzülali köyü ve Söğütlükaya'da pileki yapıldığı bilinmektedir (Öztürk, 2020b, s. 666).

13-15 yy.'lara tarihlendirilen çanak çömlekler içinde pilekilere rastlanmıştır¹⁶⁵ (Yılmaz, Özkul Fındık, Aytekin, 2022, s. 399). Ardahan Damal ilçesi Otağlı Köyü yakınlarında yapılan 11-12 yy.'lara tarihlendirilen Sazpegler kurtarma kazılarında yerel üretim seramikler içinde 62 adet ekmek pişirme kabı bulunmuştur¹⁶⁶ (Tekinalp ve Ekim, 2006, s. 63, 132).

Şekil 108. Sol: Ayanis Urartu dönemi ekmek pişirme kabı. Sağ: Şavşat Kalesi'nde bulunan 13-15 yy.'lara verilen ekmek pişirme kabı (pileki) (Erdem, 2013, s. 129; Yılmaz, Özkul Fındık, Aytekin, 2022, s. 417)

Şekil 109. Ardahan Damal 11-12 yy. Sazpegler kurtarma kazısında bulunan ekmek pişirme kapları (çizimi ve resmi) (Tekinalp ve Ekim, 2006, s. 173, 175)

Sulakyurt'ta bulunan ve çalışma kapsamına dahil edilen küpler, Yukarı mahallede Şenol Karabağ'ın mülkiyetindeki evde ve Orta mahallede Engin Demirci'nin evinde bulunmaktadır. Şenal Karabağ'ın evindeki örnek, geniş ağızlı, dar boyunlu, geniz

¹⁶⁵ Bu seramikler Bagratlı sülalesinin bölgeyi yönettiği döneme denk geldiğinden Gürcü seramiği olarak ifade edilmiştir (Yılmaz ve diğerleri, 2022, s. 402).

¹⁶⁶ Bulunan ekmek pişirme kaplarının sadece bir tanesi çark yapımıdır. Bu kapların ekmek pişirmede kullanıldığı yakın tarihteki benzer örneklerine bakılarak dile getirilmiştir Ele geçen kaplar üzerinde ateş izleri vardır. Kap içine, hamurun kapa yapışmasını önlemek için artı şeklinde birbirini kesen oluklar parmakla işlenmiştir (Tekinalp ve Ekim, 2006, s. 92).

omuzlu, omuzdan itibaren aşağı doğru daralan konik gövdeli ve düz dipli bir forma sahiptir. Engin Demirci'nin evindeki örnek ise ilk örneğe göre dara dar ağızlı ve uzun boyunlu olup yumurta biçiminde oval biçimli bir gövdeye sahiptir. Her iki eser sağlam olup evlerde kullanılmaz durumda bir kenarda muhafaza edilmektedir.

Köy halkı (Abdürrahim Bilican, Cemal Zırh, Erdal Şimşek, Hasan Turgut, Mustafa Altun) bu küpleri, buz dolabı gibi kullandıklarını, içinde süt, turşu, peynir, tereyağı gibi ürünleri muhafaza ettiklerini ifade etmişlerdir. İncelenen eserlerin kullanım amacına ilişkin köylülerin ifadeleri ortaklık içerirken, küplerin nereden geldiği ya da nerede üretildiğine ilişkin görüşleri birbirinden farklılık göstermektedir. Kimi, Ardahan Kirman/Güzçimen köyünü işaret ederken, kimi Şavşat'tan gelmediğini, toprağın Ardahan Yokuşdibi köyünden getirilerek Sulakyurt'ta yapıldığını ifade etmektedir¹⁶⁷.

F. Öztürk'ün Sulakyurt'ta yoğun şekilde ve farklı boyutlarda olan küplerle ilgili araştırmasında küplerin Şavşat Küplüce köyünde yapılarak Sulakyurt'ta geldiğini belirtmiştir¹⁶⁸. Küpler takas karşılığı satılmıştır. 1980'lerde küplerin kullanımı durmuştur. Günümüzde küpler ya evlerde âtil vaziyettedir ya da başkalarına hediye olarak verilmiştir (Öztürk, 2020, s. 844, 341). Farklı boyutlarda olan küplerin içine genelde süt ve süt ürünleri (sarı yağ, peynir, yoğurt) ve turşu koyularak muhafaza edilmiştir¹⁶⁹ (Öztürk, 2020, s. 843) Teneke hesabı yaparak küplere isimler verilmiştir. 1 teneke 17-18 kg alır. Ortalama 1,5 teneke malzeme alana küp "birli küp" 2,5 teneke malzeme alana "ikili küp" isimleri verilmiştir (Öztürk, 2020, s. 341, 843, 844).

¹⁶⁷ Şenol Karabağ'ın aktarımı şöyledir:

"Bu küp eşim Yaşargül'ün annesinden hediye olarak Ardahan Kirman/Güzçimen'i köyünden gelmiştir. İçine genelde peynir koyardık. Şimdilerde süs olarak kullanıyoruz. Köyde çok hanede bu tür küplerden vardır".

Engin Demirci, âtil durumda olan küpün önceden buzdolabı gibi kullandıklarını içine turşu, peynir koyduklarını ifade etmiştir. Erdal Şimşek, günümüzde herhangi bir malzeme koymadıklarını belirtmiştir. Mustafa Altun, küplerin toprağının Yokuşdibi köyünden getirip Sulakyurt'ta yaptıklarını belirtmiştir. Özcan Işık, benzer şekilde küplerin Sulakyurt'ta yapıldığını Malakanlardan kaldığını ifade etmiştir. Mustafa Altun küplerin Şavşat'tan gelmediği beyan etmiştir.

¹⁶⁸ 250 haneli köyde 65 hane ziyaret edilmiş bunlardan 25 hanede farklı boyutlarda küp tespiti yapılmıştır (Öztürk, 2020, s. 856).

¹⁶⁹ Küplerin en büyük özelliği sıvı gıdaları sızdırmamasıdır. Konulan sarı yağı hiç bozulmadan bir yıl kalmaktadır (Öztürk, 2020, s. 845).

Şekil 110. 1: Şenol Karabağ'a ait 2'li küp, 2: Engin Demirci'ye ait küp 3: Şamil Şanal'a ait ikili küp.

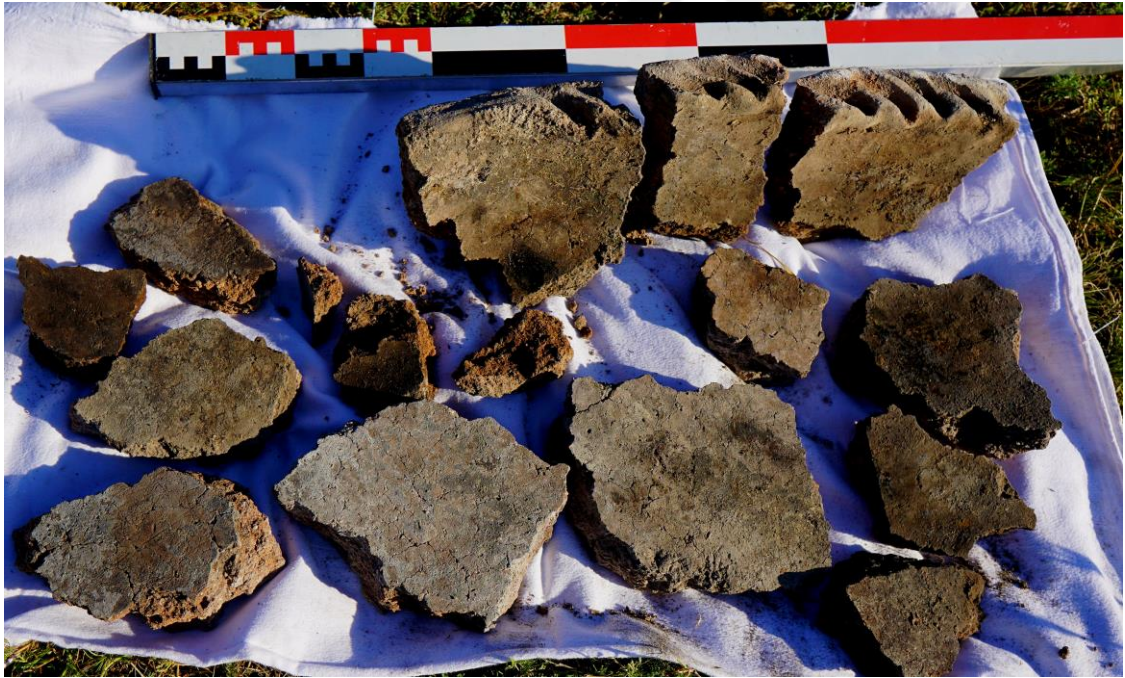
1: Yükseklik 73 cm, dip çapı: 14 cm, ağız çapı: 23 cm.(Öztürk, 2020, s. 852).

Şekil 111. Sulakyurt'ta kullanılan yoğurt kabı, yağ küpü ve ibrik (Öztürk, 2020, s. 845,846)

Sonuç ve Değerlendirme: Sulakyurt'ta bulunan “pileki” ve farklı boyutlarda “küpler” Şavşat ve Posof'tan gelmektedir. Tarihi geçmişine baktığımızda 1920'lerden sonra köy, Malakanların gitmesiyle tenhalaşmıştır. Bunun üzerine geneli Ahıska ve Posof'tan, bir kısmı da Şavşat'tan olmak üzere Türk nüfus gelip köye yerleşmiştir. Bu durum bize köyündeki yaşamın Malakanların ardından kesintisiz devam ettirdiğini göstermektedir. Şavşat'ta 13-15 yy.'lardan, Ardahan Damal'da 11-12 yy.'lardan kullanılan pileki örneklerinden hareketle, bu kapların Orta Çağ'dan itibaren bölgede ekmek yapımında kullanılan geleneksel bir kap olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Pilekilerin basit malzemeden yapılması, kolay taşınıp kaldırılması gibi sebeplerden dolayı hayvanlıkla geçinen göçebe ya da yarı göçebe toplumlar tarafından daha yaygın kullanıldığı söylenebilir. Sulakyurt Yeldeğirmeni Tepesi Yüksek Yayla Yerleşimi içerisinde tarafımızca yapılan arazi çalışmaları sırasında kaçak kazı çukuru etrafında, el yapımı olduğu düşünülen pişmiş topraktan yapılmış ve muhtemelen yeterince fırınlanmamış bir kapa ait seramik parçaları bulunmuştur. Bir pilekiye ait olabileceği düşünülen parçaların etrafında yanık izleri mevcut olup parçalar yeterince fırınlanmadığı için çabuk dağılmaktadır. Ele geçen parçalar göre bulunan kap, açık-geniş ağızlı, düz dipli sığ bir kaptır. Seramiğin ağız kenarında parmakla biçimlendirilmiş derin yivler bulunmaktadır. Seramiğin 11 cm'lik sığ derinliği ile geniş ağız ve kalın dip profili bu seramiğin bir pileki olabileceğini düşündürmüştür. Keza seramiğin ağız kenarındaki süslemelerin Damal Sazpegler kurtarma kazısında bulunan pilekilere (Tekinalp ve Ekim, 2006, s. 258) benzeşmesi bu yöndeki düşüncelerimizi güçlendirmiştir.

Şekil 112. Sulakyurt Yeldeğirmeni Yüksek Yayla Yerleşiminde bulunmuş seramik parçaları pilekiye benzemektedir.

Şekil 113. Damal Sazpegler kazısında bulunan pileki

Küplerle ilgili çok fazla veriye ulaşılamamıştır. Her ne kadar köyde birkaç kişi küplerin Sulakyurt içinde yapıldığı söylene de bunu kanıtlayacak türden bir veri tespit edilememiştir.

Pileki ve küp kullanımının sadece Sulakyurt'a has bir özellik olduğunu düşünmek çok doğru değildir. Gerekli araştırmalar yapıldığında bu tür kapların Ardahan ve çevre köylerde günümüze yakın tarihlere değin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira 1980'li yıllardan itibaren buzdolabı kullanımının yaygınlaşması ve ekmek yapılabilecek modern fırınların kullanılmaya başlamasıyla birlikte küpler ve pilekiler kullanılmaz hale gelmiştir.

3.5.4. Ambarlara Asılan Hayvan Boynuzu ve Kafatasları

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Sulakyurt köyünde genelde ambar (kiler) üzerlerinde koç, at ve sığır kafası asıldığı görülmüştür. Kültür varlığı niteliği taşımayan bu nesneler halk inancını yansıttığı için çalışma kapsamına dahil edilmiştir.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Yukarı mahallede Abdülkadir Çetin'e ait ambar üzerinde boynuzlu koç başı ve yine Yukarı

mahallede Şenol Karabağ'ın ambarı üzerinde boynuzlu sığır kafatası görülmüş ve hane sahipleriyle yapılan söyleşide bu nesnelerin herhangi bir anlam taşımadığı öylesine asıldıkları dile getirilmiştir. Orta mahallede Enver İlkar'ın ambarının üzerinde de benzer şekilde sığır ve koç boynuzu görülmüş, hane sahibi ve bazı köylüler (Abdulkadir Çetin, Enver İlkar, Şenol Karabağ) bunların nazardan korumak için astığını ifade etmiştir.

F. Öztürk tarafından ele alınan, Sulakyurt'ta ambarlar üzerine asılan boynuzların inanç ve gelenek çerçevesinde değerlendirilmesini konu alan makale, konu ile ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir (Öztürk, 2019). Öztürk yürüttüğü çalışmalar sırasında Sulakyurt'ta 50 haneye ulaşılmış ve bunların 15 tanesinde boynuz asılı olduğu tespit edilmiştir. Küçük ve büyük baş hayvanların (at¹⁷⁰) bazen sadece boynuzu bazen de kafatası asıldığı görülmüştür.

Köy halkından boynuzları ya da kafataslarını neden astıkları ile ilgili 3 cevap alınmıştır: Birincisi kötülüklerden korunma, ikincisi ata dede hatırası bir gelenek olması, üçüncüsü bereket getireceği düşüncesiyle asıldığı yönündedir (Öztürk, 2019, s. 331, 332). Boynuzların çoğu eski tarihlerde asılmıştır. Bu nedenle Sulakyurt'ta asılan boynuzlar, gelenek ve inanç ekseninde değerlendirilmiştir (Öztürk, 2019, s. 325). Bu tür geleneğin kökenleri ise Orta Asya'ya bağlanmıştır. Çünkü erken dönemlerden itibaren tanrılara adanan kurbanların parçaları değerli görülmüştür. Bu kurbanlara ait kafatası ya da boynuzlarının bereket getireceği ya da nazardan koruyacağı düşüncesiyle asıldığı öngörülmüştür. Bu nedenle Sulakyurt'taki örnekler de köy halkının eski gelenek ve inançları doğrultusunda irdelenmiş (Öztürk, 2019, s. 336) ve bu nesneler, binlerce yıl önceden gelen alışkanlıkların (kötülüklerden korunma, ata dede hatırası gelenek olması ya da bereket getirmesi gibi) bilinçli ya da bilinçsiz bir yansıması olarak görülmüştür (Öztürk, 2019, s. 337).

¹⁷⁰ Sulakyurt'ta at kafasının asma sebebi, atın köy halkı tarafından sevilen bir hayvan olmasıyla ilintilidir. Keza Eski Türk geleneklerinde de kurban sonucu ölen atın kafası kırılmaz kazığa çakılmaktadır (Öztürk, 2019, s. 332)

Şekil 114. Ambarlar üzerinde asılı boynuzlar: 1. Yukarı mahalle koç boynuzu, 2. Orta mahalle koç ve sığır boynuzu, 3. Yukarı mahalle sığır kafatası

Şekil 115. 1. Tekdamlar Mah. Sığır, koç, keçi boynuzu, 2. Tekdamlar Mah. Sığır boynuzu, 3. Tekdamlar Mah. Sığır kafatası

Yukarıda aktarılan bilgiler dışında, yayınlarda farklı verilere de ulaşılmıştır. Buna göre koç figürü genellikle kuvvet, yiğitlik, bolluk, bereket, nazardan korunmak amacıyla kullanılan bir figür olmuştur. Yakın çevremizdeki mezar taşlarında ya da kilise cephelerinde koç figürünün süsleme unsuru olarak kullanıldığı bilinmektedir (Korkut ve Canöz, 2023, s. 1, 7). Bunun dışında Karakalpaklar ve Özbeklerin koç boynuzunu evi korusun düşüncesiyle evin giriş kısmına astıkları; Oğuzların koç figürünü mezar taşı olarak kullandıkları (Kartaeva ve Oralbay, 2020, s. 938); birçok Türk kökenli halkın da sığır, at, deve, koç gibi evcil hayvanlar ile aslan, kartal gibi bazı yırtıcı ve vahşi hayvanları kutsal sayıldıkları görülmüştür (Kartaeva ve Oralbay, 2020, s. 909).

Ardahan ve çevresinde yapılan araştırmalarda, araştırmacılar tarafından farklı dönemlere tarihlendirilen koç ve at figürü ile ilgili aktarımlar da bulunmaktadır. Çıldır Meryemköy yakınlarında Cinnik Deresi üzerinde M.Ö. 2. bine tarihlendirilen mezarların içinde at, köpek ve insan kemikleri bir arada bulunmuş ve bu durum Orta Asya kültürüyle bağdaştırılmıştır (Ceylan, 2015b, s. 23, 24). Tunç Çağ'a tarihlendirilen Çıldır Başköy kaya resimlerinde süvari, at, köpek ve dağ keçisi çizimleri tespit edilmiş; bu kalıntılar da Orta Asya Türklerindeki hayvan üslubu stiliyle benzeştirilmiştir (Ceylan, 2015a, s. 10-13). Bunun dışında bugün Kars Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen birçok at ve koç başlı mezar taşlarının Çıldır ilçesinde bulunduğu bilinmektedir (Gündoğdu,

2000, s. 248). Çalışmamız kapsamında ele alınan Sulakyurt yerleşimi sınırları içinde Emberek mevkiinde bulunan koç başlı haç motifli mezar taşı da bu kapsamdaki örnekler arasında sayılabilir.

Sonuç ve Değerlendirme Çalışma sırasında derlenen tüm veriler birlikte değerlendirildiğinde, Sulakyurt'ta ambar veya eski yapılara asılan koç, at ve sığır boynuzları ile kafataslarının eskiden beri süre gelen halk inançlarıyla bağlantılı olduğu ön görülmüştür. Zira yakın çevremizde kiliseler ve mezarlarda tespit edilen koç ve at başları, ikonografik figürler olarak görülmüş; ambarlara boynuz asılma geleneği ise bölgede varlığı Tunç çağından beri bilinen hayvancılıkla veya 2. Bin Orta Asya Kültürüyle bağlantılı bağdaştırılmıştır. Sonuç olarak 2. Binden beri bu coğrafyada hayvancılık yapılmakta ve bu bölgenin temel geçim kaynağı olan varlıklara ait kalıntıların kötülüklerden korunma ya da bereket getirme gibi inançlar doğrultusunda eskiden beri kullanılması olağan bir durum olarak görülebilir.

3.5.5. Sulakyurt'ta Korunan Eski Halı ve Kilimler

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Köyde, köy muhtarı zimmetinde 2 adet eski yün kilim bulunmaktadır. Her iki parça “etnografik nitelikli eser” olarak Kars Müzesi tarafından tescillenmiştir. Bunun dışında köy halkından Esbender Kartal ile Gülten Kömürcü'nün evlerinde 1966-1992 yıllarına ait ikişer 2 adet yün halı bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca İpek Kartal'ın evindeki yün tarağı ile halı dokumada kullanılan malzemeler ve Enver İlkar'ın evindeki eski bir yün tarağı tarafımızca belgelenmiştir. Tarafımızca belgelenen halılar hala köylüler tarafından aktif olarak kullanılmakta olup gayet iyi durumdadır. Halı dokumak ve ip yapmak için kullanılan malzemeler ise sağlamdır. Ancak kilimlerin aksine halı ve halı dokuma aletleri yakın tarihli nesleler oldukları için tescillenmemişlerdir.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Sulakyurt Köyü'nde, Aşağı mahalle camisinde müftülüğün belli yıllarda yaptığı Teberrukat eşya tutanaklarında 2014 yılında tarihi özellikler sergilenen 2 adet yün kilim tespit edilmiştir. Kilimler, 2863 sayılı kanunun kapsamında korunması gerekli etnografik nitelikli kültür varlıkları arasında sayılarak tescillenmiş ve Kars Müzesi'ne teslim edilmiştir. Fakat köy halkının kilimleri geri istemesi üzerine kilimler müzeden alınıp köy muhtarına zimmetlenmiştir.

1. Kilim: Bütün halde korunmuş olan kilim iyi durumdadır. Kilimin ebadı 3,60 x 1,50 m'dir. Her iki ucu saçaklı olan yün kilimde bordo zemin üzerine yeşil, pembe, sarı ve eflatun renklerde desenler işlenmiştir. Kilimin dış kenarlarını boydan boya dolanan bir adet bordür yer almaktadır. Bu bordür içerisinde altıgen baklava dilimi yer almaktadır. Motiflerin içerisine ise akrep motifi işlenmiştir. Kilimin merkezinde, çeşitli zemin renklerinde verilmiş, yedi adet altıgen geometrik motif içerisinde büyükçe işlenmiş bereket motifleri yer almaktadır. Merkezdeki bereket motiflerinin etraflarına serpilmiş taraklı, bereket ve tılsım motifleri ile eli belinde figüratif tasvirler kilime hareket kazandırmıştır. Kilim, Kars Arkeoloji Müzesi uzmanları tarafından 20 yy.'a tarihlendirilmiştir.

2. Kilim: Bütün halde korunmuş olan kilim iyi durumdadır. Kilimin ebadı 3,40 x 1,48 m'dir. Her iki ucu saçaklı olan yün kilimde kahverengi zemin üzerine açık yeşil, sarı renklerde desenler işlenmiştir. Kilimin dış kenarlarını boydan boya dolanan iki adet bordür yer almaktadır. Dıştan içe doğru 1. bordürde küpe ve pıtrak motifi işlenmiştir. 2. bordürde nazar motifi dizisi yer almaktadır. Kilimin merkezinde sarı ve yeşil zemin renkleri üzerinde serbest 4 büyük bereket motifi işlenmiştir. Merkezdeki bereket motifi etrafına serpiştirilmiş baklava, taraklı, akrep ve ejder motifleri kilime hareket kazandırmıştır. Kilim, Kars Arkeoloji Müzesi uzmanları tarafından 20 yy.'a tarihlendirilmiştir.

Şekil 116. Sulakyurt 1. kilim

Şekil 117. Sulakyurt 2. kilim

Esbender Kartal’ın Evindeki Halılar: Esbender Kartal’ın evinde, birinde “ESK-1966”, diğesinde “1985” ibaresi yer alan iki adet yün halı yer almaktadır. Halı üzerindeki tarihler, halıların dokunduğu yıllara aittir.

1966’da dokunan halı, 2,30 x 3,65 m ebatlarında iyi korunmuştur ve aktif olarak kullanılmaktadır. Kırmızı zemin üzerine siyah ve gri renkler hakimdir. Halının bir adet bordürü bulunmaktadır. Bordürde kırmızı ve gri renkte yaprak ve çiçek motifleri yer almaktadır. Halının göbek kısmında 1 adet yıldız biçiminde ana desen bulunmaktadır. Bu desenin 4 tarafında lale motifleri yer almaktadır. Yıldız motifinin ortasında altıgen desen ve onun içerisinde de bitkisel motifler bulunmaktadır. Bordürün 4 köşesinde ayrıca içinde bitkisel bezemeler bulunan figürler mevcuttur.

1985 yılında dokunan halı, 221 x 325 m ebatlarındadır. Halı iyi durumdadır ve aktif olarak kullanılmaktadır. Kahverengi zemin üzerine beyaz ve gri tonlar kullanılmıştır. Halının kenar kısımlarında 3 sıra bordür vardır1 ve 3 sıradaki bordürlerde aynı tarz su yolu motifi yer alırken ortadaki bordüre farklı su yolu motifi işlenmiştir. Halının göbek kısmında 3 adet dikdörtgen içinde bereket motifi yer almaktadır. Halının

dört köşesinde mihrap motifi mevcuttur. Bu mihrap motiflerin altında koç boynuzu motifleri bulunmaktadır.

Şekil 118.Esbender Kartal'ın evinde bulunan "ESK-1966" yazılı halı

Şekil 119.Esbender Kartal'ın evinde yer alan yün halı "1985" yazılı yün halı

Yusuf Kömürcü'nün evinde eşi Gülten Kömürcü'nün dokuduğu 2 adet yün halı bulunmaktadır.

1. halı 1980 yılında dokunmuştur ve 2,31 x 3,21 m boyutlarındadır. Halı kullanılır durumdadır. Halıya koyu kırmızı, siyah ve gri renkler hakimdir. Halının etrafını dolaşan

bordürde kırmızı ve gri renklerde çiçek ve yaprak motifi yer almaktadır. Halının göbek kısmında yıldız motifi ve onun tam ortasında altıgen bir geometrik motif ve onu içerisinde çiçek motifi bulunmaktadır. Ayrıca halının dört köşesine koç ve lale motifleri işlenmiştir.

2. halı, 1992 yılında dokunmuştur ve 0,81 x 2, 41 m ölçülerindedir. Halı iyi durumdadır. Haliya kahverengi, siyah ve gri renkler hakimdir. Halı üzerinde iki adet bordür bulunmaktadır. Dış taraftaki bordür, bitkisel bezemeli ikinci sıradaki bordür ise tekrar eden koç motifiyle süslenmiştir. Halının göbek kısmında yıldız motifi ve bu motife bağlı lale motifleri yer almaktadır. Gülten ve Yusuf Kömürcü'nün ifadesine göre bu halılar Sulakyurt'ta 4-5 kişi tarafından 1 ayda dokunmuştur.

Şekil 120. 1980 yılında Gülten Kömürcü tarafından dokunan halı

Şekil 121. 1992 yılında Gülten Kömürcü tarafından dokunan halı

İpek Kartal'ın¹⁷¹ ikametindeki evde halı dokuma ve ip eğirme işinde kullanılan aletler tespit edilmiştir. Kendisi, bu aletlerin gelini tarafından köydeki vatandaşlardan alınarak toplandığını ifade etmiştir. İpek Kartal'ın evinde tespit edilen köyde koyunların kırılması, yün yapımı ve halı dokumasında kullanılan malzemeler şu şekildedir:

Gırğluğ: Koyunun yünlerini kesmeye yarayan makastır. Yünler koyundan kesildikten sonra ip yapmadan önce yıkanır.

Yün Tarağı: Yıkanan yünler el tarağıyla taranarak ip yapmaya hazır hale getirilir.

İg: Taranan yünleri, inceltip ip elde etmeye yarayan ahşap alettir.

Ağırşak: Yün inceltildikten sonra ağırşakta çevrilerek tam ip halini getirilir (İpek Kartal'a ait malzemeler içinde ağırşak yoktur).

Kirkit: Belgelenen 2 tane kirkit, demirden yapılmıştır. 100 senelik olduğu ifade edilen kirkitler, halıları dokunurken düğümlerin yerine oturması için kullanılır. Bu nedenle halı dokunurken bu aletler birkaç kez vurulmaktadır.

Halı Makası: Halı, kirkitle dövüldükten sonra halının fazla iplerinin kesilerek düzeltilmesine yarayan alettir. Makasın alt kısmında karton takılarak ipin derinliği ayarlanmaktadır. Yani kartonla halının kalınlığı ayarlanmaktadır (İpek Kartal, Seher Kartal Ünal).

¹⁷¹ Evi ve eşyaları bize gösteren Esbender Kartal'ın kızı Seher Kartal Ünal'dır.

Şekil 122. Sulakyurt Köyü'nde koyun kırkımı, yün yapımı ve halı dokuma da kullanılan aletler

Şekil 123. Enver İlkar'a ait yün tarağı.

Çalışma kapsamında incelenen yayınlara göre, Ardahan halıları; Kars, Iğdır ve Ağrı ile benzerlik göstermekle birlikte desen, teknik ve renk bakımında farklı özellikler göstermektedir. Ardahan halıları ikiye ayrılmaktadır: “Ardahan halıları” ve “Terekeme halıları” (Deniz, 2020, s. 121; Deniz, 2021, s. 438). Ardahan’da önceden Damal

ilçesiyle merkeze bağlı Bağdeşen, Yalnızçam, Hasköy ve Sulakyurt köylerinde halıların daha fazla dokunulduğu bilinmektedir. Zira bu yerleşim yerlerinin halı atölyesi gibi çalıştığı ifade edilmiştir (Deniz, 2020, s. 126, 129; Deniz, 2021, s. 443).

Ardahan'ın halı ve kilimlerinde görülen kendine has motifler, 1970'lerde bölgeye gelen Orman Köylülerini Kalkındırma Kooperatifi (ORKÖY) aracılığıyla azaltılmış bunun yerine halı ve kilimlere Anadolu'nun farkı coğrafyalarında görülen motifler işlenmeye başlanmıştır. Ayrıca yün yerine pamuk ve sentetik ipler kullanılmıştır. Ancak buna rağmen halkın bir kısmı, eski halı dokuma geleneklerini bırakmamış ve eski gelenekte düz halı dokumaya devam etmiştir (Deniz, 2020, s. 123, 124). Fakat hem Orman Köylülerini Kalkındırma Kooperatifi (ORKÖY) hem de modern çağın olanaklarıyla Ardahan düz dokuma ve halılardaki zenginliğini kaybetmiştir (Deniz, 2020, s. 121-124).

Eskiden genç kızların hepsi halı dokumasını bilmektedir. Halı dokumaya “halı örmek” denilir. Her yanı yün olan halı için “ana yün halı” terimi kullanılmaktadır. Yün, yün tarağı ile taranır¹⁷² ve dokuma sırasında demirden kirkir ile bıçaktan faydalanılmaktadır. 1970 senesinde gelen ORKÖY eski gelenekleri biraz unutturmuştur (Deniz, 2020, s. 126; Deniz, 2021, s. 444). 1970'e kadar desenler insanların ezberindedir. Fakat 1970'lerden sonra desenler kâğıda aktarılmış ve oradan bakılarak işlenmiştir (Deniz, 2020, s. 127).

Düz dokuma cicim, kilim, susmak, zili olmak üzere 4 gruba ayrılır. Bunlardan tüysüz ve düğünsüz dokunan perde, yastık, örtü, yer yaygısı şeklinde kullanılan yaygılara düz dokuma denilmektedir (Kaplanoğlu, 2014, s. 16). Kilim dokumaya eskiler “kilim döşürme” demektedir. Boya olarak kök boyalar kullanılmaktadır (Deniz, 2020, s. 127). Kilim yapımında kalın kıl ipliği ya da yün kullanılır ve kilimler yatay dikey tezgahlarda dokunmaktadır.

Kilimler düğünsüz olarak dokunan düzü ve tersi aynı olan düz ve havsız dokumalardır. Anadolu'ya Selçuklularla birlikte girdiği düşünülmektedir (Kaplanoğlu, 2014, s. 17, 19). Ardahan'daki kilim ve düz dokumalarda genelde kahverengi ve kırmızının tonları kullanılmıştır. Bu renkler çiçeklerin yaprak, tohum ve köklerinden el edilmiştir. Posof bölgesinde yetişen çivitotu bitkisi bol olur ve dokumaya kırmızı tonlarını veren bitki de budur. Düz dokumaların hammaddesi pamuk ipliği ve yündür.

¹⁷² Yün tarağı günümüzde hiç kullanılmamaktadır (Deniz, 2020, s. 126).

Yünler genelde yöre halkının kendi koyunlarından elde edilmektedir (Kaplanoğlu, 2014, s. 40, 46).

Ardahan'da koyunların genelde yılda bir kırkımı yapılır. Kırkımda özel makaslar kullanılır. Sonra bu yünler dere kenarlarında yıkanır. Kuruyan yünler el tarağıyla (Yün tarağı) eğilmeye uygun duruma getirilir. Daha sonra kirman ve iğ ile eğrilir. Yün taraması özel taraklarda yapılır. Taranan ipler kadınlar tarafından iğ, çıkırık ve teşi kullanılarak ipliğe dönüştürülür. (Kaplanoğlu, 2012, s. 28; Kaplanoğlu, 2014, s. 40-42).

Ardahan'da düz dokumalarda (kilimlerde) kullanılan motifler arasında bereket, pıtrak, çengel çakmak, ejder, tarak, küpe, elibelinde motifleri yer almaktadır ve bu motiflerin tanımı aşağıda ayrıca sunulmuştur.

Bereket Motifi: Erkek kadın ilişkisini ve üremeyi simgeler (Kaplanoğlu, 2014, s. 59).

Pıtrak Motifi: Dikenleri olan ve yapışan bir bitkidir tarlalarda bulunur. Nazarlık motifi de denir. Dikenlerinin kötü gözü uzaklaştırdığı düşünülmektedir. Ardahan'da çok kullanılan motiflerdendir (Kaplanoğlu, 2014, s. 63).

Çengel Çakmak Motifi: Ardahan dokumalarında bol kullanılmıştır. Nazarla ilgi bir motiftir (Kaplanoğlu, 2014, s. 67).

Ejder Motifi: Bereket, bolluk, yeniden doğuşun simgesidir. Dokumalarda bulut şeklinde verilir (Kaplanoğlu, 2014, s. 67).

Akrep Motifi: Yiğitlik -kahramanlığı simgeler. Anadolu ve Orta Asya kültüründe koruma, keder ve acıyı temsil etmektedir (Kaplanoğlu, 2014, s. 67).

Tarak Motifi: Evlilik ve doğumla ilgilidir. Evliliğe istekli olduğunu anlatmak için kullanılır. Ayrıca evliği ve doğumu nazardan korumak için kullanılmış bir motiftir (Kaplanoğlu, 2014, s.64).

Küpe: Anadolu'nun her tarafında kullanılır. Bunu işleyen kız, evlenmek istediğini ailesine anlatmaktadır (Kaplanoğlu, 2014, s. 61).

Çengel (Çakmak) Motifi: Bazı yörelerde balık, eğri ve ala şeklinde anılan bu motif nazarla alakadardır. Ardahan yöresi dokumalarda sıkça kullanılmıştır (Kaplanoğlu, 2014, s. 67).

Elibelinde Motifi: Daha çok Türkmen ve Yörüklerin kullandığı motiftir. Halının dışında eldiven ve çorap üzerinde de kullanılır. Farklı şekillerde işlenmiş elibelinde

motifleri vardır. Bu motif mutluluk, doğurganlık, bereket, uğuru simgelemektedir (Kaplanoglu, 2014, s. 58).

Ardahan yöresinde geometrik motifler, düz dokumada en çok kullanılan motiflerdendir. Bunun dışında koç boynuzu, yıldız, muska, tarak, küpe, bereket, pıtrak, yıldız, bukağı, kurtağı en çok kullanılan motiflerden olmuştur. Koyu tonlar düz dokumalara hâkim olan renklerdir (Kaplanoglu, 2014, s. 128).

Sonuç ve Değerlendirme: Sulakyurt'ta 2 adet etnografik nitelikli kilim bulunması, halı kilim dokumasında kullanılan çok sayıda alete rastlanması ve köy evlerinde kendilerince dokunmuş eski yün halıların bulunması bu yerleşimin halı kilim yönünden zengin olduğunu göstermektedir. Günümüze ulaşan eserlerde motifler genellikle kırmızı ya da kahverengi zemin üzerine farklı renklerle işlenmiştir. İşlenen motiflere bakıldığında bereket, pıtrak, çengel çakmak, ejder, tarak, küpe, elibelinde, koç boynuzu gibi motiflerin yanı sıra farklı geometrik şekillerinde işlendiği görülmektedir.

Halı- kilimler ve yün tarakları üzerine işlenen koç boynuzu figürü dikkat çekicidir. Çalışma kapsamında irdelenen koç başlı mezar taşı ile ambarlara asılan koç boynuzları ve halı-kilim üzerine işlenen koç boynuzu motifinin bağlantılı olabileceği tarafımızca düşünülmüştür. Zira erken dönemlerden itibaren bilinen bu motifin, köy ve çevresindeki buluntular üzerinde belgelenmesi, aynı motifin yıllar içerisinde farklı malzeme ve tasvirlerde sevilerek kullanıldığını göstermektedir. Bu durumun erken dönemlere kadar uzanma sebebi ise bölgenin temel geçim kaynağı olan hayvancılıkla bağlantılıdır. Çünkü bölgenin temel yaşam kaynağı olan hayvanlar ya da hayvanların kutsal sayılan uzuvları ikonografik figür ya da motifler olarak sanatın ve yaşamın her alanında karşımıza çıkmaktadır.

Sulakyurt köyünün halı kilim atölyesi gibi çalıştığı bilinmektedir. Fakat 1970'lerde kendine has özellikler sergileyen halı-kilim sayılarında azalma olmuştur. Çünkü bu süreçten sonra Orman Köylülerini Kalkındırma Kooperatifi (ORKÖY) aracılığıyla bölgeye taşınan yeni motifler halı ve kilimlere işlenmeye başlanmıştır. Günümüze yaklaşıldıkça köyde yün halılara olan ilgi azalmış, halı-kilim atölyeleri kapanmış, evde halı dokunan tezgahlar kaldırılmış ve hazır dokuma halı ve kilimler köy genelinde yaygınlaşmıştır. Bu durumun temel nedeni ise günümüzde halı kilim gibi malzemelere hazır şekilde ulaşılması ve köyde küçük baş hayvancılığının artık yapılmıyor olmasıdır.

3.5.6. Sulakyurt “Atatürk Çeşmesi”

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Sulakyurt’ta Yukarı mahallede yol kenarında, üzerinde “Atatürk Çeşmesi 1956” yazılı bir çeşme bulunmaktadır (41°09'44"K 42°37'21"D; Uydu görüntüsü için Şekil. 55’e bakınız). Sağlam ve kullanabilir durumdaki çeşme bezemesiz sade bir görünüme sahiptir. Çeşme yakın dönem yapıldığı ve ayırt edici bir özelliğe sahip olmadığı için 2863 sayılı kanun kapsamında değerlendirilebilecek bir eser değildir.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yavınlardan Elde Edilen Veriler: Düzgün kesme taş ile meydana getirilen çeşme günümüzde sağlam durumdadır. Bu çeşme, Ardahan’da Atatürk adını taşıyan iki çeşmeden biridir. Diğer çeşme Merkeze bağlı Tepeler (Konk) köyünde bulunmaktadır. Her iki köyde, Posof kökenli insanlar çoğunlukla yaşamaktadır. Bu çeşme 1956 yılı sonlarında yapılmış, 1957 yılında kullanılmaya başlanmıştır. Aşağıdaki resimde çeşme açılışına Ardahan’dan idari personelin ve köy halkının katıldığı görülmektedir (Gündoğdu, 2021, s. 85; Gündoğdu, 2022).

Çeşmenin 1956 yılındaki ilk hali ile 2023 yılındaki son hali arasında birkaç eklemenin dışında fazla fark yoktur. Bu eklemelerin hangi yıl yapıldığı konusunda bilgi alınamamıştır. 2023 yılında yapılan incelemeler sırasında çeşmenin üst kısmına sonraki yıllarda siyah renkte peş peşe sıralanan ok figürlerinin, ön tarafına ise yine siyah boya ile iki adet karşılıklı ay yıldız figürleri işlendiği görülmüştür. Ayrıca; çeşme önüne hayvanların su içmesi için beton bir yalak eklendiği de gözlenmiştir.

Şekil 124. Sulakyurt köyünde 1956 yılında yapılan Atatürk Çeşmesi ve açılışına gelen idari personel ile vatandaşlar (Gündoğdu, 2021, s. 85)

Şekil 125. Atatürk Çeşmesinin günümüzdeki hali (2023)

Çeşmeler genelde bazı amaçlar doğrultusunda inşa edilmektedir (Özer, 2008, s. 130). Fakat bu çeşmenin neden ya da hangi amaçla inşa edildiği konusunda köy halkının bir bilgisi bulunmamaktadır. Yapılan araştırmalarda sadece 1956 yılında çekilen yukarıdaki resme ulaşılmıştır.

Karşılaştırma sağlanabilecek Ardahan civarındaki tek örnek Tepeler köyündedir. Ancak 1956 yılında Ardahan köylerinde inşa edilen her iki çeşmenin de Atatürk Çeşmesi olarak adlandırılması ve her iki köyünde yol üzerine kurulu olması dışında ortak bir nokta bulunamamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme: Ardahan’da 1956-1957 yıllarında inşa edilmiş iki adet Atatürk çeşmesinden birinin Sulakyurt’ta yapılması önemlidir. Fakat bu çeşmelerin inşa edilışinde özel bir amaç güdölüp güdölmediği bilinmektedir. Belki de sadece hatıra alması amacıyla, gelen geçenin su içmesi amacıyla inşa edilmiştir.

3.5.7. Sulakyurt Sinema Salonu

Bulunduğu Konum ve Mevcut Durumu: Sulakyurt’ta 1970’li yıllarda bir sinema salonu bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu sinema salonu, Sulakyurt’ta Orta Mahalle’de yer almaktadır (41°09'37"K 42°37'33"D; Uydu görüntüsü için bakınız: Şekil. 55). Ancak adı geçen sinema salonuna ilişkin hiçbir kalıntı günümüze ulaşmamıştır.

Alanda Yapılan İncelemeler ile Yayınlardan Elde Edilen Veriler: Köy halkıyla yapılan sohbette sinema salonu ile ilgili pek çok bilgiye ulaşılmıştır. Buna göre köydeki sinema salonu kısa bir süreliğine açılmıştır. Salon 1978 yılında Orta mahallede eski Malakan binasında hizmet vermiştir (Şenol Karabağ, Mustafa Altun). Makinisti Mete

Bay'dır. Sahibi ise Fevzi Efe Bay'dır. Sinema genelde akşamları kullanılmıştır¹⁷³ (Alaattin Altemur, Abdülkadir Çetin, Fevzi Aktaş, Remzi Aktaş, Şenol Karabağ, Taner Ekinci, Zülali Şimşek). Sinema Solunu olarak kullanılan yapı 60-70 kişi almakta ve 3 günde bir film değiştirilmektedir (Şenol Karabağ). Sinemaya kadınlar da gelmektedir ve çocuklardan para alınmamaktadır. Onlar ücret karşılığı ısınmak için tezek veya yiyecek getirmektedirler (Fevzi Aktaş, Mustafa Altun ve Zülali Şimşek¹⁷⁴). Sinemada oynatılacak filmin tanıtımı köylüler tarafından yapılır. At arabasına (Kaşka) binen birkaç kişi, eline filmin afişini de alarak yakın köyleri gezerek tanıtımı gerçekleştirir (Mustafa Altun). Sinema 1980'lerde kapanmıştır (Taner Ekinci, Ensar Akpınar).

Konuyla ilgili yapılan araştırmalar sırasında sinemanın makinisti Metin Bay'a ulaşılmıştır. Metin Bay sinema ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır:

“Sinemayı amcam Fevzi Efe Bay ve oğlu Tunç Bay açtılar. Tunç, askere gittiği için sinemayı ben işlettim. Tam hatırlamıyorum ama 1976-1980 yıllarında işlettim. Sinemayı kışın bazen her gün oynatırdık. Yazın tarla işleri olduğundan gündüz oynatılmaz gece oynatılırdı. En çok müşteri hafta sonu gelirdi. Hafta sonları 2 seans yapardık. Saat 14.00'da ilk seans başlar, o bitince saat 17:00-18. 00 gibi diğer seans başlar ve 23:30 kadar sürerdi. Müşterimiz iyiydi. Yakın köylerden gelende olurdu. Köyde elektrik yoktu. Filmleri jeneratörle izletirdik. Sinema salonumuzu eski Malakan evine yapmıştık. Ortalama 150-200 kişi alırdı. Oturma koltuklarımız üç kişilik sıralardı. Sinemada Loca kısmı da vardı. Buranın ücreti biraz daha pahalıydı. Sinemaya kadınlarda gelirdi. Gelen küçük çocuklardan ücret alınmaz buğday, arpa, yumurta getirirler öyle sinemaya girerlerdi ve küçük çocuklar afiş taşıyarak filmin duyurusunu yapardı. Yakın köylerden Değirmenli köyden izlemeye gelenler olurdu. En çok iş yaptığımız film: Fatma Girik'in Kambur filmiydi. 1980'de televizyonlar çoğalınca bizde sinemayı kapattık. Kullandığımız makine “Sinema Kanika” idi. Onu da Hanak'a sattık. Sinema filmlerimiz Ardahan'daki “Yeni” isimli sinemaya gelirdi. Biz gider oradan alırdık. 8-4 bobin gelirdi. Onu alır yapıştırırdık. Ardahan'da üç sinema vardı: Yeni, Bizim ve Tugay (askeriye sineması) sinemalarıydı. Yeni isimli sinema Oktay amcanındı. Tugay sineması askeriyenindi. Bu iki sinema lüks havalandırmalı, büfeli, yumuşak koltuklu ve kaloriferliydi. Ardahan köylerinde tek sineması olan köy Sulakyurt'tu.”

Şekil 126. Sulakyurt'taki sinemanın makinesi

¹⁷⁴ Mustafa Altun ve Zülali Şimşek, çocuklardan para alınmadığını tezek, arpa, buğday, patatesle sinema izlemeye girdiklerini ifade etmişlerdir.

Şekil 127. Sulakyurt'taki sinema salonunun makinesi ve makinisti Metin Bay

Şekil 128. Ardahan Tugay Sineması'nın, bir grup asker tarafından tanıtılması: Askerlerin sinemadaki filmleri şehir halkına duyurmak için minibüsle yaptıkları tanıtım gezisi. (Gündoğdu, 2021, s. 89)

Sonuç ve Değerlendirme: Ardahan merkezde 3 sinema varken 4. sinemanın Sulakyurt köyüne açılması önemlidir. Çünkü 4 yıl kadar açık kalan bu sinema Ardahan köylerinde bulunan tek sinemadır. Bunda köyün büyüklüğü ve merkeze yakınlığının etken olduğu düşünülmektedir. Ayrıca köy halkı her ne kadar şehir kültürünün bir ürünü olan sinemayla yeni tanışmış olsa da bu durum köyün gelişmişliğini göstermektedir. Bunun dışında çocuklardan ücret yerine arpa, buğday, tezek, patates alınması örnek oluşturacak bir davranıştır.

SONUÇ

Bu çalışmanın ana teması Sulakyurt yerleşimidir. Tez kapsamında, geçmişten günümüze uzanan tarihsel süreçte yerleşimde tespit edilen bütün kültür varlıklarının sanat tarihi verileri açısından irdelenmesini amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda hem arazi çalışmaları yürütülmüş hem de yerleşimle ilgili yayınlardaki veriler derlenmiştir. Toplanan bütün veriler ortak bir potada değerlendirilmiş ve elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

Sulakyurt yerleşimi, Ardahan il merkezine 9 km uzaklıkta, 1800 m rakımda yer alan bir köy yerleşimidir. Köy, Ardahan-Şavşat yol güzergahı üzerine konumlandırılmış olup Ardahan'ın en büyük köylerinden biridir. Ardahan il genelinde en erken yerleşim izleri kimi araştırmacılar tarafından Neolitik, kimi araştırmacılar tarafından Kalkolitik Dönem'e verilirken, Sulakyurt'ta köy içinde ya da köye ait arazilerde yapılan saha araştırmalarında tespit edilebilen en erken yerleşim izleri Tunç Çağı'na uzanmaktadır. Tunç Çağı kalıntılarının ardından köyde tespit edilebilen en erken kültür varlıkları Orta Çağ'a aittir. Bu süreçten sonra Türk-İslam Dönemi, Rus İşgali Dönemi (1878-1920) ve Cumhuriyet Dönemi'ne ait kalıntılar izlenebilmektedir. Sulakyurt'ta tespit edilen kültür varlıkları genellikle hayvancılık ve dinsel yaşamla ilgili olup bu kalıntılar çalışma kapsamında 19 adet alt başlık altında irdelenmiştir.

Ardahan ve çevresinden gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sayesinde bölgede göçebe-yarı göçebe halkların pek çok konumda, hayvanlıkla ilgili birçok yerleşim kurduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen yerleşim birimlerinden ikisi de Sulakyurt'ta yer almaktadır. Bunlar Harmantepe Tunç Çağı Yerleşimi ve Yeldeğirmeni Yüksek Yayla Yerleşimi'dir. Sulakyurt'ta tespit edilen en erken arkeolojik kalıntılar da bu sahalarda yer almaktadır.

Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşimi, Ardahan çevresinde en çok seramik ve işlenmiş obsidyen parçalarının bulunduğu arkeolojik alanlardan biridir. Bu alanın 900 m kuzeyinde yer alan, duvarlarla güçlendirilmiş olan Sulakyurt Yeldeğirmeni Yüksek Yayla Yerleşimi ile bağlantılı olduğu öngörülmektedir. Bunun dışında Sulakyurt Harmantepe Tunç Çağı Yerleşim yeri ile Ardahan çevresinde tespit edilen diğer Tunç Çağı Yerleşimleri arasında çok fazla ortak yönü olduğu tespit edilmiştir. Buna göre tüm yerleşimlerin rakımları 1600 metrenin üzerindedir. Yerleşim alanlarının

çoğu bir zirve üzerinde teraslandırılarak konumlandırılmıştır. Alanlarda belgelenen duvar kalıntılarının çoğu, Sulakyurt Harmantepe yerleşiminde olduğu gibi kuru duvar tekniğiyle meydana getirilmiştir. Harmantepe yerleşimini diğer pek çok yerleşimden ayrıcalıklı kılan husus ise yerleşimde tıpkı yakın komşusu olan Değirmenli Ziyaret Tepesi Yüksek Yayla Yerleşiminde olduğu gibi Karaz seramiği ve obsidyen parçalarına rastlanmış olmasıdır. Bu da yerleşimin Tunç Çağı'na tarihlendirilmesini sağlamıştır.

Yapılan araştırmalarda Ardahan ve çevresinde MÖ. II. Bin Kura-Aras Kültürünün seramik kalıntılarına yüksek rakımlı alanlarda rastlandığı gözlenmiştir. Keza bu kültürün göçebe-yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdürdüğü bilinmektedir. Ardahan çevresinde de Tunç Çağı'nda bu kültürle bağlantılı olarak hayvancılık faaliyetlerinin arttığı öngörülmektedir. Zira tespit edilmiş dış duvarlarla güçlendirilmiş yüksek yayla yerleşimleri, mevsimlik yerleşimler ve yüksek rakımlı bölgelerdeki ağıllar bu süreçteki hayvancılık faaliyetlerinin bir sonucu olarak görülmüştür. Bu durum aynı zamanda Karaz seramiğinin bol bulunduğu Harmantepe yerleşimi ile bir kule ve birçok mekân (ağıl olduğu düşünülen) barındıran Yeldeğirmeni Tepesi'nin bağlantılı olabileceği düşündürmüştür.

Yukarıdaki tespitler dışında Yel değirmeni tepesinde, Damal Sazpegler'de bulunan ve Orta çağ (11.-12. yy.) tarihlendirilen pilekilere benzer kalıntıların tespit edilmesi, aynı alanın daha sonraki süreçlerde de benzer amaçlar (yaylacılık faaliyetleri) doğrultusunda kullanıldığını göstermektedir. Bu durum aynı zamanda Sulakyurt'ta çok erken dönemlerden (Tunç Çağ) itibaren görülmeye başlanan yaylacılık faaliyetlerinin günümüze değin uzandığını göstermesi açısından önemlidir. Yeldeğirmeni Tepesi ile ilgili köy halkı tarafından aktarılan bilgiler doğrultusunda, burada bir yel değirmeni bulunup bulunmadığı tarafımızca sorgulanmıştır. Çünkü köy halkının çoğu bu tepede bir Yel Değirmeni bulunduğunu ve tepenin adını buradan aldığını beyan etmiştir. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda köy halkının ifadelerini ispat edebilecek türden kanıtlara maalesef ulaşamamıştır. Yerel halkın ısrarla bu alanda bir yel değirmeni olduğunu beyan etmesinin tek sebebi, ancak bu tepenin çok rüzgâr almasıyla açıklanabilir.

D. Narimanishvili'nin (2020, s. 127), Urartu yazıtlarında görülen "Huşa" ülkesinin Sulakyurt çevresinde olması gerektiği yönünde açıklamaları, Sulakyurt'ta bu yönde kültür varlıklarının var olup olmayacağı sorusunu akla getirmiştir. Ancak yapılan arazi çalışmaları sırasında köyde Demir Çağı ile ilgili somut bir arkeolojik veri tespit

edilememiştir. Ayrıca tarafımızca yapılan araştırmalarda Sulakyurt çevresinde “Huşa” ismine ya da bu isme benzer herhangi bir yerleşime ya da kalıntıya da rastlanmamıştır.

M.Ö. 4 yüzyıldan itibaren başlayıp Orta Çağ’a kadar uzanan süreçte, Sarsebi (Sarzep-Sulakyurt) adının geçtiği yazılı bir kaynak bulunmadığından söz konusu tarihi süreçler birinci bölümde Ardahan ve çevresiyle ilgili derlenen bilgiler vasıtasıyla aktarılmaya çalışılmıştır. Elde edilen yazınsal verilere göre bölgeyle ilgili, MÖ. 5. yy. ve sonrasına ait özellikle Gürcü yazılı kaynaklarında aktarımlar bulunmaktadır. Bu aktarımlara göre Büyük İskender bir süre Gürcistan’da kaldıktan sonra yerine askeri ve akrabası olan Azon’u yüz bin Grek askeriyle burada bırakarak bölgeden ayrılmıştır. İlk Kartli Kralı olarak bilinen Parnavaz (MÖ. 302-327), bölgenin yönetimini ele geçirmek için Azon ile Artan/Artani (Kaçta Kalak-Huri) yakınlarında savaşmış ve Kral Parnavaz galip gelmiştir. Bu mücadeleden sonra Parnavaz egemenlik sahasındaki bölgeleri yönetmesi için 8 eristav (spaspat-kumandan) tayin etmiştir ve 5. eristava Artan/Artaani, Göle ve Parnavar Gölü’nün idaresini verilmiştir. Kral Parnavaz Döneminden sonra Ardahan’ın adı kral Aderk (M.Ö. 2-M.S. 55) zamanında tekrar anılmıştır. Bu süreçte bölgede Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır ve Hz. İsa’nın havarilerinden olan Andreas’ın; Klarcet, Kola (Göle) ve Artan’a vaaz vermek için geldiği, bölgede uzun süre kaldığı aktarılmaktadır. Kral Parsman (M.S. 72-87) zamanında Artan/Artaani (Ardahan) ve çevresi Ermeni krallığı hakimiyetine girmiştir ve M.S. 87-103 yıllarında Gürcü kralı Azork, Ermeni krallığı elinde bulunan Artan (Ardahan), Tsunda, Cahavet şehirleri geri alınmıştır. M.S. 4 yüzyıldan itibaren bölgedeki Pers/Sasani saldırıları artmış; yerel beylerden destek alan Persler bölgeyi yönetmeye başlamıştır. İsa’nın ölümünün ardından havarileri aracılığıyla yayılmaya başlayan Hristiyanlık, M.S. 330 yılından itibaren Gürcü Krallığı’nda da yayılmaya başlamış ve Kral Mirian Dönemi’nde (M.S. 317/327) Hristiyanlık benimsemiştir. Kral Mirian ayrıca Constantinapolis’e bir heyet göndererek Bizans kralı Constantinus’tan yeni dinin yayılması ve kilise yapımı için rahipler ve mimarlar talep etmiştir. Talep üzerine bölgeye gelen mimar ve papazların Eruşeti’de (Ardahan- Hanak- Oğuz yolu köyü) kilise yapımına başladığı ve beraberlerinde getirdikleri Hz. İsa’nın ellerine çakılmış çivileri buraya bıraktıkları bilinmektedir. Bunun dışında Kral Mirian’ın oğlu Bakar’ın oğlu III. Mirdat’ın (364-379) Eruşeti ve Tsunda’ya yeni kiliseler yaptırarak bizzat kendisinin yaptığı haçları Eruşeti’ye gönderdiği bilinmektedir.

Tarihi kaynaklarda Ardahan ile ilgili aktarımlar Kral I. Vahtang döneminde tekrar dile getirilmiştir. Kral I. Vahtang (Gorgasali/Gürgaslan) M.S. 446-499 yıllarında 11 yere piskopos tayin etmiştir ve bunlardan biri de Artan/Artaani'dir (Ardahan). II. Arçil (M.S. 668-718) döneminde de Artan/Artaani (Ardahan) arpalık olarak Adarnase isimli birine verilmiştir. VII. Smbat'ın küçük kardeşi Vasak'ın oğlu olan kuzeni Adarnase, 772'den sonra İbery'a taşınmış ve orada Erusheti ve Artani (Ardahan) topraklarını satın almıştır.

Yukarıda tarihi kaynaklar referans alınarak Ardahan ile ilgili yukarıda yer verilen aktarımlara rağmen, bölgedeki arkeolojik veriler yeterli değildir. Bölgede B. İskender, Roma İmparatorluğu ya da Sasani hakimiyetini ispatlayacak türde Arkeolojik kültür kalıntısı henüz tespit edilememiştir. Ancak Hristiyanlığın bölgede etkili olduğu ve yayılım gösterdiği Erusheti Kilisesi ve sonrasında inşa edilen kiliselerle belgelenmektedir.

Daha önce belirtildiği gibi Sulakyurt'ta Tunç Çağı'nın ardından tespit edilebilen maddi kültür varlıkları Orta Çağ'a (genellikle M.S. 10-14. yy. arası) aittir. Sulakyurt'ta Orta Çağ buluntuları kapsamında irdelenen kültür varlıkları I. No.lu Kilise ve bu kiliseye ait olduğu ifade edilen tünel, II. No.lu kilise ve Koç Başlı- Haç Motifli mezar taşıdır. I. No.lu kilise, vatandaşların "Küçük tepe" dedikleri köyün 300 m kuzeyindeki küçük tepe üzerinde yer almaktadır. Bu kiliseye ait günümüze ulaşan kalıntılar yok denecek kadar azdır. Tepe üzerinde korunan az miktardaki duvar kalıntısından dolgu duvar tekniğinde inşa edildiği anlaşılan yapı, inşa tekniği nedeniyle yayınlarda 10-13 yy. arasına tarihlendirilmiştir. Alanda yapıya ait çok fazla kalıntı bulunmadığından kilisenin planını algılamak güçtür ve dolayısıyla yapı hakkında başka bir ön görüde bulunmak da şu an için mümkün değildir.

Sakartvelo gazetesinde, I. No.lu Kilise'ye ait olduğu ifade edilen tünel girişi, tarafımızca araştırılmış ve tünel girişinin köyde Karabağ ailesine ait samanlık içerisinde yer aldığı bilgisine ulaşılmıştır. Ancak tünel girişi samanla örtülü olduğundan ve tünelde çökmeler yaşadığı ifade edildiğinden sadece girişin yer aldığı konum (samanlık) belgelenmiştir. Günümüzde tünel girişi kapalı olsa da Sakartvelo gazetesindeki aktarımlarda Rus İşgali Dönemi'nde askerlerin bu tünele sığındığından ve tünelin çıkış noktasındaki odada çok sayıda değerli eserlerin bulunduğu söz edilmiştir. Fakat bu

eserlere ne olduğuna dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Bunun dışında, tünel ve çıkış noktalarıyla ilgili sunulan diğer bilgiler, köylülerin sözlü beyanlarından ibarettir.

II. No.lu Kilise, köyün 2,5 km kuzeydoğusunda yer alan doğusu yarım daire apsisle sonlandırılmış tek mekânlı bir kilisedir. Kilise, I. No.lu kiliseye oranla daha iyi korunmuştur ve hakkında daha fazla veriye ulaşmak mümkün olmuştur. Gürcü araştırmacı Tavadze'nin 10. yy. yazarı Giorgi Merchule'nin ünlü eseri “Grigol Khandzeteli'nin Yaşamı” adlı eseri referans göstererek aktardığı bilgiler bu hususta önemlidir. Araştırmacı, ilgili Orta Çağ kaynağında adı geçen Tskiri'nin Anchi piskoposluğu görevini almadan önce, Sartsi'de (Sarzep/Sulakyurt) papaz olarak çalıştığı ifade edilmekte ve Tskiri'nin Sartsi'de papaz olarak çalıştığı kilise için II. No.lu Kiliseyi işaret etmektedir. Tavadze, aynı zamanda Tsikiri'nin 820'li yıllarda Anci Piskoposu olarak atandığı bilgisinden hareketle bahse konu kilisenin de 8-9 yy. arasına tarihlenebileceğini dile getirmiştir. Tavadze'nin Orta Çağ kaynağını referans alarak yaptığı 8.-9. yy. tarihlendirilmesi tarafımızca da olanaklı görülmektedir. Zira Orta Çağ kaynağında Sarzep'te/Sulakyurt görev alan “Tsikiri (Tsikirman)” adlı bir din görevlisinin 820'li yıllarda Anci Piskoposu olarak atandığından bahsetmesi önemlidir. Ancak söz konusu kilisenin Çermik Deresi'ndeki II. Nolu Kilise olup olmadığı konusu biraz daha tartışmaya açık bir konudur. Bu hususun aydınlatılması için mutlak ilgili kilisede arkeolojik kazı çalışmalarının yürütülmesi gerekmektedir.

1992 yılında Sulakyurt köyü sınırı içinde bulunan, baş kısmı kırık haç motifli mezar taşı, Orta Çağ dönemi buluntuları arasında değerlendirilen bir diğer kültür varlığıdır. Mezar taşının bulunduğu yer, Osmanlı mufassal defterlerinde Anbarak olarak kaydedilen, köylülerce de Emberek olarak isimlendirilen eski bir köy yerleşimidir. Mezar taşının, tarihlendirilip kategorize edilmesi için pek çok yayın incelenmiş ve incelemeler neticesinde Sulakyurt'ta bulunan örnek ile Erzurum'un Tortum ilçesindeki Kireçli mahallesinde bulunan haç motifli koç başlı örnekler arasında bağ kurulup kurulamayacağı konusu irdelenmiştir. Çünkü Erzurum'un Tortum ilçesindeki eserlerde yer alan tasvirlerin, bölgeye erken dönemlerde gelen Türk boylarına ait damgalar olabileceği düşünülmüştür. Bu nedenle Sulakyurt'taki örnekte bulunan tasvirin herhangi bir boy ya da kültüre ait bir damga olup olamayacağı hususu değerlendirilmiştir. Ancak yapılan incelemeler neticesinde Sulakyurt'taki örneğe benzer bir damga /tamgaya

rastlanılmamıştır. Bu nedenle bahse konu şekillerin ne anlama geldiği hususunda bir yorumda bulunmak şu an için mümkün olmamıştır.

Gürcistan ve Azerbaycan'daki bulunan benzer örnekler incelendiğinde Sulakyurt'taki örneğin bu eserlerin boynuna bağlanan urgan yönünden benzeştiği söylenebilir. Bunun dışında Mezar taşının Emberek denen yerdeki kilisenin 100 m yakınındaki mezarlık alanda bulunmuş olması, Ahıska çevresindeki köy mezarlıklarında bulunan koç formlu mezar taşları ile örtüşen bir benzerliktir. Ayrıca Ahıska'daki örneklerin toplumun önde gelen kişilerine (baniler, beyler, zenginler vb.) atfedilmesi Sulakyurt'taki örneğin de böyle bir amaçla kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bunun dışında 16. yy. sonuna ait Osmanlı mufassal defterinde Ambarak\Emberək köydeki erkeklerden ispenç vergisi aldığı belirtilmesi bu köyde gayri müslim nüfusun barındığını göstermektedir. Bu da ilgili mezar taşının Müslüman bir kişiden ziyade gayrimüslim bir kişiye ait olabileceğini göstermektedir. Mezar taşı ve sahibinin Türk ya da Gürcü kökenli olduğu konusunda net bir kanıya varmakla zordur. Çünkü bölgede 12. yy.la birlikte Türk boylarından Kıpçakların etkin olduğu sıklıkla dile getirilmektedir. Keza Ardahan'ın Posof ilçesindeki Çak Kalesi'nde kendilerine bir egemenlik sahası oluşturan Cakeli hanedanlığının Kıpçak kökenli olduğu genellikle araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir.

Ardahan ve çevresinde yapılan incelemelerde, henüz net bir şekilde, Kıpçak varlığını kanıtlayan somut arkeolojik verilere ulaşılmamıştır. Ancak bazı el yazmalarında Cakeli Hanedanı üyelerinden İagob Cakeli'nin bir din kitabı yazdığı ve Bana Manastırı'nda görev aldığı bilgisine ulaşılması, Cakeli hanedanlığı ile ilişkilendirilen Kıpçakların, din adamı görevi üstlendiği şeklinde yorumlanmaktadır. Bunun dışında Satabago yöneticilerinin ellerinde kilise maketleriyle resmedildiği duvar resimleri de bu görüşe destekleyen diğer kanıtlar olarak sunulmaktadır. Aslında öne sürülen bütün deliller, Kıpçakların, egemenlikleri altında bulundukları Gürcülerin dini ve kültürünü benimsediklerini göstermektedir.

Yukarıdaki aktarımlar dışında Satabago beyliğinin bayrağında koç ve haç motifinin yer alması, koç-koyun başlı haç motifli mezar taşlarının Türk kökenli olabileceğine yönündeki iddialara destek olarak sunulmuştur. Koç başlı haç motifli heykellerin, kilise banileri, soylular ya da savaşta kahramanlık göstermiş önemli kişiler için dikildiği fikri de Kıpçaklarla bağdaştırılmaktadır. Çünkü Cakeli hanedanların din

adımı olarak görev alması ve bazı yapıların baniliğini üstlenmesi, bu kültürün Kıpçaklar tarafından benimsendiğini göstermektedir. Ancak sadece ilgili söylemlerden hareketle Doğu Anadolu’da görülen koç-koyun başlı mezar taşlarını Kıpçaklara atfetmek doğru bir yaklaşım değildir. Bu halk, Türklere özgü hayvan üslubunun Kafkasya topraklarına taşınmasında aracı olabilir ve benimsediği yeni inanışa (Hristiyanlık) göre bu stili yorumlamış olabilir. Ancak şu unutulmamalıdır ki; hayvancılık, Transkafkasya halkılarının temel geçim kaynağıdır. Dolayısıyla göçebe yaşam için önem arz eden, koyun-koç ya da at gibi hayvanların, sanatta birer ikonografik figür olarak yer alması yadsınacak bir durum değildir. Dolayısıyla ele geçen eserlere bir köken aramak yerine bu eserlerin bölgedeki yaşamın yansıması olduğunu benimsemek daha doğru olacaktır.

Sonuç olarak pek çok araştırmacı, koç-koyun-at şeklinde mezar taşlarının Türk kültürüyle ilişkilendirmektedir. Keza Orta Asya’da ortaya çıkarak çevre bölgelere yayılan “hayvan üslubu” stili, Gürcü Hristiyan toplumu tarafında da benimsenmiş olabilir. Ancak şu hususa dikkat edilmelidir. Orta çağ İslamiyet ve Hristiyanlık inancının etkili olduğu bir süreçtir. Bu süreçte aynı coğrafyayı paylaşan farklı inançtaki halklar ya da komşu ulusların birbirinden etkilemesi olağan bir durumdur. Bu durumu millileştirmekten ziyade o döneminin doğal yansıması olarak görmek daha doğrudur. Çünkü bu halklar sürekli etkileşim içerisinde ve hayvancılığa dayalı ortak yaşam tarzı her iki kültürde benzer ikonografik tasvirlerin tercih edilmesine neden olabilir. Ardahan’da Sulakyurt kültür varlıkları arasında değerlendirilen koç başlı-haç motifli mezar taşı da bölgedeki yaşam tarzının bir yansıması olarak görülmelidir.

Ardahan tarihi ile ilgili birinci bölümde sunduğumuz yazınsal verilerde bölgede Gürcü hakimiyeti sonrası Moğol, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı hakimiyetlerinin yaşandığı bilgisi yer almaktadır. Ancak köyde yapılan arazi çalışmaları sırasında Osmanlı hakimiyet sürecine tarihlenen sadece bir yapı (Orta Cami) belgelenebilmiştir. Köydeki Türk-İslam yapıları içerisinde değerlendirilen Sulakyurt Orta Cami, geç Osmanlı yapılarından olup ayaklı ve kubbeli bir plan sergilemektedir.

Günümüze değin korunan cami, düzgün keme taşla inşa edilen beden duvarlarıyla köydeki Cumhuriyet dönemi camilerinden ayrılmaktadır. Yapı pek çok onarım geçirdiği için iç mekandaki mimari unsurlar orijinalliğini yitirmiştir. Sadece harime geçiş sağlayan kapı ile mihrap korunabilmiştir. Fakat bu durum yapının Geç Osmanlı Dönemine tarihlendirilmesine engel değildir. Çünkü eldeki arşiv kayıtları Osmanlı

Hakimiyet sürecinde köyde bir cami bulunduğunu doğrulamaktadır. Bu da Osmanlı hakimiyeti öncesinde var olan gayri müslim nüfusun Osmanlı etkisiyle İslamiyet'i benimsediğini ya da buradaki gayri müslim nüfusun göç ederek yerine Müslüman nüfusun buraya yerleştirilmiş olabileceğini göstermektedir. Sonuç her ne olursa olsun Osmanlı hakimiyetinin Kafkasya topraklarında İslamiyet'in benimsenmesinde önemli bir etken olduğu söylenebilir. Orta Cami de Osmanlı camilerinde görülen ayaklı-kubbeli plan tipi ile bölgedeki Geç Dönem Osmanlı (1703-1923) yapılarına örnek teşkil etmektedir.

Orta Cami dışında Türk-İslam kültürü ile ilişkilendirilen başka bir kültür varlığı maalesef tespit edilememiştir. Belgelenebilen diğer kültür varlıkları, Rus İşgali ve Cumhuriyet Dönemi'ne aittir.

Rusların Kars-Ardahan'ı işgalinden sonra Osmanlı ile 1878 yılında imzalanan antlaşma doğrultusunda Sulakyurt köyü boşaltılmış ve 1880 yılında köye Malakanlar yerleştirilmiş ve köye bu süreçte "Nikolayevka" adı verilmiştir. Rus İşgali Dönemi'nde kurulan Malakan yerleşiminden günümüze bazı kültür varlığı ulaşmıştır. Çalışma kapsamında irdelenen söz konusu kalıntılar şunlardır: Malakan evi, Malakan mezarlığı, Malakan atları ve at nalı örneği, Malakan hamamları ve hamamlarda kullanılan bir kazan örneği, Kars-Ardahan bölgesinde kurulan ilk mandıra (zavot). Bunların yanı sıra Rus İşgali sırasında görev alan Karl Karloviç ve günümüzde Sulakyurt'ta Malakan mezarlığında bulunan mezarı da çalışma kapsamında ele alınmıştır.

Sulakyurt köyüne 1880 yılında gelip yerleşen Malakanlar, Rus kökenli çalışkan bir halktır. Bu halk tarım ve hayvancılıkla uğraşmakta olup bu konuda dönemin ileri tekniklerini kullanmaktadır. Bu halkın 1880 yılında köye yerleşen nüfusu, 437 kişiden ibarettir. Ancak zamanla köydeki Malakan nüfusu artmış ve 1906 yılındaki kayıtlarda bu sayının 916 kişiye ulaştığı belirtilmiştir. Ancak daha sonra yaşanan siyasi gelişmeler nedeniyle 1914-1922 yılları arasında Malakanların çoğu, göç ve tahliyelerle buradan taşınmıştır. Malakanlara ait mimari kalıntılar ise kerpiçten yapıldığı için günümüze pek ulaşamamıştır. Köyde korunan tek örnek mimari yapı Tek Damlar Mahallesinde yer alan Malakan evidir. Malakan evi, geniş bir arazinin merkezinde konumlandırılmış olup, "patval" denen mahzenle birlikte iki katlı planlanmıştır. Alt kat taş üst kat kerpiçle inşa edilmiştir. Olasılıkla ahşapla kurgulanan çatı ve taban korunmamıştır. Evin geniş bir arazi üzerinde konumlandırılması, alanın bostan ekimi için uygun olduğunu

gösterirken, korunan mahzen kalıntıları bostanda ekilen ürünlerin depolanması için mahzenlerin kullanıldığı doğrular niteliktedir. Ayrıca korunan izler, Malakan evlerinde kullanılan kerpiçlerin tezek(saman) katkılı olduğunu ve duvar yüzeylerinin sıvalı olduğunun kanıtlamaktadır. Kars'ta korunan örneklerle yapılan kıyaslamalar da Malakan evlerinin Sulakyurt örneğinde olduğu gibi genelde aynı düzen içerisinde planlanıp inşa edildiği göstermektedir.

Sulakyurt'ta bulunan hamam kazanı, köydeki Malakan yerleşimde hamam bulunduğunu kanıtlar niteliktedir. Ancak köyde bu hususta tespit edilmiş herhangi bir mimari unsur yoktur. Köyde hamamla ilgili elde edilen bilgiler köy halkının anlatımından ibarettir. Köy halkının (Seyfullah Gülmemiş) aktarımlarına göre kazanın bulunduğu hamam, evden ayrı kerpiçten inşa edilmiş bir yapıdır ve küçük bir penceresi vardır. Yayınlarda Malakan hamamları hakkında verilen bilgiler ile köylülerin sözlü beyanları örtüştüğü için Sulakyurt'taki Malakan hamamların alışıagelen iki bölümden oluşan planlamayı (fin hamamı) tekrar ettiği öngörülmüştür.

Malakanların bölgeye kazandırdığı en önemli şeylerden biri Malakan atıdır. Köyde her ne kadar Malakan atı kalmasa da Rus İşgali Döneminde bu atlardan çokça faydalandığı bilinmektedir. Tarımda ürün ekiminde ve mahsul kaldırmada Malakan atı ile at tırmığından faydalanarak verimini artırttığı beyan edilmiştir. Sulakyurt çevresindeki geniş tarım arazileri köyün tarım için elverişli olduğunu göstermekle birlikte Malakanların at gücüyle gerçekleştirdikleri tarım faaliyetlerinde zaman ve maliyetten tasarruf ettiklerini de göstermektedir. Malakanlar atları taşımacılıkta da kullanılmıştır. Hatta Ardahan ve çevresinde at arabası için kullanılan "kaşka" kelimesinin Malakanlar vesilesiyle halk diline yansıdığı öngörülmektedir. Köydeki Malakan yerleşimi, bu at türünün burada var olması için yeterli bir kanıttır. Günümüze ulaşan büyük boyutlu at nalları da bu at türüyle ilgili aktarımların doğruluğunu kanıtlar niteliktedir.

Malakan mezarlığı, köydeki Malakan yerleşiminin en önemli kanıtlarındandır. Sulakyurt'ta sit alanı ilan edilen tek yer de bu mezarlıktır. Ancak mezarlığı çevreleyen bir koruma duvarı bulunmadığından mezar taşları tahribata açıktır ve pek çok mezar taşı konut yapımında kullanılmak üzere köye taşınmıştır. Alanda Patacı tarafından 2013 yılında 14 mezar taşı belgelenirken tarafımızca yürütülen 2023 yılı arazi çalışmaları sırasında sadece 10 mezar taşı belgelenebilmiştir. Mezarlıkta korunan on adet mezar

taşı, genellikle yan yatmış vaziyettedir. Sadece bir adet mezar taşı ayakta dikey olarak durmaktadır. Mezar taşlarının yüzeyinde aşınmalar nedeniyle tahribatlar meydana gelmiştir. Korunan mezar taşları, genel olarak uzunlamasına dikdörtgen formludur. Mezar taşlarının alt kısımları toprak altında kaldığı için kaba yonu bırakılmış; üst kısımları ise yarım daire kemerli, kaş kemerli, üçgen biçimli ya da kırma çatı biçiminde sonlandırılmıştır. Kitabe genelde ön yüzdeki dörtgen çerçeve içine kazınmıştır. Mezar taşlarındaki kitabelerin çevrisi yapılmak istenmiştir fakat tahribat nedeniyle transkripsiyonu yapılamamıştır. Sadece 2, 3 ve 10 no.lu mezar taşında tarih (1899, 1900, 1910) okunmuştur. Bu tarihlerde köyde 19. yy. sonu 20. yy. başında var olan Malakan yerleşimiyle örtüşmektedir.

Mevcut kalıntılardan hareketle Malakanların ölülerini nasıl gömüldüğü konusunda bir ön görüde bulunmak zordur. Sadece günümüze ulaşan, 1. No.lu mezar taşı sayesinde, Malakan mezarlarının başına bir taş (baş Şahidesi) dikildiği söylenebilir.

Rus komutan, Yarbay Karl Karloviç Rjepetskiy'nin naaşı bulunduktan sonra Sulakyurt'ta defnedildiği için çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Rus yarbayın mezarı ve ortaya çıkan tabut, 19 yy. sonunda Rus askerlerinin nasıl defnettğini gösteren önemli bir örnektir. Tabutun yerleştirildiği kiremit mezar, üst rütbeli askerlerin diğer askerlerden farklı şekilde ayrı hazırlanmış bir oda mezar içerisine defnedildiği göstermektedir. Ayrıca tabut içindeki cenazenin yatış pozisyonu, ölünün Hristiyan ölü gömme geleneklerine göre defnedildiği göstermektedir. Çünkü yarbayın başı batıya bakacak şekilde mezara yerleştirilmiştir. Bunun dışında yarbayın askeri kıyafetler içinde defnedilmesi, bu süreçte askerlerin ya da gayrimüslimlerin kıyafetleriyle defnedildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Rus İşgali Dönemi'ne ilişkin incelenen son kültür varlığı zavottur. Sulakyurt'taki zavotun, Kars-Ardahan çevresinde kurulan ilk zavot olma özelliğini elinde bulundurması tarafımızca da önemsenmektedir. Çünkü bu yapı, Ardahan'daki gravyer peynir üretiminin 20. yy. başına kadar uzandığını göstermektedir. İlk zavot için Sulakyurt'un tercih edilme nedeni, köyün gravyer peynirinin daha çabuk kurumasını sağlayan kuzey rüzgarlarını almasıdır. 1900'lü yıllarda zavotun burada açılması ile köyün ilk isminin (Sardzeve) sütle işkili olması bir tesadüf değildir. Bu durum köy ve çevresinde çok daha erken dönemlerden itibaren hayvancılığın dolayısıyla süt ürünleri üretiminin yapıldığını göstermektedir.

Kars'taki bazı yerleşimlerde bu süreçte kurulan zavotlar üretime devam ederken, Sulakyurt'taki zavot, Ruslar ve Malakanların bölgeyi terk etmesinin ardından kapanmıştır. Zavot binası ise bakımsızlık nedeniyle zaman içinde tahrip olmuş, günümüzdeki hane sahibi ise kendisince yaptığı tadilatlarla yapıyı bir garaja dönüştürmüştür.

16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da Türkiye-Rusya Dostluk Antlaşmasının imzalanmasının ardından bugünkü Gürcistan ve Ermenistan sınırlarımız teyit edilmiş ve Ardahan-Kars Bölgesi Türkiye kalmıştır. Bu süreçten sonra bölgedeki Gürcü, Ermeni, Rum vb. kökenli halklar bölgeyi terk etmiş ve boşalan alanlara tekrar Türk nüfusu yerleştirilmiştir. Sulakyurt köyü de bu kapsamda boşaltılıp tekrar Türk nüfusu yerleştirilen köylerden biridir. Bu nedenle köyde Rus İşgali Döneminden sonra tespit edilen maddi kültür varlığı kalıntıları Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürüne aittir.

Cumhuriyet Dönemi kültür varlıkları kapsamında irdelenen eserler, köyde tespit edilen camiler, pilekiler, küpler, halı ve kilimler, ambarlara asılan hayvan başları ve boynuzlar, Atatürk Çeşmesi ve Köy Sineması'dır.

Köyde belgelen Aşağı ve Yukarı Mahalle camileri Cumhuriyet dönemi yapıları arasında yer almaktadır. Sağlam durumdaki her iki cami, günümüzde aktif olarak kullanılmaktadır. 1958 tarihli Aşağı Mahalle Cami plan ve iç tasarım açısından Orta Cami'ye benzerken 1978 tarihli Yukarı Mahalle Cami daha sade bir stil sergilemektedir. Aşağı camide bulunan ve daha sonra Kars Müzesi tarafından 2014 yılında tescile tabi tutulan kilimler dışında her iki camide başka bir kültür varlığı kayıt altına alınmamıştır.

Ekmek pişirme kapları olarak bilinen "pilekiler" ile genelde sıvı malzemelerin muhafaza edildiği "küpler", köyde yakın tarihe kadar günlük yaşamda kullanılan nesneleri arasındadır. Pileki ve farklı boyutlardaki küplerin köye Şavşat ve Posof'tan geldiği ön görülmektedir. Zira yakın tarihe bakıldığında 1920'lerde, Malakanların gitmesiyle köyün tenhalaştığı ve köye geneli Ahıska ve Posof'tan bir kısmı da Şavşat'tan olmak üzere Türk nüfus gelip köye yerleştiği görülmüştür. Bu nedenle pileki ve küplerin bu coğrafyalardan köye taşınması doğal görülebilir. Köyde incelenen Cumhuriyet dönemi pilekileriyle Şavşat'ta 13-15 yy.'lara, Ardahan Damal'da 11-12 yy.'lara tarihlendirilen örnekler ile Yeldeğirmeni tepesinde tespit edilen seramik kalıntıları arasında benzerlik olduğu tespit edilmiştir. Çünkü söz konusu örneklerin hepsi benzer formlar sergilemekte olup benzer işlevlerde kullanılmış olmalıdır. Pilekiler

basit malzemedan yapıldığı ve rahat taşınabildiği için göçebe ya da hayvancılıkla geçinen topluluklar tarafından tercih edilen kap formları olmuşlardır. Dolayısıyla Orta Çağ'dan itibaren hayvancılığın temel yaşam kaynağı olduğu bu coğrafyada aynı kap formunun küçük form değişiklikleriyle birlikte günümüze değin kullanılması olağan bir durum olarak görülebilir.

Küplerle ilgili çok fazla veriye ulaşamamıştır. Her ne kadar köyde birkaç kişi küplerin Sulakyurt içinde yapıldığı söylense de bunu kanıtlayacak türden bir veri tespit edilememiştir. Dolayısıyla küp kullanımının sadece Sulakyurt'a has bir özellik olduğunu düşünmek çok doğru değildir. Gerekli araştırmalar yapıldığında bu tür kapların Ardahan ve çevre köylerde günümüze yakın tarihlere değin kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1980'li yıllardan itibaren buzdolabı kullanımının yaygınlaşması ve ekmek yapılabilecek modern fırınların kullanılmaya başlamasıyla birlikte küpler ve pilakiler kullanılmaz hale gelmiştir.

Sulakyurt köyünde genelde ambar (kiler) üzerlerinde koç, at ve sığır kafası asıldığı görülmüştür. Kültür varlığı niteliği taşımayan bu nesneler, halk inancını yansıttığı için çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Çalışma sırasında derlenen tüm veriler birlikte değerlendirildiğinde Sulakyurt'ta ambar veya eski yapılara asılan koç, at ve sığır boynuzları ile kafataslarının eskiden beri süre gelen halk inançlarıyla bağlantılı olduğu ön görülmüştür. Zira yakın çevremizde kiliseler ve mezarlarda tespit edilen koç ve at başları, ikonografik figürler olarak görülmüş; ambarlara boynuz asılma geleneği ise bölgede varlığı Tunç çağından beri bilinen hayvancılıkla veya MÖ. II. Bin Orta Asya Kültürüyle bağlantılı bağdaştırılmıştır. Sonuç olarak MÖ. II. Binden beri bu coğrafyada hayvancılık yapılmakta ve bu bölgenin temel geçim kaynağı olan varlıklara ait kalıntıların kötülüklerden korunma ya da bereket getirme gibi inançlar doğrultusunda eskiden beri kullanılması olağan bir durum olarak görülebilir.

Sulakyurt'ta 2 adet etnografik nitelikli kilim bulunması, halı kilim dokumasında kullanılan çok sayıda alete rastlanması ve köy evlerinde kendilerince dokunmuş eski yün halıların bulunması bu yerleşimin halı kilim yönünden zengin olduğunu göstermektedir. Halı ve kilimler üzerindeki motiflere bakıldığında bereket, pıtrak, çengel çakmak, ejder, tarak, küpe, elibelinde, koç boynuzu gibi motiflerin yanı sıra farklı geometrik şekillerinde işlendiği görülmektedir. Eserlerde motifler genellikle kırmızı ya da kahverengi zemin üzerine farklı renklerle işlenmiştir.

Sulakyurt köyünün halı kilim atölyesi gibi çalıştığı bilinmektedir. Fakat 1970’lerde kendine has özellikler sergileyen halı-kilim sayılarında azalma olmuştur. Çünkü bu süreçten sonra Orman Köylülerini Kalkındırma Kooperatifi (ORKÖY) aracılığıyla bölgeye taşınan yeni motifler halı ve kilimlere işlenmeye başlanmıştır. Günümüze yaklaşıldıkça köyde yün halılara olan ilgi azalmış, halı-kilim atölyeleri kapanmış, evde halı dokunan tezgahlar kaldırılmış ve hazır dokuma halı ve kilimler köy genelinde yaygınlaşmıştır. Bu durumun temel nedeni ise günümüzde halı kilim gibi malzemelere hazır şekilde ulaşılması ve köyde küçük baş hayvancılığının artık yapılmıyor olmasıdır. Sulakyurt’ta Yukarı mahallede yol kenarında yer alan “Atatürk Çeşmesi” Geç Cumhuriyet Dönemi eserleri arasında değerlendirilebilecek eserlerdendir. Sağlam ve kullanabilir durumdaki çeşme, düzgün kesme taşla inşa edilmiş olup sade bir görünümde sahiptir. Çeşmenin inşasında özel bir amaç güdülüp güdülmediği bilinmektedir. Olasılıkla sadece hatıra olması amacıyla, gelen geçenin su içmesi için inşa edilmiştir.

Sulakyurt’ta 1970’li yıllarda bir sinema salonu bulunduğu bilinmektedir. Bu süreçte Ardahan merkezde 3 sinema varken 4. sinemanın Sulakyurt köyüne açılması önemlidir. Çünkü 4 yıl kadar açık kalan bu sinema Ardahan köylerinde bulunan tek sinemadır. Bunda köyün büyüklüğü ve merkeze yakınlığının etken olduğu düşünülmektedir. Ayrıca köy halkı her ne kadar şehir kültürünün bir ürünü olan sinemayla yeni tanışmış olsa da bu durum köyün gelişmişliğini göstermektedir.

Yukarıda kısaca sunulmuş olan veriler Ardahan ilinin merkez ilçesine bağlı Sulakyurt köyünde çok erken dönemlere (II. Bin) giden kültür varlıklarına ulaşıldığını göstermektedir. Dolayısıyla köy ve çevresinde tespit edilen Tunç Çağı yerleşimleriyle başlayan tarihsel süreç, yer yer kesintilere uğramakla birlikte Orta Çağ, Türk-İslam Dönemi, Rus İşgali Dönemi ve Cumhuriyet döneminde devam etmiştir. Çalışma kapsamında irdelenen bütün kültür varlıkları da bunun somut delileri olarak ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

- A *Comprehensive Georgian-English Dictionary: დიდი ქართულ-ინგლისური ლექსიკონი*, 2. Cilt, (2006), Londra, National Parliamentary Library Of Georgia sitesinden erişilen adres: <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=46&t=195267>
- Ahıska Atabek Yurdu საათაბაგო Samtshe Saatabago.(2023, 30 Temmuz). Bu tabloda resimdeki Atabeglerin yönetim tarihlerini görebilirsiniz. [Facebook haber kaynağı]. Erişim adresi: <https://www.facebook.com/share/p/15MNQRski9/>
- Akça, B., Kıyanç, S. (2017). Malakanlar'ın Anadolu'daki izleri. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 18 (39), 22-43. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/sobbiad/issue/36458/413102>
- Akçayöz, V. (2015). *Annem, Sara ve Malakanlar*. Kars: Serka Yayınları.
- Akkurt, Z. (2022). *Ardahan ili Demir Çağı arkeolojik alanları* (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi).Iğdır Üniversitesi, Iğdır.
- Alasania, G. (2012). Gürcistan'daki Kıpçaklar. *Kafkasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 7-23.
- Alasania, G. (2013). *Gürcüler ve İslam öncesi Türkler*. (N. Kaçarava, Çev.). Trabzon: Atalay matbaa.
- Alkan, Ö. (2021). Ardahan'ın eski çağ tarihine genel bir bakış; Tunç Çağı merkezleri. M. Polat (Ed.). *İstikbalinin 100. Yılında Ardahan* içinde (s. 243-276). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Alkan, Ö. (2023). Ardahan İli Çıldır İlçesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Sengertepe . *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (1), 323-340. Doi: 10.33206/mjss.1148599
- Allen, W. E. D. (2023). *A History of The Georgian People*. New York: Taylor-Francis Group.
- Alptekin, Ç. (2021). *Selçuklu ve Atabeglikler Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Aras, C. (2022). *Hurufat Kayıtlarına Göre Çıldır Eyaleti: Ahıska, Ardahan, Çıldır Kazaları Örneğinde* (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi). Ardahan Üniversitesi, Ardahan
- Aras, Y. E. (2021). *Ardahanca*. İstanbul: İkinci adam yayınları.

- Arda, G. (2020). *Harosman (Ortakent) Mağaraları Belgeleme Çalışması*. Keskin, C. (Ed.). 37. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt* içinde (s.157-171). Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı.
- Arda, G. (2023a). Çıldır'daki Tarihî ve Arkeolojik Merkezlerle İlişkin İlk Gözlemler. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22 (4), s. 1260-1275. doi: 10.21547/jss.1352698
- Arda, G. (2023b). Seramik Buluntularıyla Ardahan'ın Eski Çağ'ına Bir Bakış. Öztürk, F. (Ed.). *I. Uluslararası Ardahan Anadolu Seramikleri Sempozyumu* içinde (s. 106-126). Ardahan: Ardahan Üniversitesi Yayınları.
- Arda, G., Vural, S. (2023c). Ardahan-Kür Nehri Havzası'ndaki Yerleşim Yerleri, Mağaralar ve Kaya Yerleşimleri (2019-2021). Keskin, C. (Ed.). 38. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2* içinde (s. 53-72. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Ana Yayını.
- Arıncı, K. (2018). Boğatepe Köyü'nde Gravyer peyniri üretimi ve sürdürülebilir gelişme bakımından önemi (Kars/Türkiye). *Türk Coğrafya Dergisi*, (70), s. 7-18. doi: 10.17211/tcd.349760
- Arslan, M. (2015). Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri. A. Balkaya, S. Özyurt (Ed.). *Azerbaycanşinaslık: Geçmişi, Bugünü ve Geleceği Sempozyumu* içinde (s. 799-836). Kars: Kafkas Üniversitesi
- Arslantürk, H. (2020). Vladimir İvanoviç Alekseevski'nin Raporuna Göre 1891 Yılında Ardahan da Gerçekleşen Difteri Salgını. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 215–240.
- Aslan, Y. (2001). Milli Mücadele Dönemi'nde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakan) Sorunu. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, vol.8, no.18, 275-317.
- Aslan, Y. (2007). Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu. O. Belli, (Ed.). *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya da Ortak Geleceğimiz* içinde (s. 198-220). İstanbul: Kars Belediye kültür yayınları.
- Ateş, A. (2001). *Ardahan ili Sulakyurt köyünde korunan ve otlatılan meralardaki bitki örtüsü ve verim güçlerinin saptanması* (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi). Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.

- Ateş, E. (2015). *XII.-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı- Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Badem, C. (2014). Rus Yönetiminde Kars ve Kars' ta Peynir Üretimi (1878-1918). *Alplerden Kafkaslara Kars Peynirciliğinin*, 150, 44-71.
- Badem, C. (2021). *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Balcı, F. (2023). *Güney Kafkasya ve Artvin Tarihi*. Bursa: Stüdyo Star Ajans.
- Baumgartner, B. (1996). *Studien zur historischen geographie von Tao-klarjeti*. Wien (Viyana): Universität Wien.
- Bayram, F. (2003). *Bir 10.yy. el yazmasına göre rahip Grigol Handzta'nın gezi güzergâhındaki manastırların mimarisi* (Yayınlanmamış Doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara..
- Bayram, F., Yazar, T. (2008). Artvin, Erzurum, Ardahan ili ve ilçelerinde Gürcü mimarisi yüzey araştırması 2006. F. Bayram, A. Özme, B. Koral. (Ed.). *25. Araştırma sonuçları toplantısı 1. Cilt* içinde (s. 263-284). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim basım evi.
- Bayram, F. (2014). Doğunun unutulmuş bir manastırı: Vaşlopi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18), 21-26. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/pausbed/issue/34738/384118>
- Bayram, F. (2021). Haç Kültü ve Tao Klarjeti bölgesinde haç betimlemeleri, *Lycus*, (4), 89-162.
- Berkli, Y. (2007). Erzurum'da yeni bulunan haç motifli koç heykelinin düşündürdükleri. *Journal of Turkish Research Institute*, 14 (34), 215-232.
- Belli, O. (Ed.). (2007). M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Urartu Krallığı ile Kars bölgesi arasındaki siyasal ve kültürel ilişkiler. *Kars 2. Kentkurultayı Kafkasyada ortak geleceğimiz* içinde (s. 91-110). İstanbul: Kars belediyesi kültür yayın.
- Berdzenişvili, N.-Canaşia, S. (2000). *Gürcistan tarihi* (H. Hayrioğlu,Çev.). İstanbul: Sorun Yayınları.
- Bingöl, A. (2001). *En eski çağlardan Urartu'nun yıkılışına kadar Kars ve çevresi*. (Yayınlanmamış Doktora. Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

- Bingöl, A. (2008). Arpaçay’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1), 57–71.
- Bingöl, A. (2016). Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18), 487–502.
- Bingöl, A., Salın, A. K. (2021). Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Kars İlindeki Bazı Kurganların Mekânsal Analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (26), 614–633.
- Brosset, M. F. (1849). *Histoire De La Georgie. 1ère partie*, Saint Petersburg. Erişim adresi: <https://archive.org/details/histoiredelagor01fgoog/page/n7/mode/2up>
- Brosset, M.F., (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*. (D. Hrand Andreasyan Çev.). E. Merçil (Ed.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ceylan, A. (2015a). Çıldır Başköy kaya resimleri. *Belgü*, (2), 7-28. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/belgu/issue/37864/437508>
- Ceylan, A. (2015b). Taştaki Türkleri Okumak. *Türkiz Dergisi*, 6(34), 9-52.
- Ceylan, A. Ceylan, B. (2018). *Doğu’nun sönmeyen yıldızı Akçakale ve Çıldır araştırmaları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Choref, M.M. (2019). Нумизматические артефакты К ВОПРОСУ ОБ ОБРАЩЕНИИ ГРУЗИНСКОЙ СЕРЕБРЯНОЙ МОНЕТЫ В КРЫМУ ПРИ ПЕРВЫХ ГИРАЯХ (Nüvizmatik eserler Birinci Giray Savaşı sırasında Kırım’da bir Gürcü gümüş sikkesinin dolaşımı sorunu). *Mayistra Vitae: elektronik tarih bilimleri ve arkeoloji dergisi*. 2019. № 2. C, 99-104.) [Adobe Acrobat Reader sürümü] Erişim adresi: <https://acrobat.adobe.com/id/urn:aaid:sc:AP:5ddf09ff-f37a-4b62-b340-e6d0b93187a5?viewer%21megaVerb=group-discover>
- Christine, C., Akın, A., Aras, O. (2014). Kuzey Doğu Anadolu Obsidyen Kaynaklarının Tespitine Yönelik Yüzey Araştırmaları. H. Kasapoğlu, M.A. Yılmaz (Ed.). *Anadolu’nun zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 yılı içinde* (s. 589-604). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Çiftçi, M. (2014). *Ardahan-Posof’ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Kars.
- Çoğ, M. (2015). Orta Çağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar. *Karadeniz İncelemeleri dergisi*, 10(19), 57-74. doi: <https://doi.org/10.18220/kid.29535>
- Dayı, E. D. (2019). Elviye-i Selase\Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum)’da *Milli Teşkilatlanma Kapsamında I. ve II. Ardahan Kongreleri*. M. Sarıkaya. (Ed.). 100.

- Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 1-7). Ankara: Berikan matbaacılık.
- Dedeoğlu, A. (2018). *Ahıska bölgesinde Kıpçakların tarihi (XI-XVI. yüzyıllar arası)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan* (Osmanlıca) I. Cilt (çev. 1947), Cikia S. (Yayıma hazırlayan), Tiflis: Gürcistan SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi.
- Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan* (Gürcüce) II. Cilt (çev. 1941), Cikia S. (Yayıma hazırlayan), Tiflis: Gürcistan SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi.
- Defter-i Mufasssal-i Vilayet-i Gürcistan* (Gürcüce) III. Cilt (çev. 1958), Cikia S. (Yayıma hazırlayan), Tiflis: Gürcistan SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi
- Demirkol, K. (2017). Tanzimat Fermanı Bağlamında İспенç Vergisi, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 117 Sayı: 231, 167-182.
- Demir, N. (2018). *Tarihi süreç içinde Karadeniz bölgesi*. Ankara: Altınordu yayınları.
- Doğru, A. M. (1985). *Yukarı Kür Boylarının Yer adları üzerine bir araştırma*. İstanbul: Türk Dünyası araştırmaları.
- Deniz, B. (2020). Ardahan yöresi halıları. İ. Kurtbaş, (Ed.). *Ardahan değerlemeleri 2*. içerisinde (s. 121-139). Ankara: Nobel bilimsel eserler.
- Deniz, B. (2021). Cumhuriyetten bugüne kadar Ardahan Yöresinde halıcılık. M. Polat (Ed.). *İstiklali'nin 100. Yılında Ardahan* içinde (s. 437-460). Çanakkale: Paradigma akademi.
- Dualı, Ş. M. (2018). Rus Ortodoksluğunu Protesto Etmenin İmkânı: Malakanlar/Manevi Hristiyanlar. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 78-98. Erişim adresi:10.17131/milel.436840.
- Durmuş, İ. (1997). Anadolu'da Kimmerler ve İskitler. *Belleten*, 61, 273-286.
- Edwards, R. W. (1986). The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Nort- heast Turkey, *Dumbarton Oaks Papers* 40, 165-182.
- Emiroğlu, K., Yüksel, A. (2018). Anadolu at tipleri. *Z. dergisi* 3, 212-223. Erişim adresi: <https://www.zdergisi.istanbul/makale/anadoluda-at-tipleri-272>
- Ercan, A. B. (2021). Orta Çağ'da Ardahan. İ. Kurtbaş (Ed.). *Ardahan değerlemeleri 3 içinde* (s.169-196). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Erdem, A. Ü. (2009). *Doğu Anadolu'da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.

- Erdem, A. Ü. (2013). Arkeolojik ve Etnografik veriler ışığında Doğu Anadolu tandırları. *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (16), 111-132. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaar/issue/61838/925482>
- Erdem Otman, A. Ü. (2011). Doğu Anadolu'nun Demir Çağ Aşiretleri. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, (14), 59-68.
- Eyyupoğlu, İ. (2019). Elviye-i Selase'de Türk İdari Teşkilatı'nın Kurulması için yapılan Çalışmalar ve Halk oylaması (1918). M. Sarıkaya (Ed.). *100. Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 129-151). Ankara: Berikan matbaacılık.
- Genç, H., Has, A. C. (2020). Erzurum'un Tortum ilçesi kireçli mahallesinde bulunan damgalı (tamga) mezar taşı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 9(4), 1874-1885.
- Genel Nüfus Sayımı 1935 yılı (1937). İstanbul. Erişim adresi: <http://www.mku.edu.tr/files/200-0cfb0f06-28b5-4acf-9ed8-138ec43c4d95.pdf>
- Genel Nüfus Sayımı, İdarî Bölünüş 12.10.1980. (1981). Erişim adresi: <https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015840.pdf>
- Gezer, E. (2018). Rus general'den Polonyalı yarbay'a Rjpetskiy'nin öyküsü. *Ardahan Araştırmaları*, 1, 78-81.
- Gezer, E. (2019). Posof'ta kurulan Atabek Devleti'nin dış politikası. İ. Kurtbaş (Ed.). *Ardahan değerlemeleri 1*. içerisinde (s. 191-212). Ankara: Nobel bilimsel eserler.
- Gezici, M., Bekaroğlu, A. (2022). Türk boylarının izinde damgalar üzerine bir inceleme (Orhun'dan Kastamonuya'ya). *21 Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 11(33), 455-511.
- Giorgi Merchule (2024, 10 Aralık). Grigol Khandzeteli'nin Hayatı. Erişim adresi: http://www.leliblog.weebly.com/uploads/1/3/3/1/13312007/grigol_xandzteligiorgi_merchule.pdf.
- Gökbel, A. (2000). *Kıpçak Türkleri*. İstanbul: Ötüken yayıncılık.
- Güleç, E. (2005). *Türk at ırkları*. Ankara Anadolu At Irkları Yaşatma Yaşatma ve Geliştirme derneği
- Gül, M. İ., Boyraz, B., (2021). Malakan örnekleminde sürgün ve göç olgularının kayıt altına alınmasına dair bir değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol.14, no.77, 442-449.

- Gündoğdu, H. (2000). *Kaleler kuleler kenti Ardahan*. Ankara: Ardahan Valiliği Kültür Yayınları.
- Gündoğdu, Ş. K., Kural, T. (2019). *Bir zamanlar Ardahan I*. Erzurum: Zafer Medya.
- Gündoğdu, Ş.K. (2021). *Bir zamanlar Ardahan II*. Erzurum: Zafer Medya.
- Gündoğdu, K.. (2022, 1 Kasım). *Ardahan'ın Atatürk Çeşmeleri: Ardahan'da Atatürk adını taşıyan iki çeşme bulunmaktadır. Bu iki çeşme ekseriyetle Posof köylerinden göç edip yerleşen hemşerilerimizin yaşadığı Ardahan merkeze bağlı Sulakyurt (Sarzep) ve Tepeler (Konk) köyleridir..* [Facebook haber kaynağı] Erişim adresi: https://www.facebook.com/photo/?fbid=10228695063310286&set=a.1850073740397&locale=tr_TR
- Gürbüz, İ., Aykut, M., Dayan, M. O. ve Aslan, K. (2016). Malakan atlarında ossicula auditus'un morfometrik analizi. *Eurasian J Vet Sci*,32(4), 204–207.
- Güven, O. (2019). Ahıska'dan Artvin'e Koç-Koyun formlu mezar taşları. *Türk Tarihi Araştırma Dergisi*, 4, (1). 345-363.
- Güven, O. (2023). Tao-Klarceti Bölgesindeki Gürcüce el yazmaları ve Türk Tarihi açısından önemi üzerine bir değerlendirme. *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8, 2, 160-186. doi:<https://doi.org/10.56252/turktarars.1332068>.
- Gömeç, S. (2024). Türk Tamgaları Üzerine Bir Deneme. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(2), 678-699. doi: <https://doi.org/10.33206/mjss.1440716>
- İbereli, S. (2014). *Gürcü Halkının Tarihi*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- İpek, N. (1991). Kafkaslar'lan Anadolu'ya Göçler (1877-1900). *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 6 (1), 101-138. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuefd/issue/20256/215090>
- Işık, H. (2013). *Cumhuriyete Giden Yol Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti*. Ankara: Sonçağ matbaacılık.
- Ingoroqva, P. (1954). გიორგი მერჩულე: ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა \Giorgi Merchule- Onuncu yüzyılın Gürcü yazarı. Tiflis. Erişim adresi: <https://iverieli.nplg.gov.ge/handle/1234/402819>
- Işık, K. (2015). *Urartu yazılı kaynaklarında geçen yer adları ve lokalizasyonları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Işıklı, M., Öztürk, G. (2019). Doğu Anadolu Kura-Aras seramiği üzerine/ On The Eastern Anatolian Kura-Araxes Ceramics. *Seramik Araştırmaları Dergisi*, 1, 13-29.

- Işıklı, M., Yardımcıel, A., (2017). Kura-Araxes Pottery From Kars Museum: A Corpus Study. *Studies in Caucasian Archaeology*, cilt.3, 4-24.
- Kaplanoglu, M. (2012). Ardahan Yöresi Düz Dokumaları. *Arış Dergisi* (7), 26-41. doi: <https://doi.org/10.34242/akmbaris.2019.28>
- Kaplanoglu, M. (2014). Ardahan Yöresi Düz Dokumaları. (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Kadiroğlu, M. ve İşler, B. (2020). *Gürcü Sanatının Ortaçağı*. Ankara: Onur Matbaacılık.
- Kalafat, Y. (2004). Türk Ermeni ilişkilerinde Siyasi ve Kültürel boyut. *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 12-13, 59-92 Erişim adresi: <https://www.avim.org.tr/tr/Dergi/Ermeni-Arastirmalari/12/pdf>
- Kalmış, G. (2017). *Tarihi ve Arkeolojik veriler ışığında Ardahan*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Kalmış, G. (2020). Yeni veriler ışığında Ardahan ilinin eskiçağ tarihi. İ. Kalaycı Ve G. Kalmış (Ed.), *Türk kültürüne hizmet: Sadiddin Öztürk'e armağan içinde* (s. 81-98). Ankara: Gazi kitapevi.
- Kansu, Ş. A. (1971). Kars İl'inin Yalçınlar "Zührap" köyünde yaşamış olan Malakanlara ait gözlemler. *Belleten*, 35 (137), 119-122. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbelleten/issue/73009/1190300>.
- Karabağ, K. (2019, 22 Aralık). *Doğduğum köy Ardahan/Sarzep (Sulakyurt) köyü 41 yıl Malakanlara yurt oldu ve İsviçreli David Moser Kafkasya da ilk Gravyer'i 1903 yılında burada imal etti*. [Facebook haber kaynağı]. Erişim adresi: <https://www.facebook.com/share/p/15mk8bT1xW/>
- Karabağ K. (2021). Ardahan'da gravyer yapımı ve David Moser. *Ardahan Belediyesi Haber Bülteni* 3, 26-27.
- Karagöz, E. (2005). *Kars ve çevresinde aydınlanma hareketleri ve sol geleneğin tarihsel kökenleri*. İstanbul: Asya Şafak Yayınları.
- Kartaeva, T., Oralbay, Y. (2020). Geleneksel Kazak Kültüründeki Koç Kültüyle İlgili Etnoarkeolojik İncelemeler. *Belleten*, 84(301), 907-958. doi: <https://doi.org/10.37879/belleten.2020.907>
- Kartlis Tskhovreba. (çev. 2014) (A History of Georgia), Ed. in chief of the English edition: S. Jones; Ed. in Chief of the Georgian and Russian editions: R. Met'reveli. Georgian

National Academy of Sciences, Commission for the Study of Georgian Historical Sources. Tiflis: Artanuji Publishing.

- Kaynar, M. K., Ak, G. (2015). 19. Yüzyılda çokkültürlü imparatorluktan ulus-devlete geçişte sürgün ve göç: Malakanlar örneği". *Akademik İncelemeler Dergisi* 10 / 2 (Aralık 2015), 1-22. doi: <https://doi.org/10.17550/aid.89133>
- Kazdal, M. (2022). *Vezir İshak Paşa'nın Çıldır Beylerbeyliği (1695-1748)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum..
- Khutsishvili, T., Tsikarishvili, L., Gelashvili, A., Gozalishvili, B., Koghuashvili, S., Imedashvili, A., Gachechiladze, D., Khuskivadze, N., Maisuradze, D. (2015). ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2014 წლის საკვლევო ექსპედიციების ანგარიშები \2014 yılında Tao-Klarjeti anıtlarına yönelik araştırma gezilerinin raporları. Tiflis: კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა\Kafkasya üniversitesi yayınevi.
- Kıldıroğlu, M. (2018). Gürcü kaynağı Kartlis Çovreba'da Ardahan adı ve Ardahan'la ilgili bilgileri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 37, 76-89. doi: 10.17498/kdeniz.401232
- Kırzioğlu, M. F. (1976). *Osmanlılar'ın Kafkas Elllerini Fethi (1451-1590)*. Ankara: Sevinç matbaası.
- Kırzioğlu, M. F. (2008)a. Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Ortodoks-Hristiyan Atabekler hükümeti-I. *Bizim Ahıska*, 10, 12-17. Erişim adresi: http://www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi10/parcali/14_sirali-1.pdf
- Kırzioğlu, M. F. (2008)b. Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Ortodoks-Hristiyan Atabekler hükümeti-II. *Bizim Ahıska*, 11-12, 44-48. Erişim adresi: http://www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi11_12/parcali/46_11_12-1.pdf
- Kıyanç, S. (2014). *Malakanlar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.
- Kıyanç, S. (2020). Tolstoy Vakfı ve Türkiye'deki Faaliyetleri. *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 10 (2), 333-356. doi: 10.31679/adamakademi.640337bade
- Koçkar, M. T. (2016). *At ırkları ve dağılımı*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi üniversitesi.
- Koltuk, M. T. ve Sağlam, S. T. (2009). *Osmanlı arşiv belgelerinde Ardahan*. İstanbul: Damra
- Korkut, T. (2018). *Artvin ve Erzurum'daki Gürcü dini mimarisinde süsleme*. İstanbul: Hiper Yayın.

- Korkut, T., Canöz, M. E., (2023). Gürcü Dini Mimarisinde Koç Figürü ve Koç Biçimli Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sanat ve Sanat Eğitimi Dergisi*, cilt.6, sayı.13, 1-26.
- Kökten, İ. K. (1943). Kars'ın Tarih Öncesi. *III. Türk Tarih Kongresi* içinde (s.194-204). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kökten, İ. K. (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları. *Belleten*, 8, 659-680.
- Kökten, İ. K., (1945). "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 (5), 465-486.
- Köroğlu, K. (2001). Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası. *Belleten*, 64(241), 717-747.
- Köroğlu, K. (2011). Urartu: Krallık ve Aşiretler. Köroğlu, K. ve Konyar, E. (Ed.) *Urartu: Doğu'da Değişim* içinde (s. 12-55). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köylerimiz. (1968). Ankara: Başbakanlık basımevi. Erişim adresi: <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=197437&dkymId=127>
- Kucak, Ö. (2018). *Çıldır Sancağı (1830-1877)*. (Yayınlanmamış Doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Tavadze, L. (2020). [Bagration, G., Kupatadze, B., Samushia, J. \(Ed.\)](#), *The Fortifications of Tao-Klarjeti Volume I (The Fortifications of the Mtkvari Basin)* \Tao Klarjeti'nin Kaleleri Cilt 1 (Kura Nehri Havzası Savunma Yapıları) içinde (s. 90-98) Tiflis: [Ivane Javakhishvili Tiflis Devlet Üniversitesi](#) Gürcistan Tarih Enstitüsü.
- Kural, T., Gündoğdu, Ş. K. (2019). Ardahan'da *Kaybolmaya yüz tutan meslekler ve son ustalar*. Erzurum: Zafer form ofset.
- Kuzkun, E. (2019). *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti ve Siyasi Faaliyetleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). [Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep](#).
- Küçük, S. (2016). *Türk fetihlerinden cumhuriyete kadar Ardahan tarihçesi*. S. Patacı (Ed.). Ardahan kale ve kuleleri içinde (s. 24-27). Ardahan: Serka Yayınları.
- Martvileli, K. (1917, 7 Ekim). Artaan bölgesi. Sakartvelo gazetesi. Erişim adresi: <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/132919>
- Memmedli, Ş., Goca M. G. (2012). Gürcistan Coğrafyasında Türklüğün Eski Çağları, *Bizim Ahıska*, 26, 29-33. Erişim adresi: <http://www.ahıska.org.tr/wp-content/uploads/26.9.pdf>
- Mutlugün* (2023, 11. Ağustos). Erişim adresi: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mutlug%C3%BCn>

- Narimanishvili, D. (2020)a. Issues for Localization of the " Tariuni" land. (Tariuni ülkesi'nin Coğrafi sorunu). Işıklı, M. ve diğerleri (Ed.). *Tarih boyunca Anadolu Gürcistan ilişkileri sempozyumu* içinde (s. 121-126). Ankara: Bilgin kültür sanat yayınları.
- Narimanishvili, G. (2020)b. Georgian- Byzantine Relations in the 10th c. AD: Problems of Borders and Borderlines (X. Yüzyıl Bizans- Gürcü İlişkileri: Sınırlar ve Sınır Bölgesi. Işıklı, M. ve diğerleri (Ed.). *Tarih boyunca Anadolu Gürcistan ilişkileri sempozyumu* içinde (s. 223-227). Ankara: Bilgin kültür sanat yayınları.
- Özbek, O. ve Yükmen, B. (2001). 1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 2, 145-153.
- Özcan, D. (2015). XVI. Yüzyılda Çıldır eyaleti büyük Ardahan sancağı'nda su değirmenleri ve bezirhaneler. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 24(24), 71-87. doi: <https://doi.org/10.17498/kdeniz.309393>
- Özer, S. (2008). Geçmişten günümüze kent çevre ilişkisi içinde çeşmeler. *Sanat Dergisi*, (13), 129-134.
- Özfırat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (MÖ 2000)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özfırat, A. (2004). Aras Boyalıları. *Arkeo Atlas*, (3), 119-119.
- Özgül, O. ve Bingöl, B. (2021). Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Bir Grup Dağ Keçisi Motifi. *Art, Sanat Dergisi/ Art-Sanat Journal*. Vol.16, 491-527.
- Özgül, O. (2022). *Urartu'nun Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler*. Nurdan, S. ve Özler, M. (Ed.) *XVIII. Türk Tarih Kongresi X. Cilt* içinde (s. 607-625), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özkan, İ. (2015). *Deli Halid Paşa*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özkan, V. (2021a) *1914-15 Ardahan Kırgını Destanı'na Göre Ardahan'da Rus-Ermeni Mezalimi*. M. Polat (Ed.). *İstiklalinin 100. Yılında Ardahan* içinde (s. 371-393). Çanakkale: Paradigma akademi.
- Özkan, V. (2021b). *Kırzioğlu'na göre yukarı Kür ve Çoruk boylarının erken devir Türklüğü meselesi*. Ş. K. Gündoğdu (Ed.), *Fahrettin Kırzioğlu armağanı* içinde (s.157-172) . Erzurum: Zafer form ofset yayınları.
- Öztürk, F. (2018). Ardahan Sulakyurt köyünde toprak pileki kullanımı. *Kalemişi-Türk Sanatları Dergisi*, 6 (13), 461-474.

- Öztürk, F. (2019). Ardahan Sulakyurt Köyündeki Ambar Kiler Duvarlarına Asılan Boynuzların İnanç ve Gelenek Çerçevesinde Değerlendirilmesi. İ. O. Akkın, B. Vargün, T. Seferoğlu, E. Kaçar ve N. Şenel, N.(Ed.), International Symposium On Mythology\Uluslararası Mitoloji Sempozyumu içinde (s. 325), Ardahan: Dijital baskı erişilen adres: https://www.academia.edu/105627990/ARDAHAN_SULAKYURT_K%C3%96Y%C3%9CNDEK%C4%B0_AMBAR_K%C4%B0LER_DUVARLARINA_ASILAN_BOYNUZLARIN_%C4%B0NAN%C3%87_VE_GELENEK_%C3%87ER%C3%87EVES%C4%B0NDE_DE%C4%9EERLEND%C4%B0R%C4%B0LMES%C4%B0
- Öztürk, F. (2020). Ardahan Sulakyurt köyünde 1890-1980 yılları arasında kullanılan Çömlekler. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 9(69), 841-858.
- Öztürk, F. (2020)b. Posof-Söğütlükaya Köyü Geleneksel Toprak Pileki Yapımı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 665-674.
- Özyürek, M. (2019). Ardahan’da Türk-Ermeni-Gürcü Mücadelesi (1830-1921). M. Sarıkaya (Ed.). *100. Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde (s.335-355). Ankara: Berikan matbaacılık.
- Paghava, I., Chumburidze, P., Gabashvili, G. (2019). Aghbugha I The Great, Shaykh Uways Jalayir and Bagrat V: The Numismatic Triangle (Büyük Ağbuğa, Şeyh Uways Jalayır ve Bagrat V: Nümizmatik üçgen). *JONS (in February 2019)*, 1-5, Erişim sağlanan adres: https://www.academia.edu/38389912/AGHBUGHA_I_THE_GREAT_SHAYKH_UWAYS_JALAYIR_AND_BAGRAT_V_THE_NUMISMATIC_TRIANGLE
- Parlıtı, U. (2019). *M.Ö. III. binyıl Doğu Anadolu Bölgesi’nin ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri*. (Yayınlanmamış Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Patacı, S. (2014). Ardahan ili 2013 yılı arkeolojik yüzey araştırması. A. Özme, (Yay. haz.) *33. Araştırma sonuçları toplantısı 1.cilt* içinde (s. 99-117). Ankara: İsmail Aygül ofset.
- Patacı, S. (2015). Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan. *Yeni Türkiye*, 72, 52-86.
- Patacı, S. (2016a). Arkeolojik veriler ışığında Türk fetihlerine kadar Ardahan tarihçesi ve Ardahan adının kökeni. S. Patacı (Ed.). *Ardahan kale ve kuleleri içinde* (s. 14-23). Ardahan: Serka Yayınları.
- Patacı, S. (2016b). Ardahan ili 2014 yılı arkeolojik yüzey araştırması. C. Keskin (Yay. Haz.) *33. Araştırma Toplantısı 1Cilt* içinde (s. 81-100). Ankara: İsmail Aygül ofset.

- Patacı, S. (2016c). Ardahan Kale ve Kuleleri. S. Patacı (Ed.). *Ardahan kale ve kuleleri içinde* (s. 28-96). Ardahan: Serka Yayınları.
- Patacı, S. Laflı, E. (2016). Ortaçağ ve sonrasında Ardahan'daki Hristiyan toplumu ve Ermeniler. *Arkeoloji ve Sanat*. 151, 191-210.
- Patacı, S., Yıldırım, N., Oral, Ö., Bozoğlu, İ. Altun, S. (2017). Ardahan ili 2013-2015 yüzey araştırmaları. C. Keskin (Yay. Haz.) 34. *Araştırma sonuç toplantısı 1. Cilt* içinde (s.175-200). Edirne: Trakya üniversitesi matbaası.
- Patacı, S (2019). Yeni araştırmaların sonuçlarına göre Ardahan'ın arkeolojik buluntuları. İ. Kurtbaş (Ed.). *Ardahan değerlemeleri 1.* içinde (s.119- 154). Ankara: Nobel bilimsel eserler.
- Patacı, S., Oral, Ö. (2020). Ardahan İli 2017 yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (47), 222-255. doi: 10.17498/kdeniz.767227
- Patacı, S. (2020). Orta Çağ Gürcü Kültürünün Ardahan'daki İzleri. M. Işıklı ve diğerleri (Ed.). *Tarih boyunca Anadolu Gürcistan ilişkileri sempozyumu* içinde (s. 543-566). Ankara: Bilgin kültür sanat yayınları.
- Paydaş, K. (2015). Ak-Koyunluların Kafkaslarda Gürcülere Karşı Gerçekleştirdiği Seferler. *Yeni Türkiye*, 2(72), 501–526.
- Reisli, T. (2018). *Rusya'dan Türkiye'ye Göç Eden Malakanların Siyasal Sosyal ve Kültürel Durumu* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sinop Üniversitesi, Sinop.
- Resmî Gazete. (1959, 21 Mayıs). Erişim adresi: https://www.kanunum.com/file/cid1710_vid36311_fid697367
- Rova, E. (2020). Georgia and Anatolia in the 4 th and 3rd Millennia Bc: whic relations (MÖ 4. ve 3. Binyılda Gürcistan ve Anadolu İlişkileri). M. Işıklı ve diğerleri (Ed.). *Tarih boyunca Anadolu Gürcistan ilişkileri sempozyumu* içinde (s. 137-160). Ankara: Bilgin kültür sanat yayınları.
- Rus subay Karloviç, yine Ardahan'a defnedildi. (2018, 27 Temmuz). Erişim adresi: <https://www.cnnturk.com/turkiye/rus-subay-karlovic-yine-ardahana-defnedildi?page=13>
- Samtshe-Saatabago, (2024). Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Samtshe_Atabeyli%C4%9Fi
- Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve sanat yayınları.
- Sartsebi. (2022). Erişim adresi: <https://taoklarceti.home.blog/2021/02/15/sartsebi/>

- Sartsebi, (2024). Erişim adresi: <https://taoklarceti.home.blog/2021/02/15/sartzebi/>
- Savaşçı, A. (2019). *Erken Transkafkasya kültürünün Kuzeydoğu Anadolu yayılımı (Ardahan-Kars)*. (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi), Kafkas Üniversitesi, Kars.
- Sayın, A. V. (1999). *Tekâlif Kavaidi, (Osmanlı Vergi Sistemi)*. Ankara: Maliye Bakanlığı, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı.
- Sevin, V. (2004). Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı. *Arkeo Atlas*, (3), 104-129.
- Sezer, V., Işıklı, M. (2021). Urartu Hayvancılığına Zooarkeolojik ve Etnoarkeolojik Bir Bakış Ayanis Örneği. *Colloquium Anatolicum*, (20), 199-220.
- Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları (Osmanlıca)*, 1928, Erişim adresi: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/5a078713-d506-4ddb-a623-8cc91c0afd09/full>
- Subaşı, E. (2021). Kars ve Ardahan yöresi bakır mutfak kapları. M. Polat (Ed.). *İstikbalinin 100. Yılında Ardahan* içinde (s.461-488). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Subaşı, Ö. (2017). XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya’da Selçuklu izleri: “Atabeglik Müessesesi ve Atabegler”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 507-537. doi: <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.356292>
- Subaşı, Ö. (2020). Tao Klarceti Bölgesi'nin Türk- Gürcü Tarihi Açısından Önemi. M. Işıklı ve diğerleri (Ed.). *Tarih boyunca Anadolu Gürcistan ilişkileri sempozyumu* içinde (s. 473-487). Ankara: Bilgin kültür sanat yayınları.
- Sulakyurt, Ardahan. (2022). Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Sulakyurt,_Ardahan
- Sulakyurt, Ardahan. (2024). Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Sulakyurt,_Ardahan
- Suvari, C. Ç. (2009). *Dinsel Geleneğin Etnisite İnşasında Oynadığı Rol: Malakanizm Örneği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Sürmeli, S. (2019). Elviye-i Selase’nin Tahliyesinden Sonra Bölgede Gürcü Taaruzlar ve Ardahan işgali. Sarıkaya, M. (Ed.). *100. Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde (s.171-181). Ankara: Berikan matbaacılık.
- Tabutta pırlanta’ tartışması: Yoktu, olsa saklamazdık.* (2017 03 Mayıs). Erişim adresi: <https://www.diken.com.tr/tabuttaki-rus-general-tartismasi-icinde-pirlanta-kilic-yok-olsaydi-saklamazdik/>
- Tekinalp, V. M. ve Ekim, Y. (2006). *Sazpegler Kuzeydoğu Anadolu’da bir Ortaçağ yerleşimi*. Ankara: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları yayınları.
- Thomson, R. W. (1996). *Rewriting Caucasian History*. New York: Oxford University.

- Timuçin, E. (2021). *Selçuklulardan Osmanlıya Kadar Ardahan ve Çevresi*. (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi), Ardahan Üniversitesi, Ardahan.
- Tiryaki, S. (2018). Başlangıçtan Orta Demir Çağı'na kadar dağlık Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısı. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XXXVII, 621-661.
- Topaloğlu, Y. (2006). *Ardahan-Çıldır bölgesi tarih ve arkeolojik araştırmaları*. (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Toumanoff, C. (1963). *Studies in Christian Caucasian History. Wetteren (Belçika):* Georgetown University Press..
- Toumanoff, C. (1966). Armenia and Georgia. *The Cambridge Medieval History*, vol. IV, *The Byzantine Empire part I*. 593-637.
- Tunçel, H. (2000). Türkiye'de ismi değiştirilen köyler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 23-34.
- Türkdoğan, O. (2005). *Kars'ta bir etnik grup Malakanlar'ın toplumsal yapısı*. İstanbul: IQ Kültür sanat yayınları.
- Uygur, S. (2022). 1595 Tarihli Defter-i Muafassal-ı Liva-i Ahıska'daki Moğolca kişi adları. *Karadeniz Araştırmaları*, 19 (76), 1109-1134. doi: 10.56694/karadearas.1220638
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Kaza-i Ahıska, 1133/ 041.
- Vakhushti, B. (çev. 1976). *Gürcistan krallığı tarihi*. N. T. Nakashidze (Çev.). Tiflis: Metsniereba yayınevi.
- Yalçın, H. G. (2020). Karaz- Kura-Aras- Khirbet Kerak-Kültür Olgusu ve Tarihöncesi Bölgelerarası İlişkiler. *Colloquium Anatolicum*, (19), 169–183.
- Yalvar, C. (2020). Gürcü Kaynaklarında ilk kez görülmelerinden sonra Moğol İstilasına Kadar Gürcistan'da Kıpçaklar ve çevre bölge üzerindeki etkileri. *Türk Dünyası Araştırmaları* 124, 279-306.
- Yardımcıel, A. (2018a). Iğdır da Bir Orta Tunç Çağı Kompleksi Aşağı Erhacı Yerleşimi ve Kalesi. *Seleucia*, (8), 123-137.
- Yardımcıel, A. (2018b). Orta ve Son Tunç Çağında Orta Aras Havzasında Sosyo-Kültürel İlişkiler ve Seramik Sanatı. A. A. İnsan, S. Koçaslan (Yay. Haz.). *Kültür ve Tarih Bağlamında Iğdır Uluslararası Sempozyumu* içinde (s. 305-319), Ankara.
- Yardımcıel, A. (2018c). Yeni buluntular ışığında Doğu Anadolu'nun II. Binyılının ıssızlaşması üzerine bir değerlendirme. A. Batmaz, A. Ü. Erdem, A. Erden, İ. Aydoğan (Ed.) *I. Doğu Anadolu Arkeoloji Çalıştayı: Prehistorik dönemlerden Demir Çağların*

- sonuna kadar Doğu Anadolu içinde (s. 5-7). İzmir: E book (PDF) Yayınlanma yeri/elektronik adres: <http://doguarksem.wixsite.com/darksem>.
- Yardımcıel, A. (2022a). Eski çağda Iğdır ovası. T. Aydın (Ed.). *Doğal ve beşerî bilimlerin açısından Iğdır I*. içinde (s. 6-27). Ankara: Astana yayın.
- Yardımcıel, A. (2022b). Iğdır Ovası'nın Orta Tunç Çağı ve Transhümanist Yaşamdaki Rolü. *Amisos*, (1), 64–75.
- Yeniaras, O. (2009). *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Kars ve çevresi*. Ankara: Özbaran.
- Yılmaz, G., Özkul Fındık, N. Aytekin, O. (2022). Şavşat Kalesi 2016-2017 Kazılarında Bulunmuş Olan Orta Çağ Dönemine Ait Sırsız Seramikler. *Art-Sanat Dergisi*, (18), 399-431. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuarts/issue/71508/1004283>
- Yüksel, A. E. (2023). Tebriz Azerbaycan Müzesi'ndeki koç-koyun başlı mezar taşları. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JHSR)*, 10(94), 843-857.
- Zeyrek, Y. (2006). *Ahıska Araştırmaları*. Ankara: Kozan ofset.
- Zeyrek, Y. (2015). *Ahıska gül idi gitti*. Ankara: Gökçe ofset.
- 22 Ekim 1950 tarihli Genel Nüfus Sayımı, (1954). Erişim adresi: <https://web.archive.org/web/20200218093052/http://www.sehirhafizasi.sakarya.edu.tr/wp-content/uploads/2018/05/1950-n%C3%BCfus-say%C3%ACm%C3%AC.pdf>.

Kaynak Kişiler

<u>Adı ve Soyadı</u>	<u>Doğum Tarihi</u>	<u>Meslek</u>	<u>İkamet Yeri\Köken</u>
Abdulkadir Çetin	1936-	Çiftçi	Yukarı Mahalle\ Revan- 1878
Abdürrahim Bilican	1941	Emekli	Tekdamlar Mahallesi\ Ahıska- Posof Aşıkzülali Köyü
Alaattin Altemur	1954	Emekli	İstanbul
Binali Aktaş	1949	Çiftçi	Orta Mahalle\ Ahıska-Değirmenli köyü
Çoşkun Kala	1961	Çiftçi	Orta Mahalle
Cemal Zırh	1945	Emekli	Aşağı Mahalle\Fransa'da yaşamaktadır.\ Posof Aşıkzülali Köyü-1914

Dursun Pehlivan	1962	Çiftçi.	Tekdamlar Mahallesi\ Posof-Sağbara (Ardahan-Gürçayır Köyü)
Elbeyi Culfa	1947	Çiftçi	Aşağı Mahalle\ Ahıska-Çıldır-Posof
Engin Demirci.	1986-	Çiftçi	Orta Mahalle\ Ahıska- Posof
Engin Kasap		Ardahanlı müfettiş/ Koleksiyon er. Emekli	Ardahan\Merkez
Engin Yaramaz	1971	Çiftçi	Tekdamlar Mahallesi\ Şavşat-1940
Ensar Akpınar	1962	Çiftçi	Aşağı Mahalle\ Posof Alköy
Enver İlkar	1954	Çiftçi	Orta Mahalle\ Hanak
Esbender Kartal	1937	Emekli	Orta Mahalle\ Aşıkzülali (Posof) 1944
Fariz Aktaş	1947		Emekli
Fevzi Aktaş	1948		Yukarı Mahalle
Gülten Kömürcü	1967	Ev Hanımı	Orta Mahalle
Hasan Turgut	1957	Çiftçi	Aşağı Mahalle\ Posof Söğütlükaya Köyü
Harun Ateş	1970	Memur	Aşağı Mahalle
İpek Kartal	1948	Ev Hanımı	Orta Mahalle
Metin Bay	1955	Emekli	1982 yılına kadar Sulakyurt'ta yaşamıştır. Şu anda İstanbul'da ikamet etmektedir.
Mithat Kay	1945	Emekli	Orta Mahalle
Muharrem Torun	1993	Çiftçi	Aşağı Mahalle
Mustafa Gökçek	1975	Esnaf	Orta Mahalle\ Ahıska
Mustafa Altun	1962	Çiftçi	Yukarı Mahalle\ Ahıska- Posof 1914
Müsfid Diktaş	1958	Emekli	Aşağı Mahalle\ Aşıkzülali köyü (Posof)
Ömer Yazıcı	1963	Çiftçi	Tekdamlar Mahallesi\ Şavşat-1940
Özcan Işık	1960	Emekli	Orta Mahalle\Ayrıca İstanbul'da ikamet etmektedir.\ Ahıska-Çıldır-Hanak 1930
Ramiz Gökçek	1949	Çiftçi	Orta Mahalle\ Çıldır – Ölçek 1940
Remzi Aktaş	1951	Emekli	Yukarı Mahalle\ Ahıska-Çıldır-Değirmenköy

Savaş Uçar	1974	Çiftçi\Köy Muhtarı	Aşağı Mahalle\ Ahıska-Posof- 1940
Seyfullah Gülmemiş	1950	Emekli	Kocaeli-Gebze
Selçuk Sarıtaş	1978	Çiftçi	Tekdamlar Mahallesi\ İran Tebriz 1925
Suat Polat	1966	Emekli	Yukarı Mahalle\ Ayrıca Almanya'da ikamet etmektedir.\ Ahıska-Değirmenköy
Şenay Karabağ	1969	Çiftçi	Yukarı Mahalle\ Karabağ -İğdır- Çıldır- Değirmenköy
Şenol Karabağ	1960	Emekli	Yukarı Mahalle\ Çıldır Aşıkşenlik- Değirmenli köyü
Taner Ekinci	1969		Tekdamlar Mahallesi\ Değirmenli Köyü
Taşkın Polat	1958	Çiftçi	Yukarı Mahalle\ Köyün yerlisi
Ulvi Karabağ	1945	Çiftçi	Yukarı Mahalle\ Ahıska- Çıldır
Vesile Marancı	1937	Ev Hanımı	Aşağı Mahalle\ Posof
Yunus Kahya	1982	İşçi	Ardahan\Merkez
Yusuf Kömürcü	1961	Çiftçi	Orta Mahalle\ Ahıska-Posof
Zülali Şimşek	1944	Emekli	Aşağı Mahalle\ Şavşat
Zülbiye Karabağ	70 yaş	Ev Hanımı	Orta Mahalle

EKLER

EK 1. SULAKYURT'A CUMHURİYET DÖNEMİNDE YERLEŞEN VATANDAŞLARIN KÖKENİNE İLİŞKİN VERİLER

Sulakyurt köyünde, köy ve köydeki kültürel varlıklarıyla ilgili, yaklaşık 45 kişiyle görüşülmüştür. İlgili kişilerle yapılan söyleşilerde, kendilerine tespit edilen kültürel varlıkları hakkında neler bildikleri sorulmuştur. Ayrıca köylülere, köye nereden gelip yerleştikleri, yani atalarının nereden geldiği sorulmuştur. Köylülerin aktarımına göre Aşağı Mahalle, köye 1930-1940'larda gelip yerleşenlerin kurduğu bir yerdir. Bu süreçte gelenlerin büyük çoğunluğu, Ahıska'dan önce Posof ve Çıldır'a geldiklerini, orda bir müddet durduktan sonra Sulakyurt'a geçtiklerini beyan etmişlerdir. Revan'dan da gelenlerin olduğu aktarılmaktadır. Buradan gelenlerin bir kısmı Malakanlarla birlikte gelip köye yerleştiklerini, bir kısmı da 1920-1930'da gelip yerleştiklerini ifade etmektedir¹⁷⁵. Yerleşime Şavşat'tan gelip yerleşenler de olmuştur. Bunların da köken olarak Ahıska'yı işaret ettiği görülmektedir. Taşkın Polat, köyde Arayan, Bilgin, Polat, Altun soyadlı vatandaşların, Malakanlardan önce köyde yaşadıklarını, Malakanlar gelince kendilerinin Değirmenli köyüne gönderildiğini ve Malakanlar gidince tekrar köye yerleştiklerini ifade etmiştir. Ayrıca 1980'lerde köye Iğdır'dan göçler olduğu bilinmektedir.

Köylülerin birçoğu Sulakyurt için “*Küçük İstanbul*” deyimini kullanmaktadır. Bunun nedeni ise köyün tıpkı bir metropol gibi farklı köken ve yerleşimlerden insanları barındırmasıdır.

¹⁷⁵ Malakanlar yaşadıkları yerlerde çobanlık yapmazlar. Revanlı Kürtlerle iyi anlaştıklarından Malakanların çobanlığını Revanlılar yapmıştır (Türkdoğan, 2005, s. 75).

Tablo 3. Malakan mezarlarının adetine ilişkin köylülerin beyanı ve Sulakyurt'ta yaşayan halkın kökenine ilişkin tablo

Ad ve Soyad	Malakan Mezar taşları (Adet)	Sulakyurt Köyüne Nereden -Kaç yılında Geldi.
Seyfullah Gülmemiş	100 adet	
Mustafa Gökçek		Ahıska
Ulvi Karabağ		Ahıska- Çıldır
Esbender Kartal	40-50	Aşıkzülali (Posof) 1944
Ramiz Gökçe	40-45	Çıldır – Ölçek 1940
Taşkın Polat	50-55	Köyün yerlisi
Şenol Karabağ		Çıldır Aşıkşenlik- Değirmenli köyü
Enver İlkar	50-60	Hanak
Elbeyi Çulfa		Ahıska-Çıldır-Posof
Müsfid Diktaş		Aşıkzülali köyü (Posof)
Zülali Şimşek	40-50	Şavşat
Yusuf Kömürcü		Ahıska-Posof
Vesile Marancı	60-70	Posof
Engin Demirci		Ahıska- Posof
Özcan Işık	150-200	Ahıska-Çıldır-Hanak 1930
Selçuk Sarıtaş		İran Tebriz 1925
Dursun Pehlivan	40-50	Posof-Sağbara (Ardahan-GürçayırKöyü)
Binali Aktaş	40-50	Ahıska-Değirmenli köyü
Cemal Zırh	40-50	Posof Aşıkzülali Köyü-1914
Hasan Turgut	50-60	Posof Söğütlükaya Köyü
Savaş Uçar	50-60	Ahıska-Posof- 1940
Ensar Akpınar	100	Posof Alköy
Ömer Yazıcı		Şavşat-1940
Engin Yaramaz		Şavşat-1940
Taner Ekinci	100	Değirmenli Köyü
Abdülkadir Çetin	50-60	Revan- 1878

Remzi Aktaş	100	Ahıska-Çıldır-Değirmenköy
Mustafa Altun	100	Ahıska- Posof 1914
Şenay Karabağ		Karabağ -İğdır- Çıldır- Değirmenköy
Suat Polat	100	Ahıska-Değirmenköy
Abdurrahim Bilican	40-50	Ahıska- Posof Aşıksülali Köyü

EK 2. SULAKYURT'TA YAKIN TARİHE KADAR KULLANILAN GÜNÜMÜZE ULAŞMIŞ GÜNLÜK KULLANIMA YÖNELİK MUTFAK VE TARIM ALETLERİ

Sulakyurt köyünde çalışma kapsamında incelenen kültür varlıkları dışında, yakın tarihe değin kullanılmış günlük kullanıma yönelik mutfak ve tarım aletleri dikkatimizi çekmiştir. İlgili kalıntıların gelecek nesillere aktarılması adına çalışma ekinde yer alması tarafımızca uygun görülmüştür.

Ahşap Yayık ve Fıçı: Sulakyurt'ta süt ürünlerinin saklanması ve kaymağın yağa dönüştürülmesinde ahşaptan yapılan yayık ve fıçılar kullanılmıştır. Sulakyurt'ta belgelenen fıçı ve yayıklar, Esbender Kartal ve oğlu Ferman Kartal tarafından yapılmıştır. Esbender Kartal, oğlu Ferman Kartal ile çam ağacından işlendiği 18 ahşap parçayı birleştirerek fıçı ve yayıkları üretmektedir. Eğer üretilen fıçı yayık olarak kullanılacaksa alt tarafına tahtadan ayaklar, üstüne de kaymağı dökmek için bir kapak eklenmektedir. Günümüzde her iki aleti de kullanan pek kimse kalmamıştır (Esbender Kartal). Esbender Kartal'ın yapmış olduğu yayığa “Şaftlı yayık” denilmektedir. Posof'ta bunu yapan ustaların olduğu bilinmektedir. İçine kaymağı konulduktan sonra yayık ya elle ya da traktöre bağlanarak sürekli çevrilerek yağ elde edilmektedir. Yayığın ölçüsü: Uzunluk 72 cm, ağız genişliği 27 cm yuvarlak gövde çapı 44 cm'dir.

Şekil 129. Esbender Kartal'ın yapmış olduğu ahşap yayık.

Şaftlı yayığın orijinalleri, Posof Aşıkzülali köyünde İmdat Yavuz tarafından üretilmektedir ve bu yayıklara “Geleneksel Posof Yayığı” denilmektedir. Bu yayık türü genellikle Posof çevresinde satılmaktadır. Geleneksel Posof yayıkları çam- köknar ağaçlarından yapılmakta ve ortalama 30-35 litre süt almaktadır (Kural, Gündoğdu, 2019, s. 118-121).

Şekil 130. Geleneksel Posof ahşap yayık (Kural, Gündoğdu, 2019, s. 121)

Ahşap fıçılar, katı ve sıvı maddelerin saklanması için kullanılmaktadır. Fakat günümüzde çok rağbet görmemektedirler. Fıçı yapımıyla ilgili Ardahan'daki son ustalar Sulakyurtlu Esbender Kartal ve oğlu Ferman Kartal'dır. Ustalar Sulakyurt köyünde Orta mahalledeki evinin yanındaki atölyede üretim yapmaktadır. Bu zanaatı, Esbender Kartal Posof Aşıkzülali köyünde Zabit Ulaş'tan öğrenmiştir. Fıçı için sarı çam kullanılmaktadır. Talebe göre ahşap fıçılar ortalama 3 günde üretilmektedir (Kural-Gündoğdu, 2019, s. 46).

Şekil 131. Fıçı yapımı

Tepsi (Sini): Esbender Kartal'ın anneannesinden kalma 200 senelik olduğu dile getirilen bakır sini dikkatimizi çekmiştir. Sininin çapı 60 cm olup derinliği 4 cm'dir ve iç kısmında süslemeler mevcuttur. Sini softa kurulumunda kullanılan; üzerine kaşık, çatal, su bardağı, yemek tabağı, sahan gibi mutfak aletlerinin konulduğu derinliği fazla olmayan dairesel tepsilerdir. Siniler sofrâ dışında farklı işlevlerde de kullanılmaktadır. Sinilerde bazen baklava, kete pişirilmekte; bazen de içine nişan sünnet düğünlerde kuruyemiş konularak misafire ikram etmektedir (Subaşı, 2021, s. 478).

Şekil 132. Esbender Kartal'ın anneannesinden kalma 200 senelik olduğu belirtilen bakır sini

Sulakyurt'ta ikamet eden İpek Kartal'ın gelini, köyden topladığı eski tarım ve mutfak aletleri muhafaza ederek korunmalarını sağlamıştır. Aşağıda yer alan aletler İpek Kartal ve gelini tarafından muhafaza edilen aletlerdir¹⁷⁶.

Goba: Peynir süzme kabıdır. Tahtadan üretilen kabın altında 6 tane delik vardır. Süzülecek peynir içine konulduktan sonra üstüne ağırlık konulmaktadır. Kap 44x44 cm ebatlarında, 21 cm derinliğinde olup yukarıdan aşağı doğru daralan kare bir forma sahiptir.

Şekil 133. Peynir Süzme kabı (goba)

Külek: Tereyağını basıp saklamak için kullanılan kapaklı ahşap bir kaptır. Kış için saklanacak yağ ve peynir bu kabın içine konur ve kapağı kapatılır. Kapın yapımında kullanılan çiviler de ahşaptandır. Belgelenen her iki örnek Şavşat yapımıdır. Aşağıdaki resimde soldaki kabın çapı 28 cm derinliği 18 cm'dir. Sağdaki oval kap 24 x 44cm ebatlarında olup derinliği 17 cm'dir.

Şekil 134. Peynir ve yağ saklamak için kullanılan kaplar (külek)

¹⁷⁶ Bu koleksiyonu bana gösteren ve tanıtan Esbender Kartal'ın torunu Seher Kartal Ünal'a teşekkür ediyorum.

Kersen: Hamurun yoğrulup ekşitildiği ahşap kaptır. İpek Kartal'ın babaannesinden kalma belgelene kabın 100 senelik olduğu ifade edilmektedir. Heva (Posof-Derindere) köyünden getirilmiştir. Oval formu, dış yüzeyi dairesel yivlerle bezeli ahşap kabın çapı 39 cm olup derinliği 22 cm, kenar kalınlığı (cidar) 3 cm'dir.

Şekil 135. Kersen: hamur yoğurma ve ekşitme kabı 100 senelik olduğu belirtilmekte

Çorap Kalıbı: Dokunan yün çorapların daha sonra kalıp alması için kullanılan ucu ovalleştirilmiş ahşap bir nesnedir. Çoraplar tahtanın iki ucuna karşılıklı yerleştirilmektedir. Çorap kalıbının uzunluğu 120 cm, eni 14 cm'dir.

Şekil 136. Ahşap çorap kalıbı

Kürek: Ahşap kürekler, tahılları havalandırmak kullanılmaktadır. Havaya savrulan saman içinde ağır olan tahıllar yere düşerken saman ve tozlar rüzgarında etkisiyle uçmaktadır. Tahıl havalandırmak için kullanılan küreklerin ön kısmı dikdörtgen biçiminde olup sapları uzun-oval biçimlidir.

Şekil 137. Tahılları havalandırmada kullanılan ahşap kürek

Keski ve Ot Yonma Aletleri: Köyde yazın biçin zamanı denilen dönemde otlar biçilerek toplanır ve merekte\samanlıkta ya da ahıra yakın açık arazide üst üste koyarak yığılır. Kışın hayvanlara verileceği zaman, baş kısmı keskin, üçgen şeklindeki bir keski aleti ile yığılan ot taşınabileceği boyutlarda kesilir. Sonra kesilen bölge, ot yonma aracı dediğimiz kancalı araçla çıkarılıp sepete konur ve ahıra götürülür.

Şekil 138. Ot keski ve ot yonma aletleri

Stil (Bakraç): Koyunun sağılıp, peynirin ve yoğurdun mayalandığı kaptır. Çalışma kapsamında bu tarz iki kap belgelenmiştir. Stilde aynı zamanda çorba, süt, yoğurt pekmez gibi yiyecekler taşınmaktadır. Kulplu, kapaklı ya da kapaksız şekilde olan örnekleri bilinmektedir. Kars ve Ardahan’da bu kaba “cingil” de denilmektedir. Genellikle büyüklüğüne ve kullanım amacına göre isimler almaktadır (Subaşı, 2021, s. 477).

Şekil 139. Stil (Bakraç)

Kalbur: Arpa ve buğdayı ayıklamak için kullanılır. Farklı incelikte üç adet kalbur belgelenmiştir. Her tarafı ahşaptan yapılan kalburlarda metal çivi kullanılmamıştır.

Şekil 140. Tahılları ayıklamak için kullanılan alet kalbur

Peynir Pişirme Kazanı: Peynir yapımında kullanılan bakır kazanın çap 44 cm, derinliği 35 cm'dir. Köyde kullanılan kazanlar genelde aynı tiptir. Geniş tabanlı ve dairesel gövdelidirler. Karşılıklı ikişer kulpları vardır. Dışı bakır içi kalaylı olan bu kazanlar, kullanım amacına göre peynir kazanı, bulgur kazanı, süt kazanı şeklinde isimler almaktadır (Subaşı, 2021, s. 476).

Şekil 141. Bakır peynir pişirme kazanı

El Değirmeni: Ortası delik iki parça taştan oluşmaktadır. Ahşap bir sapla çevrilerek buğday ötürülmesi sağlanmaktadır. Çapların çapı 38cm'dir. Üst taşın kalınlığı 9 cm, toplam kalınlık 19 cm'dir.

Şekil 142. El değirmeni

Bulgur Taşı: Seten/Sitin/Sitehan isimleri verilen bu taş Enver İlkar'ın ikametindeki hanenin duvarında çıkan bir taştır. Bu taş, 122 cm çapında olup merkezindeki kare oyuntunun ölçüsü 36x36, 16 cm'dir. Eseri bulan Enver İlkar'ın (1954) aktarımı şu şekildedir:

“Evimiz daha önce Malakanların kullandığı evdi, bu taşta evin duvarında çıktı. Köyümüzde yaşayan Malakan Kamile nene bu taşla ilgili olarak daha önce başka yerde olduğunu ve iki atın çektiği

bulgur öğütme taşı olduğunu ifade etti. Taş dik durur. İki baştan atlar koşulur bunun altında da yine taş vardı ve mahsül iki taş arasında öğütülürdü. Diğer taşta başka bir evin temelinde kullanılmıştır”.

Şekil 143. Bulgur yapımında kullanılan At değirmeni taşı

Şekil 144. At değirmeni (örnek)

EK 3. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI'NDAN ALINAN ÇALIŞMA İZNİ

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Sayı : E-77734899-161.05-4008988
Konu : Öğrenci Çalışması (Muhammet
ÖZDEMİR)

24.07.2023

DAĞITIM YERLERİNE

İlgi : a) Dr. Öğr. Üyesi İsaf BOZOĞLU BAY'ın 19.07.2023 tarihli başvurusu.
b) Muhammet ÖZDEMİR'in 12.06.2023 tarihli başvurusu.

Ardahan Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Programı öğrencisi Muhammet ÖZDEMİR tarafından Dr. Öğr. Üyesi İsaf BOZOĞLU BAY danışmanlığında yürütülen "*Sanat Tarihsel Veriler Işığında Ardahan'ın Sulakyurt Yerleşimi*" konulu yüksek lisans tez çalışması kapsamında 2023 yılında fotoğraflama, ölçü alınması ve çizim yapılmasına ilişkin arazi çalışması talebini konu alan ilgi (a-b) başvurular ile ekleri incelenmiştir.

"14/01/2020 tarih ve 39797 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarıyla İlgili Yapılacak Yüzey Araştırması, Sondaj ve Kazı Çalışmalarının Yürütülmesi Hakkında Yönerge"nin 6. maddesi kapsamında Muhammet ÖZDEMİR tarafından 2023 yılında gerçekleştirilmek istenilen çalışma Bakanlığımız, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğünce uygun görülmüştür.

Söz konusu çalışmanın; **Kars Müzesi Müdürlüğü denetiminde yapılması ve Müze Müdürlüğünün belirleyeceği şartlara uyulması, alanda bulunan kültür varlıklarına fiziki müdahalede bulunulmaması, her ne surette olursa olsun yüzeyden buluntu toplanmaması, ekip oluşturulmaması özel mülkiyete ait alanlara ilişkin giriş izinleri ile gerekli güvenlik önlemlerinin öğrenci tarafından alınması, kazı ve araştırma başkanlarının yayın haklarının saklı kalması** kaydıyla 2023 yılında gerçekleştirilmesinde sakınca görülmemektedir.

Çalışmalarla ilişkin olarak "Kültür ve Tabiat Varlıklarıyla İlgili Yapılacak Yüzey Araştırması, Sondaj ve Kazı Çalışmalarının Yürütülmesi Hakkında Yönerge, (Ek 6, Ek 7)" kapsamında hazırlanacak "Öğrenci Çalışması Raporu'nun" çalışmanın tamamlanmasını müteakip 1 ay içinde Bakanlığımıza gönderilmesi gerekmektedir.

Yapılacak çalışmanın yayınlanması söz konusu olduğunda, tez çalışmasının ilgili jüri tarafından onaylanmasının ardından talep, Bakanlığımızca ayrıca değerlendirilecektir.

Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

Dr. Umut GÖRGÜLÜ
Bakan a.
Daire Başkanı

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Doğrulama Kodu: E0E7D2AA-A283-467E-A238-AF89D8085CA
Cumhuriyet Bulv. II. TBMM Binası Yanı Ulus Altındağ/ANKARA
Telefon: 0(312) 470 62 31 Faks: 0(312) 470 65 40
www.kulturvarliklari.gov.tr
KEP Adresi : kulturveturizmbakanligia@hs01.kep.tr

Doğrulama Adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/ktb-ebys>

Bilgi için: Memduh ÖZEN
Arkeolog
Telefon No: (312) 470 61 49

EK 4. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 25/12/2024

Tez Başlığı: Sanat Tarihsel Veriler Işığında Ardahan'ın Sulakyurt Yerleşimi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

25.12.2024

Adı Soyadı: Muhammet ÖZDEMİR

Öğrenci No: 2000200014

Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

Programı: Sanat Tarihi

Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Dr. Öğr. Üyesi İsaif BOZOĞLU BAY

Telefon: 0-4782117522

Detaylı Bilgi: <https://www.ardahan.edu.tr>

Faks: 0-4782117523

E-posta: lisansustuegitim@ardahan.edu.tr

EK 5. TEZ ORJİNALLİK RAPORU**ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU****ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih:19/01/2025

Tez Başlığı: Sanat Tarihsel Veriler Işığında Ardahan'ın Sulakyurt Yerleşimi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 212 sayfalık kısmına ilişkin, 30/12/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %05 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- ☒ Kaynakça hariç
- 3- ☒ Alıntılar dâhil
- 4- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

19.01.2025

Adı Soyadı: Muhammet ÖZDEMİR
Öğrenci No: 2000200014
Anabilim Dalı: Sanat Tarihi
Programı: Sanat Tarihi
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Dr. Öğr. Üyesi İsa BOZOĞLU BAY

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Muhammet ÖZDEMİR
Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi : 2021-2025 Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim
Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans
Programı

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce (Temel)

Bilimsel Faaliyetleri : 2006 ve 2007 yılları, Antalya İli Kumluca İlçesi'nde
bulunan Rhodiapolis Antik Kenti kazı çalışmalarında, ekip
üyesi
2023-2024 Yıllarında Dr. Öğr. Üyesi Özlem ORAL
başkanlığında yürütülen “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e
Ardahan'ın Çıldır ve Posof İlçelerindeki Mezar Taşları” adlı
projenin saha araştırmasında, ekip üyesi
2024 Yılı Ardahan İli Posof İlçesinde “Orta Çağ Dönemi
Arkeolojik Yüzey Araştırması” adlı projede, ekip üyesi

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih

Jüri Tarihi : 27. 01.2025